

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Культурологічні та духовні аспекти "радянзації" Західної України (вересень 1939 р. - червень 1941 р.)

Центральна Рада й українська культура

Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі

Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Лигківський

До історії міжнародних процесів в Україні (30-ті роки)

Косяк Володимир. Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (XI - XVI ст.)

Опір сталінізму в Україні (20 - 30-ті рр.)

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918)

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пірїг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолий**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спїрін**, **В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. І. Носова**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор **Н. М. Абрамова**

Здано до набору 26.12.92. Підп. до друку 18.03.93. Формат 70 x 108/16. Папір друк. № 1. Офсет. друк. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 13,13. Обл.-вид. арк. 13,13. Тираж 24760 пр. Зам. 0167303. Ціна 20 крб.

Надруковано з готових фотоформ на комбінаті друку видавництва "Преса України". 252047 Київ 47, проспект Перемоги, 50.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 2-3 (383-384), февраль - март 1993. Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. На украинском языке. Главный редактор М. В. Коваль.

Київ, видавство "Наукова думка". Адрес редакції: 252001, Київ 1, ул. Грушевського, 4. Комбінат печатки издательства "Преса України". 252047 Київ 47, проспект 1 беды, 50.

Адреса редакції:
252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони: 229-14-66,
228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2-3 (383-384)
ЛЮТИЙ—БЕРЕЗЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

- К о в а л ю к В. Р. *(Львів)*. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації»
Західної України (вересень 1939 р.— червень 1941 р.) 3
- Р о з о в и к Д. Ф. Центральна Рада й українська культура 17

Новий погляд на проблему

- Р и ч к а В. М. Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі 28

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М о в ч а н О. М. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі
України (1920—1924 рр.) 37

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- П а ш е н к о В. О. *(Львів)*, Р и б а ч у к М. Ф. Першоієрарх нової
української церкви митрополит Василь Липківський 48

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки) *(Закінчення)* 58
- Г о р о б е ц ь В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у
першій третині XVIII ст. 70
- Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову 73

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- К о с и к В о л о д и м и р *(Франція, Париж)*. Про шляхи розвитку церкви в
Україні й Росії (XI—XVI ст.) 76

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Х о м е н к о Т. Є., Ф е д о р о в а Л. Д. Музей історії Києва 86

Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (1920—1930-ті рр.)	97
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (Продовження)	104
ОГЛЯДИ	
Шевченко Ф. П. Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709	115
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Кульчицький С. В. А. Жуковський, О. Субтельний. Нариси історії України	122
Панченко П. П., Бернацький М. П. (Луганськ). Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко та ін. Історія (методичні рекомендації для вступників до вузів)	129
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ.) В. С. Степанков. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654)	131
* * *	
Ступак Л. Ю. Бібліографічна діяльність Державної історичної бібліотеки України	133
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Страшко Є. М. (Ніжин). Зустріч заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. М. Рички з викладачами і студентами Ніжинського педінституту	136
Білак П. І. (Ужгород). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	137
Пойда Дмитро Павлович	138

ШАНОВНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку із зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1993 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, №№ 1—6. Нова передплатна ціна, починаючи з 7-го номера, становитиме на квартал — 1200 крб., півріччя — 2400 крб.

Маловідомі сторінки історії

В. Р. Ковалюк (Львів)

Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 р. — червень 1941 р.)

Восени 1939 р. основна частина західноукраїнських земель, які перебували до того у складі Польщі, була возз'єднана з Українською РСР. Ця визначна подія в історії України мала суперечливий характер: з одного боку, було зроблено вирішальний крок до єдності всіх українських земель, а з іншого — сталося це у результаті таємної домовленості Сталіна з Гітлером, внаслідок чого Західна Україна потрапила під владу жорстокого тоталітарного режиму, що панував тоді в СРСР.

До нападу фашистської Німеччини у Західній Україні форсованими темпами здійснювалися заходи по якнайшвидшому перетворенню її в складову частину Радянського Союзу. Серед різних сторін процесу «радянизації» найменше привертав увагу вітчизняних істориків аспект гуманітарний. Хоча розвиток освіти, науки й культури західних областей України у 1939—1941 рр. висвітлювався в окремих розділах монографій В. Л. Варецького й І. Я. Кошарного, проте автори віддавали перевагу безособовому, статистичному підходу до цієї проблеми¹. Що ж стосується соціально-психологічних наслідків встановлення радянського суспільного ладу у Західній Україні, то тільки американський історик польського походження Ян Гросс поставив цю проблему на рівень наукового аналізу, однак далеко її не вичерпав².

Гуманітарний аспект наслідків «радянизації» Західної України визначався значною мірою сутністю офіційної політики в сфері духовного життя суспільства. А вона повністю відповідала вже знайомій по 20-х — 30-х роках формулі: партійно-державна монополія на розвиток освіти і культури. Причому цей розвиток розглядався як засіб нав'язування комуністичної ідеології та формування «нovoї людини», яка б забезпечувала потреби режиму. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, держава заходила розбудовувати духовне життя у Західній Україні після вересня 1939 р. в потрібному для себе напрямі.

Інтереси найширших верств населення зачіпали насамперед зміни у галузі освіти. Не перериваючи роботи шкіл і не починаючи ще докорінну перебудову системи навчання, нова влада вже з жовтня 1939 р. почала вносити зміни до навчального та виховного процесу в цих учбових закладах. Насамперед діючому учительському корпусу слід було дати зрозуміти, що саме вимагається від нього за нових умов. З цією метою в містах скликалися наради педагогів. У Тернополі, наприклад, вже 6 жовтня під егідою

Політуправління Українського фронту відбулися загальноміські збори вчителів з приводу ознайомлення їх із завданнями на поточний навчальний рік³. Тоді ж почали діяти курси для педагогів, головним чином по вивченню основ марксизму-ленінізму й поліпшенню знання української мови. Дещо ґрунтовнішу перепідготовку для вчителів було організовано пізніше, під час різдвяних канікул, у зв'язку з переходом з другого півріччя 1939/40 навчального року на радянські навчальні програми. Тривала ця робота і згодом. Влітку 1940 р., за даними тодішнього наркома освіти УРСР С. М. Бухала, було перепідготовлено ще 5841 учителя для початкової школи, 3072 — для старших класів, а також 786 директорів та завучів шкіл⁴.

Оперативно був здійснений перехід на нові, радянські посібники. З українськими підручниками особливих проблем взагалі не виникло: поліграфічні підприємства України швидко видрукували додатковий тираж. Для польських шкіл посібники з точних наук перекладалися з відповідних російських. Уже в січні 1940 р. до західних областей надійшло 7 млн. нових підручників⁵. Для створення польських посібників з гуманітарних дисциплін терміново організували авторські колективи.

4 березня 1940 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову, якою констатовалося завершення в основному реорганізації освіти у Західній Україні: народні школи першого ступеня перетворювалися на початкову (чотирирічну) школу, другого й третього ступенів — на неповну середню (семирічну), гімназії та ліцеї — на середню (десятирічну). Всі школи переходили на утримання держави. Навчання оголошувалося безплатним.

Поряд з трудомісткою реорганізацією, проведеною в надзвичайно стислий строк, здійснювалися важливі заходи по розбудові системи освіти. Протягом грудня 1939 р. після спеціально проведеного обліку дітей шкільного віку було виявлено, що близько 400 тис. з них взагалі не охоплено освітою. Тому відкрили 1386 нових шкіл. Наступного 1940/41 навчального року кількість останніх у Західній Україні збільшилася ще на 30. Усього їх налічувалося 6280⁶. Зростання потреби в педагогічних кадрах сприяло швидкій ліквідації безробіття серед місцевих учителів. Для заповнення нових вакансій був проведений набір слухачів на кількомісячні вчительські курси, головним чином для початкової школи. Відчинилися двері нових вищих і середніх педагогічних навчальних закладів, збільшився прийом слухачів до існуючих. Нарешті, протягом 1939/40 р. Наркомат освіти УРСР відрядив на роботу до шкіл західних областей, в основному на директорські посади, 1066 чол. зі сходу.

Поліпшилася матеріальна база освіти. Зокрема, до квітня 1940 р. під дитячі установи, школи й інші учбові заклади передали 439 будинків, конфіскованих у «класових ворогів». Було здійснено прибудови до існуючих шкільних споруд, які потребували розширення. Асигнування на освіту в 1940 р. становили понад 43 % всього бюджету західних областей УРСР на той рік⁷.

Позитивні результати давала розгорнута з кінця 1939 р. кампанія по ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. За традиціями культурної революції у Радянському Союзі до цієї кампанії залучалися профспілки, комсомольські організації, військові, так звані культурмійці — добровільні інструктори. Проте кошти, виділені на освітні заходи, були настільки великі, що давали можливість проводити більшу частину роботи силами фахових учителів, а це, звичайно, підвищувало якість навчання. На Львівщині, зокрема, в 1940 р. вся мережа по ліквідації мало- й неписьменності обслуговувалася платними педагогами. Навчанням

було охоплено 36,5 тис. чол., що становило 28 % виявлених на той час в області неписьмених та малописьмених⁸. Наступного року у зв'язку із скороченням асигнувань довелося вдатися до широкого залучення до цієї справи культармійців. Причому більшою мірою це характерне для Волині, де відсоток неписьменного населення був значно вищим, ніж у Галичині. В червні 1941 р. заняття у школах «лікнепу» Волинської області проводили 1575 вчителів і 1356 культармійців⁹.

Найпопулярнішим заходом нової влади стала деполонізація освіти. Протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи, головним чином шляхом перетворення їх на утравквістичні (двомовні), які, власне, були тільки перехідним ступенем для повної полонізації освіти. У 1936/37 навчальному році 52,8 % учнів української національності трьох східногалицьких воєводств навчалися у школах з виключно польською мовою викладання, 40,9 % — в утравквістичних та лише 6 % — в україномовних¹⁰.

Після проведеної у 1939/40 р. реорганізації становище докорінно змінилося: кількість українських шкіл досягла 5596, а польських — скоротилася до 922¹¹. Для дітей російськомовних радянських адміністраторів, спеціалістів і військових були створені 63 російські школи. В місцях проживання відповідних меншин також працювало декілька шкіл, де викладання велося на ідиш, чеській та німецькій мовах.

Подібні процеси відбувалися й у галузі вищої освіти. Зросла мережа вузів. При вступі до них у новому 1940/41 навчальному році переваги одержала молодь з тих соціальних і національних груп, які раніше перебували в нерівноправному становищі. Вищі учбові заклади офіційно перевели на українську мову, у тому числі й Львівський університет, що здавна було предметом домагань корінного населення. На університетські кафедри повернулися українські вчені, позбавлені попереднім режимом права викладати. «Було з чого радіти, — писав один з них, — наново ... постали кафедри української мови, літератури, історії, всі студенти мусили вивчати українську мову. Львівський університет розрісся втрое. За советською системою при кожній кафедрі було кілька професорів, доцентів і багато викладачів. Величезна більшість студентів одержувала щомісячні стипендії, безплатне мешкання, дешевий харч, і молодь просто вдиралась ліктями до святині наук»¹².

Українізація вищої освіти не могла, звичайно, відбутися швидко. Як за складом професури, так і за контингентом студентів вузи в основному ще лишалися польськими. У грудні 1939 р., зокрема, 77,9 % студентів львівських вузів становили поляки, 12,9 % — українці, 6,7 % — євреї¹³. Професорам-полякам, які не володіли українською мовою, тимчасово дозволялося читати лекції польською або російською (останню добре знали ті, хто закінчив гімназії за царської Росії, якій належала частина Польщі)¹⁴. Йі усе-таки зміни, що означали для більшості населення розширення доступу до вищої освіти, були очевидними. Серед прийнятих у 1940 р. на перші курси університету та політехнічного інституту майже 50 % становили українці. Більшість першокурсників походила із селянських й робітничих родин¹⁵.

Проте позитивні перетворення в початковій, середній та вищій школі супроводжувалися дуже болісними процесами. Постійно траплялися колізії між старою й новою, радянською традиціями викладання, поведінки, стосунків між педагогами і школярами, професорами та студентами. Після організації комсомольських і піонерських осередків деякі молоді «революціонери» відкрили для себе чудову можливість шантажувати своїх

учителів звинуваченнями в консерватизмі. Класова свідомість цінувалася більше за сумлінність у навчанні. Усталену субординацію й дисципліну підривала навіть така дрібниця, як спосіб звертання до вчителя. Замість старого «пан учитель» у школах було запроваджено ім'я та по-батькові, що для західних українців виглядало штучним, а для поляків взагалі виявилось неприйнятним. Їм не залишалося нічого іншого, як перейти на звертання просто по імені.

Різка зміна ідейних цінностей та жорстокий контроль державно-партійних органів за навчальним процесом змушували викладачів і тих, хто навчався, говорити на заняттях речі, яких вони насправді не поділяли. Подвійний стандарт підривав моральні засади молодого покоління. Особливо згубним у цьому плані було намагання органів безпеки збирати за допомогою учнів компромат на вчителів, які вважалися однією з неблагонадійних та «засмічених» вихідцями з буржуазії професійних груп. У спогадах директора української середньої школи з Кам'янки-Струмилової є згадка, як начальник міської міліції наполягав, щоб по класах було організовано мережу інформаторів¹⁶.

Якщо на початку щойно перелічені ускладнення в сприйнятті багатьма українцями нової ситуації бодай частково компенсувалися українізацією, то з часом дедалі помітнішими ставали ознаки майбутньої русифікації. У всіх школах одразу ж було запроваджене обов'язкове вивчення російської мови. З особливою наполегливістю залучали до цього майбутніх призовників до армії. Поряд з курсами української мови для польськомовних викладачів навчальних закладів організовувалися також курси російської, як і для всього викладацького складу. Вчителька таких курсів у консерваторії — дружина радянського офіцера, прагнучи заохотити слухачів до сумлінного навчання, якось сказала їм: «Ви, товариші, прикладайтеся пильніше до науки російської мови. Бачите, тепер у вас тут усе ведеться по-українському, але за два-три роки панівною мовою буде російська, і без неї вам не обійтися»¹⁷. Неприємно вразило галичан і те, що багато радянських представників та навіть артистів заїжджих київських художніх колективів, досконало володіючи українською мовою, між собою спілкувалися російською.

На довершення всього, сам спосіб проведення українізації ніби давав галичанам зрозуміти, що вони — не зовсім «правильні українці». Так, хоча західні українці охоче визнавали літературний київсько-полтавський варіант мови за еталонний, деякі методи боротьби з «галицизмами» обурювали їх. Так, член Львівської обласної колегії адвокатів згадував, як приїжджий прокурор під час судового засідання закидав місцевому адвокату націоналізм і контрреволюцію за вживання в промові слів «жидівка» й «сто дев'ятдесят шоста стаття» замість «єврейка» та «сто дев'яносто шоста стаття»¹⁸.

Неоднозначне сприйняття значною частиною західноукраїнської інтелігенції зовнішнього українофільства радянського режиму відбилося у спогадах історика О. Домбровського — на той час асистента однієї з кафедр Львівського університету. «Назовні відбувалася,— писав він,— ніби «українізація» як Львова, так і університету — з українськими висівками і написами, частіше лунала українська мова..., щипали за серце такі терміни, як «Західна Україна» (замість зненавидженого «Малопольська Виходня»), «братній український народ», почала виходити «Вільна Україна» — львівський часопис і т. д. ..., але в дійсності поглиблювався з кожним місяцем невмолимий процес советизації... Львова, а в тому й університету. Так само було й на провінції. Такі наші люди, як Кирило Студинський,

Іван Крип'якевич, Василь Симович та ін., були радше на експорт, щоби показати «українізацію»¹⁹.

Те, що українізація не була для радянської влади самоціллю, яскраво виявлялося у роботі реорганізованих і новостворених закладів культури. Кількісні показники свідчили про неабияке піднесення цієї сфери. Республіканські й місцеві партійно-радянські органи ухвалили десятки постанов, що стосувалися питань культури. Однією з перших серед них була від 19 грудня 1939 р.— про реорганізацію існуючих та заснування нових театрально-музичних закладів у західних областях республіки. На травень 1940 р. тут діяло 12 театрів, 6 обласних філармоній, 6 обласних будинків народної творчості, консерваторія, 33 середні мистецькі навчальні заклади²⁰. В селах регіону на кінець того ж року працювало 3336 клубів. За планом на 1941 р. кількість їх мала бути доведена до 4100²¹.

Абсолютна більшість різноманітних хорових, драматичних, хореографічних й інших гуртків пропагувала українську культуру. До бібліотек завозили зі сходу україномовну (поряд з російськомовною) літературу. Та це було лише засобом, за допомогою якого культосвітні заклади мали ефективно виконувати роль ідеологічних центрів. У постанові РНК України від 27 грудня 1940 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях УРСР» недвозначно вказувалося, який напрямок у їхній діяльності слід вважати головним. Зокрема, тут зазначалося: «В роботі окремих клубів має місце надмірне захоплення розвагами і недооцінюються провідні завдання в галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема, агітаційно-політична, інтернаціональна і військово-оборонна робота»²². Отже, й мистецькі гуртки мали нести певні ідеологічні функції як з допомогою свого репертуару, так і самого факту залучення широких мас людей до участі у своїй роботі. Учасників художньої самодіяльності неважко було змусити відвідувати одночасно гуртки по вивченню сталінської конституції чи статуту сільськогосподарської артілі, слухати лекції та доповіді, що їх часто виголошували пропагандисти.

Характерною була динаміка розвитку бібліотечної справи. Напередодні встановлення влади Рад у Львівському кураторії* налічувалося 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659 338 одиниць. «Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книжок закрито»,— повідомляв Львівський обласний відділ народної освіти до облвиконкому в травні 1940 р.²³. Лише з надходженням літератури з Радянського Союзу бібліотеки відновлювали роботу й включалися до бібліотечної мережі, сформованої згідно з новим адміністративним поділом. Наприкінці року у шести західних областях України працювало вже 2189 масових бібліотек, що мали 1 472 700 ідейно витриманих книжок²⁴.

На службу офіційній ідеології намагалися поставити також місцеву художню та наукову інтелігенцію. Для цього насамперед створювалися організаційні структури, які б давали можливість поширювати державний контроль і на цю специфічну соціальну верству. Науковці підлягали переатестації з метою приведення їхніх ступенів та звань у відповідність із системою, прийнятою в СРСР. Щоб зберегти посади й можливість викладати у вищій школі, свою лояльність режиму мусили так чи інакше засвідчувати навіть такі відомі вчені, як Якуб Парнас (Львівський медичний інститут), Стефан Банах (університет), Степан Гжицький (ветеринарна академія) та інші. Професорам К. Студинському й М. Панчишину довелося погодитися на роль «весільних генералів» при новій владі. Інші обмежувалися помірковано вірнопідданськими заявами на зразок фрази провідного польсь-

кого бальзакознавця Тадеуша Бой-Желенського, сказаної ним на якихось зборах: «Я, товаришу Голово, ще не радянський, але намагаюся стати ним»²⁵. Володимир Дорошенко, котрий зустрів прихід влади Рад на посаді директора бібліотеки НТШ у Львові згадував: «Не раз на приказ зверху мусив виступати той чи інший з наших визначних учених з прилюдними словослов'ями на адресу советського уряду й партії, а передовсім «улюбленого батька», «натхненника і спричинника визволення»... Та в пресі часто-густо можно було здибати заяви, яких у дійсності підписаний науковець... ніколи не складав, але від яких ніяк не міг відректися, не ризикуючи життям»²⁶.

Після візиту до Львова в листопаді 1939 р. делегації на чолі з віцепрезидентом Академії наук УРСР О. В. Палладіним був розроблений план підпорядкування існуючих у Західній Україні наукових установ структурам Академії. Для незалежних об'єднань учених, зокрема славетного Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), цей план місця не залишав²⁷. 14 січня 1940 р. надзвичайні збори НТШ за відсутності його тогочасного голови І. Раковського**, який встиг виїхати на польську територію, змушені були винести ухвалу про розпуск Товариства. Наукові заклади останнього, об'єднані із спорідненими за профілем польськими, перетворилися на філіали науково-дослідних інститутів АН УРСР. Як писав згодом професор В. Кубійович, хоча «майже всі дійсні члени НТШ працювали як професори львівських високих шкіл і в Філіалі Академії, але вільної науки не було»²⁸. Не було її, звичайно, не в тому сенсі, що наукова робота завмерла — на деяких напрямках вона навіть поживилася, — а у тому, що тепер єдиним всесильним замовником для науки стала держава. Не в лабораторіях, а у кабінетах високих інстанцій мали віднині виноситися остаточні вердикти про долю того чи іншого вченого або наукового напрямку.

Якщо Академія наук була своєрідним міністерством, або, за тодішньою термінологією, наркоматом для науковців, то всесоюзні творчі спілки та їхні відділення на Україні відігравали таку ж роль для літератури й мистецтва. Найактивнішу діяльність у західних областях УРСР розгорнула найбільш впливова і важлива з ідеологічного погляду Спілка радянських письменників України (СРПУ). Вже 20 жовтня 1939 р. був утворений її організаційний комітет у Львові на чолі з наближеним до партійного керівництва України київським письменником Петром Панчем. Оргкомітет зайнявся насамперед ретельною перевіркою львівських майстрів пера — українських, польських, єврейських, щоб виявити їхню придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму. Врешті вирішили дати спробувати себе на новій ниві всім — не тільки лівим, а й поміркованим та навіть правим за світоглядом літераторам. Старійшині львівських поетів Петру Карманському один з перших активістів оргкомітету письменник-комуніст Степан Тудор поблажливо сказав: «Були, були хиби, і не маленькі, та дальшою роботою ви їх виправите»²⁹. Влада слушно вважала, що в такому підході немає небезпеки: повністю залежні від державних видавництв і періодичних видань, письменники не могли не писати того, що вимагалось. «Членство у спілці означало, що письменник може жити з літератури. Журнали й газети друкували тільки членів спілки, а видати книжку без апробати спілки було неможливо», — згадував член Львівської організації СПУ в 1940—1941 рр. Остап Тарнавський³⁰. Інакше існувала загроза прямих репресій. «Належність до «ордену» соцреалістів..., — відзначають автори монографії «Сталінізм на Україні», — ставала питанням життя чи смерті»³¹.

У 1940 р. в Львові також діяли оргбюро спілок радянських композиторів,

художників, архітекторів, які згодом провели вибори правлінь місцевих філій. Вплив такої форми організаційного об'єднання митців на їхню творчість оцінюється по-різному. І. Я. Кошарний, зокрема, підрахував, що у 1939—1940 рр. львівські письменники опублікували понад 125 віршів та поем, 53 новели, 78 нарисів і статей, більш як 100 перекладів³². Остап Тарнавський свідчить, що все це, за винятком перекладів, були передруки з раніше випущених творів або підредаговані старі чернетки³³. Зрештою, періоди великих соціально-політичних потрясінь майже ніде й ніколи не ставали одночасно періодами особливого піднесення художньої творчості.

Внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів визначальною рисою духовного життя суспільства ставала одноманітність. Навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого у Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження. Грандіозні масштаби, в яких ця уніфікація тиражувалася, підсилювали таке сприйняття. На початку 1940 р. у західних областях УРСР видавалося 53 газети. Тираж тільки обласних та районних становив загалом понад 280 тис. примірників, причому більша його частина припадала на щоденні газети³⁴. І всі ці видання за змістом були, мов близнюки, подібні одна до одної й до своїх київських і московських «сестер». Від різнопланової інформації та полеміки на шпальтах періодичних видань попереднього періоду, нехай і не таких значних за тиражем, не лишилося й сліду.

В перші ж дні після приходу Червоної армії на нові території було привезено 800 тис. примірників таких важливих у системі радянської агітації засобів «піднесення свідомості народу», як портрети керівників комуністичної партії та радянської держави³⁵, численні листівки.

Радянська влада виділила чималі кошти на розвиток кінофікації в Західній Україні. На початку 1941 р. кількість діючих тут кінодемонстраційних установок порівняно з вереснем 1939 р. більше ніж потроїлася. Понад 100 пересувних установок принесли кіно у віддалені села. Протягом 1940 р. по селах дано 10 876 кіносеансів, на яких були присутні майже 3 млн. глядачів³⁶. Репертуар фільмів для цієї аудиторії обмежувався виключно революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін в 1918 году», «Депутат Балтики» тощо. Ці безсумнівні «шедеври» певного жанру інтенсивно експлуатувалися для ідеологічної обробки мас.

Взагалі тактика «радянизації» духовної сфери суспільного життя виявилася майже аналогічною до методів перетворень в економіці чи політиці. Дорадянська ідеологія, спосіб мислення й переважна більшість культурних традицій змінювалися швидко, майже за декретом, так само як і, скажімо, приватна власність чи багатопартійність. Нові ж реалії насаджувалися одразу у шокових дозах та брутальним примусом. Тимчасові відступи й послаблення мали місце лише в тому разі, коли сигнали про відвертий опір певним заходам доходили до радянських верхів. Місцевій владі дозволялося на свій розсуд маневрувати, але ж ніяк не зупинятися і не відступати без команди.

Такий прямолінійний підхід, здається, мав би давати, особливо в сфері суспільної свідомості, наслідки, протилежні бажаним, викликаючи у людей внутрішній опір. Та у цьому, на нашу думку, був свій розрахунок. Сталін, блискучий самоук-емпірик у галузі соціальної психології, чудово розумів, що мільйони людей за одну ніч не перевиховаєш. Суть справи полягала в

тому, що встановлення безроздільного панування нових порядків зумовлювало появу у людині незалежно від її бажання другого «я», так би мовити, для офіційного користування. Попереднє «я» залишалося функціонувати тільки в обмеженій інтимній сфері, яку тоталітарний режим наполегливо намагався звузити. Врешті, система доносительства робить відвертість смертельно небезпечною, навіть у колі близьких людей. Замкнувшись у собі, втративши зовнішні зв'язки, непотрібне «я» відмирає. В людині — істоті соціальній — звільняється місце для конформістського «я», що від самого початку відповідало вимогам режиму.

Чистоту експерименту, щоправда, дотримати було важко. У всякому разі в Західній Україні одним з найсильніших факторів, що протистояв цьому процесу, була наявність впливового відкритого опонента режиму в особі церкви, яку протягом розглядуваного періоду держава не змогла підпорядкувати своєму контролю. Власне, церков було декілька, що відбивало мішаний етнічний склад населення й складність історичної долі західноукраїнських земель. Крім кількох відсотків, населення належало в основному до чотирьох основних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931 р., можна припускати, що у Західній Україні на час включення її до складу СРСР проживало трохи менш як 2 млн. римо-католиків, близько 1,5 млн. православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн. греко-католиків (головним чином у Галичині) та 800 тис. іудеїв³⁷.

Релігія і церква відігравали надзвичайно важливу роль не тільки в духовному, а й у політичному житті народів, які населяли міжвоєнну Польщу. Польська держава цю роль культивувала, сприяючи насамперед посиленню впливу римо-католицького костьолу, але при цьому не відмовляла в фінансовій підтримці, хоч і не такій щедрій, й іншим церквам. Потрапивши до складу держави воєвничого атеїзму — СРСР, всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися у дуже скрутному становищі: вони самою своєю природою не вписувалися до радянської системи.

Перший удар нової влади був спрямований проти римо-католицької, польської церкви. Костьоли небезпідставно вважалися головними осередками антирадянської агітації, що відбилося, зокрема, в звітах про хід кампанії по скликанню Народних Зборів³⁸. Ксьондзи потрапили вже до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВД. Поступово набрав сили методичний наступ і на інші конфесії. «Велику антирелігійну пропаганду повинні розгорнути партійні організації західних областей України, — йшлося в одній з численних статей на атеїстичну тематику, підписаній інструктором агітпропу ЦК КП(б)У. — ...Ксьондзи, попи, равини — ці вірні наймити ворожих елементів — активно проявляють свою антинародну діяльність, поширюють різні брехні та «чудеса», направлені проти радянської влади, і т. д. Партійні і непартійні більшовицькі агітатори... повинні розповісти правду про релігію, про антинародні дії церкви, костьолу, синагоги»³⁹.

До Західної України було завезено великі партії антирелігійної літератури, організовано читання численних лекцій на відповідну тематику. У звіті Наркомосу УРСР за 1940 р. значилося, що при клубах західних областей республіки діють 335 атеїстичних гуртків, які охоплюють 5731 людину⁴⁰. Набагато серйозніше було налагоджено справу з антирелігійною пропагандою в учбових закладах, особливо у школах, де вона стала невід'ємною частиною навчального процесу. Ще до реорганізації системи освіти за радянською схемою в усіх школах було скасовано викладання релігії, ліквідовано відповідну символіку, під час релігійних свят школярів

намагалися залучити до участі у різноманітних виховних та громадських заходах. З переходом на радянські програми адміністрація почала вимагати від учителів обов'язкового включення до робочих конспектів, а також наведення мало не на кожному уроці антирелігійних прикладів. Це стало важким випробуванням як для дітей, так і для педагогів, абсолютна більшість яких була віруючими.

Антирелігійна пильність нової влади часом ставила місцевих учителів у безвихідь там, де вони найменше цього сподівалися. Директор школи в Кам'янці-Струмиловій наводить у своїх спогадах такий приклад. Під час вивчення «Енеїди» І. Котляревського прибулі зі Східної України учні запитали вчителя літератури, що таке «пекло», до котрого відправила Енея Сівілла. «Учитель заявив, — пише директор, — що колись люди вірили в таке місце, де мучилися грішники, та намалював крейдою вогонь, куди чорти звозили людей тачками. Мені, як директорові, закинули, що я дозволяю у своїй школі навчати релігії, й я мусив з'ясувати справу не тільки в райвно, але й у райвиконкомі та в міській управі»⁴¹.

Розгорнувся також наступ на самі церковні організації й служителів культу. На підставі аграрної декларації Народних Зборів було націоналізовано всі церковні землі. Тільки Львівська архієпархія греко-католицької церкви втратила 36 003 га⁴². Лібералізм, проявлений під час проведення цієї акції деякими місцевими керівниками нижчого рангу з поваги до церкви, рішуче припинявся зверху. У розпорядженні голови Журавнівського райвиконкому (Дрогобицька область) навесні 1940 р., зокрема, вказувалося: «... Не всі сільради провели націоналізацію церковних земель. Крім того, при націоналізації залишають священнослужителям по 10—15—20 моргів. Райвиконком роз'яснює, що націоналізації підлягають всі церковні землі, і з них залишати священнослужителям ніхто не має права жодного морга»⁴³. В багатьох місцевостях було конфісковано, головним чином під радянські установи, будівлі церков.

Особливо тяжкими були податки, накладені на духівництво фінансовими відділами. Крім того, що священники, як нетрудові елементи, мали сплачувати вп'ятеро більше, ніж трудові, за електроенергію, воду та житлову площу, податки часто перевищували їх фактичні доходи.

Цими умовами диктувалася поведінка церков щодо влади. Польський костюл, залишившись без свого лідера кардинала Хлонда, який опинився у Ватикані, а згодом у Лурді (Франція), почувався розгублено, пригнічений, до того ж, катастрофою польської держави.

Православна церква Волині фактично перейшла в 1940 р. під керівництво єпископа Миколи Ярушевича, якого Московська патріархія призначила екзархом на новоприєднаних землях. Таким чином, вона стала частиною російської православної церкви, яка ціною тяжких компромісів примирилася з режимом. Щоправда, не всі ієрархи погодилися із зміною юрисдикції. Зокрема, єпископ Полікарп (Сікорський) з Дубнівсько-Горхівської діоцезії (єпархії) продовжував чинити пасивний опір. Він, зокрема, відмовився підписати декларацію про підпорядкування Московській патріархії та продовжував богослужіння українською, а не церковнослов'янською мовою⁴⁴.

Найбільш організовано й ефективно змогла протистояти антирелігійній політиці радянської влади Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Завдяки організаційній і, можливо, не в останню чергу просторовій згуртованості навколо Святоюрського центру УГКЦ змогла послідовно дотримуватися лінії поведінки, виробленої її керівництвом. Тиск на неї з боку влади

був, принаймні порівняно з післявоєнними роками, не такий жорсткий. Дослідник В. Ленчик вважає, що останнє було викликане двома основними причинами: по-перше, радянський режим зважав на непевність ситуації в умовах дальшого розгортання війни в Європі; по-друге, велику роль відігравав незаперечний авторитет митрополита Андрея Шептицького⁴⁵. Додамо, що радянське керівництво добре знало про заслуги УГКЦ у боротьбі проти колонізації й розуміло, що відвертий курс на знищення цієї церкви, м'яко кажучи, не відповідатиме офіційно проголошеній українізації. В хроніці монастиря Святого Йосафата у Львові відзначено як знаменний факт, що 27 вересня 1939 р. київське радіо в одній з передач висловлювало вдячність галицькому духовенству за те, що воно «так вірно піддержувало духа українського між народом»⁴⁶.

Андрей Шептицький висловився за зовні аполітичну позицію церкви: він дозволив священикам брати чи не брати, на власний розсуд, участь у виборах, не впливаючи в цьому питанні на віруючих; не виставляти під час свят на церквах та парафіяльних будинках ніяких прапорів, але водночас не заважати робити це представникам влади й т. п. Священикам заборонялося залишати свої парафії, яких у трьох галицьких діоцезіях налічувалося 2190. Не всім, однак, вдалося дотримати цього наказу: 40 священиків було кинуте до в'язниць і вивезено, частина з них загинула. Близько 100 їх, щоб уникнути такої ж долі, покинули свої парафії. Дехто із священиків за допомогою німецької репатріаційної комісії виїхав на територію Польщі⁴⁷.

Митрополит Андрей Шептицький був єдиним, хто наважився відкрито у своїх листах-зверненнях до партійно-державних керівників різних рівнів піддати гострій критиці деякі аспекти радянської політики. Ці листи (до завідуючого Львівським облвн Т. В. Жарченка у справі антирелігійної пропаганди в школах, до М. С. Хрущова з приводу надмірних податків, до А. Я. Вишинського з проханням дозволити священикам відвідувати хворих у лікарнях) були відомі західноукраїнській громадськості. Інколи ці звернення давали результати, зокрема, було переглянуто найбільш кричущі випадки надмірного оподаткування священиків. Однак найважливішим для суспільної свідомості мав сам факт легальної полеміки з владою, обстоювання традиційних для західних українців цінностей.

Чому ж радянське керівництво толерантно ставилося до митрополита й не розправилося з ним, у той час як інші авторитетні українські діячі, менш небезпечні для нового режиму, стали жертвами арештів уже у вересні — жовтні 1939 р.? Можливо, має рацію священик Юліан Дзерович, який, навівши декілька ймовірних версій у своїх спогадах, додав: «Але головне: маю враження, що особа митрополита так імпонувала більшовикам (читай: Сталіну.— В. К.), що вони просто не зважувалися піднести на нього руку»⁴⁸.

Наслідки антирелігійної кампанії в розглядуваний період залишилися більш ніж скромними. В умовах очікування дальших воєнно-політичних катаклізмів та невпевненості у своєму завтрашньому дні люди тільки міцніше прив'язувалися до церкви, а утиски священиків викликали загальне співчуття до них. Більше того, деякі з присланих радянських кадрів потайки навіть зверталися до церкви. В листі до Шептицького священик с. Криве (Радехівщина) Іван Набережний повідомляв, що начальник районного НКВД Шабанів таємно, за допомогою свого шофера, хрестив дочку, а коли самому священику загрожував арешт і депортація, боронив його, всіляко відтягаючи цю акцію⁴⁹.

На початку 1941 р. інтенсивність протирелігійної кампанії різко ослабла.

Акцент у державній політиці було перенесено на підрив організаційної єдності УГКЦ та підготовку до ліквідації унії. З цією метою НКВД шантажувало священника Гавриїла Костельника, 17-річний син якого був заарештований і з початком війни пропав безвісти⁵⁰. Однак ця драма розгорталася таємно від широкого загалу й була доведена до логічного завершення набагато пізніше, в 1946 р., після смерті Шептицького та закінчення війни.

Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших психологічних переживань у часи першого перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що почуття загальної непевності й щоденного страху за своє життя, викликане систематичним терором з боку органів державної безпеки. Промовисту ілюстрацію до тогочасної соціально-психологічної атмосфери подає в мемуарах польський письменник Єжи Путрамент — великий, до речі, прихильник радянського ладу. Напередодні 1 травня 1941 р., прийшовши на виклик до Львівського облвиконкому, він застав у приймальні свого старшого колегу, професора університету Т. Боя-Желенського, який користався прихильністю влади. Незважаючи на це, професор перебував у стані великого занепокоєння. «Викликають його,— продовжує Путрамент.— Зникає і з'являється через кілька хвилин. Виявилось, що його премійовано за зразкову працю в університеті. Зітхнув з полегшенням. Каже мені впівголоса: «Що за країна! Ніколи не знаєш, навіщо викликають. Раз — премія, раз — паспорт з параграфом!»⁵¹.

Однак при всіх збоченнях сталінщини радянська присутність у Західній Україні якимось парадоксальним чином не залишала однозначного відчуття окупації та гноблення. Професор Ян Гросс, порівнюючи сприйняття радянської й наступної німецької окупації польським населенням, стверджує, що перша була незмірно менш гнітючою і не мала дискримінаційно-презирливого забарвлення⁵². Причини цього були різноманітні, починаючи від незначних, на перший погляд, дрібниць та закінчуючи проявами фундаментальних основ радянського суспільного ладу. До перших можна віднести, наприклад, такий цікавий факт, як мистецько-музичний супровід радянизації. Слідом за першими ж з'єднаннями Червоної армії до Західної України вирушили театральні, музичні, хорові, естрадні колективи, які спочатку виступали з концертами перед армійською аудиторією, а незабаром переключилися на місцеве населення. Виборчі кампанії, відзначення державних свят обов'язково супроводжувалися виступами червоноармійської художньої самодіяльності, в тому числі з українським репертуаром, у «підшефних» селах. Всіляко заохочувався розвиток місцевої художньої самодіяльності при клубах, учбових закладах, підприємствах й організаціях.

Музика і пісні постійно лунали з виставлених на головних вулицях міст гучномовців. На реорганізованому львівському радіо найбільшим був музичний сектор, який мав у штаті змішаний хор, симфонічний оркестр з 53 музикантів, джазовий оркестр, чоловічий вокальний квартет та декілька солістів. У його розпорядженні знаходилася багата фонотека, до якої з Києва надіслали близько 400 платівок і магнітофонних касет із записами музичних творів⁵³. Зенон Тарновський, який тоді працював старшим диктором львівського радіо, згадував: «Якість передач, особливо музичних, була дуже висока. З нашої станції передавалися концерти класичної музики у виконанні найкращих советських музичних виконавців, як Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, Петрусенко, Зоя Гайдай, Донець, Гришко... Беба Притикіна, Ойстрах, Зак. Виступали також майстри слова, як Ужвій, Бучма, Гнат Юра, поети і письменники — Рильський, Корнійчук, Сосюра,

Тичина, Бажан, Малишко, Яновський»⁵⁴. З одного боку, така звукова експансія дратувала своєю бравурністю й невідповідністю суворій навколишній дійсності, а з іншого,— скрашувала останню та підтримувала людей морально.

Сильний вплив на свідомість західноукраїнського населення справляв культ соціальної рівності, що впливав із самої суті комуністичної ідеології. В результаті встановлення радянської влади впала більшість соціальних перебірок, які раніше обмежували соціальну мобільність. Перспектива дістати вищу освіту, зробити кар'єру, посісти високу соціальну позицію стала доступною для дуже широких верств населення. Й якщо реакція консервативної, раніше привілейованої частини суспільства на ці зміни була різко негативною, то молодь, особливо української та єврейської національності, вихідці з бідніших верств сприймали цю зміну з великим ентузіазмом.

Незвичним досвідом для населення Західної України, раніше дуже чітко поділеного на національні громади, була стрімка інтернаціоналізація різних сфер життя. Радянська влада всіляко домагалася усунення бар'єрів між людьми різних національностей. Методи, які застосовувалися при цьому, були, звичайно, далекі від демократичності. Ліквідуючи елементи громадського суспільства, держава заборонила у тому числі й будь-які об'єднання за національною ознакою. Державні ж установи з особливою ретельністю комплектувалися на багатонаціональній основі. При цьому безнастанно підкреслювалася абсолютна рівність представників різних націй і малося на увазі, що національна ознака взагалі не має ніякого суспільного значення. Вихователька дитячого садка, українка, роздратовано згадувала про практику в своїй професійній сфері: «В ім'я цієї «дружби народів» перемішали дітей різних національностей і на місці дотеперішніх однонаціональних садків створили різнонаціональний балаган»⁵⁵.

Однак не можна не відзначити, що в багатьох випадках ця нібито штучна дружба між різними національностями виглядала досить привабливою після традиційного відчуження. В. Витвицький з теплотою пригадував інтернаціональну атмосферу в стінах Львівської консерваторії, де він у ті роки викладав. «Зібрані під одним дахом (у приміщенні колишньої польської консерваторії),— писав він,— найвизначніші українські, польські і жидівські мистецькі і учительські сили відразу поставили нашу школу на високий рівень... Мушу сказати, що праця згаданого інтернаціонального складу, однаково як учительського, так і учнівського, проходила гармонійно, без яких-небудь труднощів чи конфліктів. Навпаки, ми зживались одне з одним і нерідко приятелювали. Барвінський (призначений за нової влади директором.— В. К.) робив чимало зусиль, щоб полегшити становище дотогочасного директора польської консерваторії Адама Солтиса. Приязні стосунки між ними обома були неначе зразком для наслідування»⁵⁶. На нашу думку, можна констатувати, що радянський режим підвів західноукраїнське суспільство до налагодження співжиття людей різних національностей, хоча й робилося це характерними примусовими методами.

На завершення наголосимо, що з точки зору історичної перспективи найважливіші зрушення в свідомості людей були пов'язані із започаткованим у 1939—1941 рр. процесом інтегрування Західної та Східної України. «Об'єднання всіх українських етнічних територій мало глибокий психологічний і культурний вплив на розділених до того часу українців,— писав канадський українського походження історик О. Герус.— Інтеграція й асиміляція західних українців у радянську систему з їхньою відмінною політичною, культурною та релігійною спадщиною виявилася, всупереч волі

режиму, процесом двобічним. У той час як західні українці піддавалися систематичній комунізації, східні, або радянські, українці відкривали ідеали й цінності своїх західних співвітчизників»⁵⁷. І хоча підмічений О. Герусом процес значно посилювався після війни, його прояви стали очевидними вже незабаром після возз'єднання. Збереглося чимало спогадів із свідченнями про глибокі зміни в свідомості багатьох східних українців, направлених комуністичною партією на різні посади у новоприєднані області. Назвемо тільки три імені: першого радянського ректора Львівського університету Михайла Марченка (репресований 20 червня 1941 р., до речі, дід дисидента 70-х років Валерія Марченка), який попереджав про загрозу арешту університетських викладачів та рятував заборонені українські книжки, потай вивозячи їх до Києва; ректора ветеринарного інституту Івана Чинченка, якого за надмірне українофільство було звільнено, як і Марченка, з посади (однак у червні 1941 р. він вирішив не евакуюватися на схід, а залишитися в Львові); кореспондента київської газети «Комсомолец України» Йосипа Позичанюка, який вступив до націоналістичного підпілля й згодом загинув у лавах Української повстанської армії.

З іншого боку, нові, небачені доти горизонти відкрили для себе і західні українці. Кость Паньківський — політичний діяч легального українського руху під час німецько-фашистської окупації — через три десятиріччя написав про період 1939—1941 рр.: «При всій безвиглядності і при всіх страхіттях тих днів вивели вони нас із вузького кола наших дрібніших галицько-українських зацікавлень і справ та кинули на широкі води загальноукраїнських проблем..., заставили думати категоріями загальнодержавними»⁵⁸. Й з ним не можна не погодитися.

В цілому наслідки «радянизації» духовного життя у Західній Україні були неоднозначними, суперечливими. З одного боку, здійснювалося чимало позитивних змін. Так, на цей регіон поширилися досягнення СРСР у галузі загальної освіти населення. Завдяки державній політиці українська мова та культура зайняли належне їм місце, потіснивши привілейовані раніше польську мову й культуру. Проте плата за це виявилася надзвичайно високою. Тотальний контроль з боку держави і диктат однієї офіційної ідеології спричинили неприродну одноманітність у духовній сфері, позбавивши її внутрішніх сил для саморозвитку. Не тільки польська, а й українська та єврейська культури в Західній Україні зазнали значних втрат, оскільки радянська влада, створивши сприятливі умови для розвитку одних — за її уявленням прогресивних — елементів цих культур, нещадно нищила всі інші.

Як свідчать численні спогади, у свідомості мешканців Західної України закарбувалися і позитивні, й негативні враження про радянські порядки в 1939—1941 рр. Це відчуття подвійної реальності було притаманне соціально-психологічній атмосфері того часу.

¹ В а р е ц ь к и й В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (в довоєнний період). — К., 1961; К о ш а р н и й І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР, 1939—1958. — Львів, 1975.

² G r o s s J a n T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. — Princeton, New Jersey, 1988.

³ Czerwony Szlandar (Gazeta Codzienna Zarza du Politycznego Frontu Ukraińskiego). — 1939. — 6 pazdziern.

⁴ Ком. освіта. — 1940. — № 9. — С. 18.

⁵ К о ш а р н и й І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. — Львів, 1975. — С. 19.

⁶ Ком. освіта. — 1940. — № 9. — С. 18.

- ⁷ Центр. держ. арх. Жовтн. революції та органів держ. управління СРСР, ф. 5446, оп. 25, спр. 183, арк. 55 — 56 (далі — ЦДАЖР у Москві); Комуніст.— 1940.— 26 трав.
- ⁸ Держ. арх. Львів. обл., ф. Р-163, оп. 1, спр. 255, арк. 172 (далі — ДАЛО).
- ⁹ Сов. Україна.— 1941.— 21 лютого.
- ¹⁰ С л и в к а Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії, 1920—1939.— К., 1985.— С. 175.
- ¹¹ Ком. освіта.— 1940.— № 9.— С. 13.
- ¹² Західна Україна під большевиками, IX. 1939—УІ. 1941 (Збірник за редакцією Мілени Рудницької).— Нью-Йорк, 1958.— С. 186.
- ¹³ ЦДАЖР у Москві, ф. 5446, оп. 24, спр. 223, арк. 40.
- ¹⁴ Там же, арк. 36.
- ¹⁵ Центр. збереження документів молодіжних організацій, ф. 1, оп. 11, спр. 81, арк. 73.
- ¹⁶ Саган Зенон Б. Камінка-Струмилова, 1939—1941 // Надбужанщина: Історико-меморіальний збірник.— Нью-Йорк, 1989.— Т. 2.— С. 494.
- ¹⁷ В и т в и ц ь к и й В а с и л ь. Львів Радянський // Сучасність.— 1987.— № 7/8.— С. 93.
- ¹⁸ С - и й І г о р. Большевицька юстиція в Галичині // Краківські вісті.— 1943.— 26 берез.
- ¹⁹ Д о м б р о в с ь к и й О л е к с а н д р. До історії української науки під час Другої світової війни// Укр. історик (Нью-Йорк).— 1975.— № 1/2.— С. 108.
- ²⁰ Комуніст.— 1940.— 28 трав.
- ²¹ К о ш а р н и й І. Я. Назв. праця.— С. 36.
- ²² Там же.— С. 23.
- * Львівський кураторій міністерства освіти Польщі охоплював три воєводства Східної Галичини — Львівське, Тернопільське і Станіславське.
- ²³ ДАЛО, ф. Р-163, оп. 1, спр. 150, арк. 34.
- ²⁴ Народне господарство Української РСР.— К., 1957.— С. 457—460.
- ²⁵ П а н ч П е т р о. Львів, Коперника, 42 // Вітчизна.— 1960.— № 2.— С. 172.
- ²⁶ Д о р о ш е н к о В о л о д и м и р. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1951.— С. 56.
- ²⁷ Р у б л ь о в О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн.— 1991.— № 5.— С. 23.
- ** Іван Раковський (1874—1949) — український антрополог, зоолог, педагог. У 1930—1935 рр. — головний редактор «Загальної Української Енциклопедії». З 1935 р. по 1949 р. був головою НТШ.
- ²⁸ К у б і й о в и ч В о л о д и м и р. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1/2.— С. 11.
- ²⁹ К а р м а н с ь к и й П е т р о. Кризь темряву: Спогади.— Львів, 1957.— С. 97.
- ³⁰ Т а р н а в с ь к и й О с т а п. Літературний Львів під час Другої світової війни // Сучасність.— 1987.— № 4.— С. 25.
- ³¹ Д а н и л е н к о В. М., К а с ь я н о в Г. В., К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки.— К., 1991.— С. 242.
- ³² К о ш а р н и й І. Я. Назв. праця.— С. 49—50.
- ³³ Т а р н а в с ь к и й О с т а п. Назв. стаття.— С. 31. Російськомовна аббревіатура «НКВД» зберігається як у цитатах, так і в авторському тексті.— В. К.
- ³⁴ Большевицькая печать.— 1940.— № 8.— С. 25; Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 440, арк. 1 (далі — ЦДАВО України).
- ³⁵ Сов. Україна.— 1939.— 2 окт.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 458, арк. 36; Сов. Україна.— 1941.— 21 марта.
- ³⁷ М а к а р ч у к С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 146—148.
- ³⁸ Центр. держ. іст. арх. у Львові, ф. 859, оп. 1, спр. 7, арк. 28, 32 (далі — ЦДІА у Львові).
- ³⁹ Т о к а р е н ц о Я. Про партійне керівництво антирелігійною пропагандою // Безбожник.— 1940.— 2 листоп.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 458, арк. 36.
- ⁴¹ Саган Зенон Б. Назв. стаття.— С. 494.
- ⁴² В о с і u r k i w В о h d a n R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939—1941 // Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi./Ed. by Paul Robert Magosci.— Edmonton, 1989.— P. 103.
- ⁴³ ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2632, арк. 46.
- ⁴⁴ В о р о н и н О л е к с а н д е р. І світло в темряві світить... (Українська Православна Церква під час Другої світової війни) // Сучасність.— 1987.— № 7/8.— С. 138.
- ⁴⁵ L e n s u k W a s y l. The Ukrainian Catholic Church in the Soviet Union // Moscow's Russification of Ukraine: Papers and Articles (Ed. by Nicholas L.Fr.— Chirovsky.— New York, 1987.— P. 64.
- ⁴⁶ ЦДІА у Львові, ф. 684, оп. 2, спр. 92, арк. 95.
- ⁴⁷ К u l c h u s k y J u r i j. Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bolsheviks, 1939—1941 // Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева.— Мюнхен, 1983.— С. 584; Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents.— London, 1962.— P. 176.
- ⁴⁸ Західна Україна під большевиками.— С. 143.
- ⁴⁹ ЦДІА у Львові, ф. 358, оп. 3т, спр. 127, арк. 1—2.

- ⁵⁰ Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в ССРСР // Укр. збірник.— Мюнхен, 1960.— Кн. 17.— С. 81.
- ⁵¹ Putnam J. Jerzy. *Pól wieku: Wojna*.— Warszawa, 1964.— S. 49—50. Власників паспортів з так званим одинадцятим параграфом мали виселяти з великих міст, тобто фактично вони були ймовірними кандидатами на депортацію.
- ⁵² Gross Jan T. *Op. cit.*— P. 230.
- ⁵³ Охотник Д. Ширити радянське мовлення // Радіо (Київ).— 1939.— № 11/12.— С. 8; Скоблiков П. За рік нового життя // Радіо.— 1940.— № 8/9.— С. 4.
- ⁵⁴ Тарнавський Зенон. Говорить Львів (Спогад про Львівський Радіокомітет) // Київ (Філадельфія).— 1953.— № 6.— С. 288.
- ⁵⁵ Західня Україна під большевиками.— С. 165.
- ⁵⁶ Витвицький Василь. Назв. стаття.— С. 92.
- ⁵⁷ Dogoshenko D., Gergus O. *A Survey of Ukrainian History*.— Winnipeg, 1984.— P. 760—761.
- ⁵⁸ Паньківський Кость. Від Держави до Комітету: Літо 1941 року у Львові.— Нью-Йорк; Торонто, 1970.— С. 27.

Д. Ф. Розовик (Київ)

Центральна Рада й українська культура

Демократичні процеси, які відбуваються у нашій країні, відкрили перед на-уковцями широкі можливості для вивчення тих періодів чи подій, які тривалий час були «білими плямами» в історії українського народу. До таких маловідомих сторінок певною мірою належить діяльність Центральної Ради у справі культурного будівництва. Цими питаннями вона займалася фактично з перших днів свого існування, бо розглядала проблему духовного відродження нації як необхідну умову консолідації українського народу в його боротьбі за національне й соціальне визволення, відновлення у нових історичних умовах Української держави та піднесення на більш високий рівень її економіки.

Основні напрями своєї діяльності в галузі розвитку культури Центральна Рада визначила у відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. та у резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). У цих документах першочерговими завданнями ставилося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості україномовних газет, журналів, художньої та навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва тощо¹.

Серед цих проблем однією з найголовніших було відродження української мови та друкарської справи, оскільки, як відомо, сумнозвісним циркуляром царського міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1863 р.) та Емським указом імператора Олександра II (1876 р.) заборонялося її вживання і друковане українське слово. І хоч ці обмеження були скасовані в ході революції 1905—1907 рр., а потім постановою Тимчасового уряду (березень 1917 р.), але відлучення протягом тривалого часу українського народу від рідної мови та позбавлення його можливості отримувати освіту призвело до того, що на початку 1917 р. з 35 млн. українців більш як 75 % не вміли читати, решта ж, що належала переважно до багатих верств населення, навчалася російською, польською, німецькою та іншими мовами².

Враховуючи таке становище, керівництво Центральної Ради, зокрема голова шкільної комісії (з червня 1917 р.— генеральний секретар з освітніх справ) І. Стешенко, вживали заходів для створення українських шкіл, підготовки відповідних учительських кадрів, поступової українізації вузів, організації вивчення рідної мови на етнічній території України і в прилеглих до неї губерніях, де компактно проживало україномовне населення, ліквідації неписьменності серед дорослих, формування національної інтелігенції тощо³.

З метою ефективнішого проведення культурно-освітньої роботи за ініціативою голови Центральної Ради М. Грушевського у квітні 1917 р. в Києві було проведено перший, а в серпні 1917 р.— другий всеукраїнські учительські з'їзди, які виробили програму перебудови системи освіти на Україні.

На думку українських педагогів, нова школа повинна була стати демократичною і українізованою. Для цього на початковому етапі реформи системи освіти пропонувалося ліквідувати багатоступеневість шкіл й створити єдину початкову школу, в якій підростаюче покоління всіх станів суспільства мало б можливість безкоштовно здобувати обов'язкову початкову освіту з наступним її продовженням у середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах. Українська мова вивчалася з першого класу, а російська як державна та інші мови — з третього. Необхідною умовою реалізації цих планів було налагодження видання підручників та іншої літератури українською мовою для всієї мережі освітніх закладів.

Новій школі надавалася ключова роль у вихованні у підростаючого покоління нахилу до творчості, мистецтва, естетики, розумової й фізичної праці, формуванні в учнів елементів ораторської майстерності, обов'язковому вивченні ними історії, природознавства, красзнавства, етнографії.

Складовою частиною побудови нової школи делегати з'їздів вважали термінове створення мережі різних навчальних закладів для підготовки та перепідготовки вчителів і ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Для цього пропонувалося відкрити кафедри, курси, спеціалізації української мови у педінститутах й університетах, створити нові гуманітарні вузи й педучилища, організувати Педагогічну академію та Українську Академію наук, заснувати педагогічний журнал, реорганізувати існуючі публічні й відкрити нові бібліотеки. Крім того, з'їзди порушили питання про повернення з-за кордону та різних регіонів Росії архівних документів і матеріальних цінностей, пов'язаних з історією українського народу, та створення Національного архівного фонду України⁴.

Таким чином, ці учительські форуми виробили програму культурно-освітніх перетворень, складність якої полягала, по-перше, в тому, що для її реалізації необхідні були кошти, яких у Центральної Ради бракувало, і, по-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу, а саме весна — літо 1917 р. До того ж уже з весни 1917 р. процесу культурно-національного відродження українського народу чинили опір різні шовіністично настроєні політичні партії, течії та громадські організації як на території України, так і у Тимчасовому уряді.

Незважаючи на ці труднощі, вже в квітні — червні 1917 р. питання про створення нової національної школи і активізацію культурно-освітньої роботи обговорювалося на повітових й губернських з'їздах вчителів та працівників культури, на робітничих, селянських, I та II українських військових з'їздах, у Радах робітничих, селянських та солдатських депутатів, на зібраннях різних громадських організацій. Їх учасники в цілому схвалили курс уряду

в справі духовного відродження українського народу, розробили практичні заходи щодо проведення культурно-освітньої роботи на місцях — серед дітей та дорослого населення.

Вирішуючи проблему фінансування нових, українських шкіл, Центральна Рада виділила певні кошти з національного фонду, який формувался за рахунок добровільних внесків громадян на території України та за її межами на розвиток національно-державного будівництва. Це дало можливість уже навесні 1917 р. перейти від організаційної до практичної роботи по створенню українських шкіл. Першим кроком у цьому напрямі стало відкриття наприкінці березня 1917 р. першої, а влітку цього ж року — другої та третьої українських гімназій у Києві.

Протягом травня — липня 1917 р. в Україні проходив процес перебудови російських шкіл на україномовні та заснування нових навчальних закладів для здобуття юнаками і дівчатами початкової, середньої і технічної освіти. За цей же час лише у великих промислових містах та ряді губернських центрів — Полтаві, Харкові, Чернігові, Херсоні та інших — відкрили двері 40 українських гімназій⁵. Було відкрито сотні початкових і середніх шкіл в інших містах та селах України. А в Києві з 60 шкіл (у них навчання провадилося російською, єврейською, польською та німецькою мовами) 15 перейшли на українську мову викладання⁶.

Робота в напрямі українізації школи значно посилилася з оголошенням Центральною Радою першого та другого універсалів (червень — липень 1917 р.), створенням Генерального секретаріату освіти та прийняттям V сесією Центральної Ради постанови про організацію Всеукраїнської шкільної ради і надання їй функції координатора перебудови всієї системи освіти. За цією ж постановою при губернських та повітових шкільних округах, які повністю були підпорядковані Тимчасовому уряду, проводили великодержавну політику і чинили опір українізації, утворювалися комісаріати Центральної Ради. На їх плечі покладался контроль за виконанням рішень про створення національної школи⁷.

Після Жовтневого перевороту й оголошення третього універсалу наприкінці 1917 р. Центральна Рада спільно з Генеральним секретаріатом прийняла закон, згідно з яким шкільні округи були ліквідовані, а управління школою повністю передавалося губернським і повітовим комісаріатам. Новостворені органи склалися з семи членів: чотирьох українців і трьох представників національних меншостей. Вони спільно вирішували не тільки питання українізації школи, а й проводили значну роботу щодо культурно-освітнього розвитку національних меншин України. Взимку 1917 р. Генеральному секретаріату освіти були підпорядковані всі школи, гімназії, технічні й комерційні професійні училища, інші навчальні заклади, розташовані на території УНР.

Проте для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів, а у багатьох регіонах України їх не було зовсім. Для вирішення цього питання навесні 1917 р. у губернських і повітових центрах, інших містах України почали відкриватися спеціальні курси. Пізніше до цієї справи були залучені українські гімназії, кафедри педагогічних інститутів і університетів, новостворена Педагогічна академія, товариства «Просвіти» та інші культурно-освітні заклади й організації⁸. Влітку 1917 р. генеральний секретар І. Стещенко звернувся до Тимчасового уряду Росії і верховного головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Брусилова з проханням про демобілізацію учителів з України. У відповідь на це звернення Брусілов до осені 1917 р. достроково звільнив з діючої армії близько 13 тис. педагогів⁹.

Учительські кадри поповнювалися також за рахунок українців, багато з яких, відгукнувшись на заклик Центральної Ради, повернулися з різних районів Росії.

Таким чином, робота по підготовці педагогічних кадрів дала можливість уже в 1917/18 навчальному році розпочати широку українізацію початкових шкіл (їх тоді було близько 5,4 тис., в яких працювали 62 тис. вчителів), створити понад 100 українських гімназій, педагогічні, технічні, медичні училища, агрономічні школи, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення¹⁰.

Значну роботу проводили Центральна Рада та Генеральний секретаріат щодо організації вищої освіти, зміцнення її матеріальної бази та здійснення українізації вузівської науки. Так, влітку 1917 р. у Києві було засновано перший український народний університет, і Мала Рада для нього виділила 25 тис. крб. У новому вузі функціонували історико-філологічний, природознавчо-математичний, юридичний факультети та підготовчі курси¹¹. Необхідність відкриття другого університету в місті була зумовлена тим, що в існуючому університеті практично не було українських філологів або спеціалістів, які б вільно володіли українською мовою. Викладання тут велося переважно російською, єврейською, польською, німецькою мовами, і викладачі вузу чинили опір українізації і відродженню національної культури¹². До речі, в новому університеті навчалася молодь з усієї України, у тому числі з районів, які тоді входили до складу Австро-Угорської імперії (Галичини, Буковини, Закарпаття).

Крім Київського українського народного університету, подібні навчальні заклади було відкрито в Миколаєві, Харкові, Одесі, а також розроблені проекти і виділені асигнування на створення національних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському¹³.

Паралельно із заснуванням нових гуманітарних вузів у діючих педінститутах було створено два самостійних історико-філологічних факультети, кафедри української мови у Харківському й Одеському університетах, чотири кафедри українознавства (мови, літератури, історії, права) у Київському університеті ім. св. Володимира¹⁴.

Значну увагу Генеральний секретаріат освіти приділив становленню технічної науки. Зокрема, влітку і восени 1917 р. ним вживалися заходи, спрямовані на зміцнення матеріальної бази діючих вузів цього профілю. Наприклад, лише Київському політехнічному інституту було виділено 149 тис. крб. За пропозицією проф. Лебединського у березні 1918 р. в Києві відкрився ще один технічний вуз. У цьому ж місяці Центральна Рада заснувала Вищу економічну раду, на яку було покладено функції підготовки для республіки економістів, фінансистів, організаторів торгівлі тощо¹⁵.

Займаючись питаннями підвищення духовного рівня українського народу, уряд водночас не випускав з поля зору проблему розвитку культури, мови, здобуття освіти представниками інших націй і народностей, які проживали на території України. Це їх право гарантувалося відповідними статтями універсалів Центральної Ради, а також законом УНР про національно-територіальну автономію національних меншостей України (січень 1918 р.), який, за визначенням секретаря з єврейських справ УНР М. Зільберфарба, був значно прогресивніший, ніж закони Великої Французької революції, які гарантували охорону прав людини, а названий закон — права цілих націй і народностей¹⁶. Втілюючи в життя акти і закони Центральної Ради, що стосувалися національних меншин, Рада Народних Міністрів УНР надавала матеріальну і організаційну допомогу російським,

єврейським, польським, німецьким навчальним закладам. Наприклад, для підготовки педагогів для єврейських шкіл у Києві було засновано учительську семінарію, виділено для неї приміщення, матеріальну допомогу (15 тис. крб.), запрошено досвідчених викладачів¹⁷.

Незважаючи на складне економічне становище республіки, Центральна Рада тісно пов'язувала процес будівництва нової національної школи із вирішенням питання про соціальну захищеність учителів. Цьому сприяло обрання до складу Центральної Ради п'яти педагогів. За рішенням Генерального секретаріату освіти учителі та викладачі вузів у разі перекваліфікації, крім основної зарплати, одержували матеріальну допомогу (100 крб. на місяць). Взимку 1917 р. у зв'язку із зростанням цін на продукти всім педагогам було видано одноразову грошову допомогу. Працівники системи освіти в основному за рахунок держави забезпечувалися житлом і паливом¹⁸.

Дбаючи про охорону здоров'я вчителів та викладачів вузів, підвищення їх професійної майстерності, Центральна Рада разом з міністерством освіти УНР на початку 1918 р. розробила закон, згідно з яким тижневе навантаження на педагога становило 12 год., а місячна зарплата — 600 крб. У разі перевиконання норми навантаження зарплата збільшувалася вдвічі і становила 1200 крб. Педагогам заборонялося мати більш як 24 год. навантаження на тиждень¹⁹. Проте повністю втілити цей закон у життя Центральній Раді не вдалося, оскільки наприкінці квітня 1918 р. в результаті державного перевороту влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського. Але сама ідея, закладена в цьому законі, є актуальною й сьогодні.

Помітний вплив на розвиток культури і освіти широких верств населення справили товариства «Просвіти». Ці організації у Наддніпрянській та Східній Україні з'явилися під час революції 1905—1907 рр., але після її поразки до 1910 р. практично припинили своє існування, оскільки були заборонені й розпущені. Новий етап їх діяльності розпочався лише після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Як правило, ініціаторами відродження «Просвіт» була українська інтелігенція та політичні діячі, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Винниченко, Б. Грінченко, С. Васильченко, П. Тичина, О. Олесь та інші.

Вагому організаційну і фінансову допомогу в налагодженні роботи «Просвіт» надавали Центральна Рада, Генеральний секретаріат, місцеві Ради, земства. Протягом квітня — червня 1917 р. практично у всіх великих містах України, губернських і повітових центрах, багатьох селах та військових частинах відбулися установчі з'їзди або збори «Просвіт». Рішення цих зібрань сприяли утворенню нових просвітницьких товариств, активізації їх культурно-освітньої роботи, особливо після Всеукраїнського з'їзду товариства (червень 1917 р.), який висунув перед місцевими організаціями такі завдання: прискорити створення при просвітніх осередках бібліотек, читалень, клубів; надавати всебічну допомогу в організації українських початкових шкіл для дітей і курсів по ліквідації неписьменності для дорослого населення; підвищення освітнього рівня військовослужбовців з частин, розквартированих на території України, та українського населення, що живе за межами етнічних кордонів республіки²⁰.

Крім цього, з'їзд затвердив структуру товариств «Просвіти», керівні центри яких перебували у губерніях, філіали — у повітах, осередки ж діяли безпосередньо у містах і селах. Губернські центри «Просвіти» підпорядковувалися Генеральному секретаріату освіти.

Особливо активно працювала «Просвіта» в Полтавській губернії. Протя-

гом весни — літа 1917 р. у містах і селах Полтавщини було створено 250 осередків, кожний з яких об'єднував від 50 до 100 чол.²¹. Досить ефективно діяла Миргородська повітова «Просвіта», яка мала 25 осередків і 2272 члени. На проведення культурно-освітньої роботи цього товариства земське зібрання виділило 21 тис. крб. На ці кошти було закуплено 5483 томи навчальної й художньої літератури, створено 16 нових бібліотек, поповнено книжкові фонди вже діючих читалень²².

Великий обсяг культурно-освітньої роботи виконувала Київська губерньська «Просвіта» та її філіали. Цьому сприяло перш за все те, що до її керівного органу входили письменники Б. Грінченко і С. Паньківський, член Центральної Ради О. Лотоцький, а також студенти, викладачі, професори київських вузів й гімназій. При Київській «Просвіті» діяли бібліотечна, агітаційна, лекційна, видовищна та театральна комісії²³. Вона проводила велику роботу в напрямі сприяння виданню творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Грушевського та інших авторів, створила мережу курсів по ліквідації неписьменності серед робітників Києва, допомагала педагогічним колективам міста проводити українізацію шкіл, налагодила роботу аматорських театрів тощо.

Її філіали діяли практично у кожному населеному пункті Васильківського повіту, причому в таких селах Переяславщини, як Пологи — Вергуни, Помоклі, Бориспіль, Хоцьки, Віненці та інших, об'єднували від 80 до 250 чол. кожний²⁴. Це були найбільші на Україні осередки у сільській місцевості.

Активна робота по створенню «Просвіт» проводилась і в інших губерніях. Загалом до кінця літа 1917 р. на території України їх діяло більш як 2000, і кількість зростала аж до початку громадянської війни.

Багато осередків «Просвіти» було засновано за межами України, у місцях компактного проживання українського населення — Воронежі, Курську, Туапсе, Сочі, Новоросійську, Владивостоці, Москві, Петрограді та інших містах Російської держави²⁵.

Рух за відродження української культури проходив і на окупованій німецькими військами території, особливо у західній частині Волинської губернії. Тут шалений опір українізації та організації просвітніх закладів чинили не лише німецькі окупаційні власті, але й польські націоналісти. Незважаючи на це, представники української інтелігенції м. Біла почали видавати газету «Рідне слово», яка сприяла розвитку української мови і консолідації українців у боротьбі за соціальне й національне визволення.

Поряд з проведенням культосвітньої роботи багато «Просвіт» займалися також політико-пропагандистською діяльністю. Наприклад, осередок «Просвіти» м. Золотоноші Полтавської губернії організував у 1917 р. першотравневу демонстрацію, в якій взяли участь мешканці навколишніх сіл. Вона проходила під гаслами «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе Російська федеративна республіка!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». На мітингу виступили матрос Балтійського флоту С. Бочко та селянин М. Босий. Вони закликали ліквідувати експлуататорський лад, розділити поміщицькі землі, припинити імперіалістичну війну²⁶.

Члени осередків «Просвіти» проводили значну пропагандистську роботу, знайомлячи трудящих з рішеннями Українського національного конгресу, універсалами Центральної Ради, інформували про хід і наслідки першої світової війни, революційних подій у Росії.

Проведення масової культурно-освітньої роботи зумовлювало необхідність нового підходу до організації видавничої справи та розвитку її ма-

теріально-технічної бази. Адже у видавництвах не було українського шрифту, друкарських машин, надто дорого коштував переклад, папір, послуги друкарні тощо. Для розв'язання цих проблем необхідні були великі кошти, яких, особливо навесні 1917 р., Центральна Рада і місцеві органи влади не мали. Незважаючи на це, уже в березні — квітні 1917 р. за клопотанням уряду видавництво «Дитяча хата» розпочало випуск масовим тиражем книжок для дітей. У цей же час Товариство шкільної освіти підготувало до друку для українських шкіл підручники з граматики, географії, історії, природознавства, казки та загадки для дітей дошкільного й молодшого шкільного віку, посібники для вчителів з методики ліквідації неписьменності серед дорослого населення та ін.²⁷

Влітку 1917 р. всі видавництва і друкарні України — «Сіяч», «Шлях», «Слово», «Череповський», «Вернигора» та інші — масовими тиражами випустили сотні найменувань навчально-методичної, художньої, історичної, технічної літератури українською мовою²⁸.

Поряд з виданням навчальної літератури друкувалися твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, П. Гулака-Артемівського, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаніка, П. Грабовського та інших. Побачили світ збірки поезій молодих українських літераторів: О. Олеса «З журбою радість обнялася», М. Кононенка «Хвилі», М. Шаповала «Лісові ритми», прозові твори С. Чикаленка «Вони перемогли», Б. Грінченка «На розпутті», «Серед темної ночі», «Брат на брата». Публікувалися також твори М. Рильського, І. Огієнка, П. Тичини, І. Липи, О. Грушевського та інших відомих і маловідомих поетів та прозаїків України.

З метою більш глибокого ознайомлення широких народних мас з шедеврами класиків зарубіжної літератури українською мовою почали видаватися твори Г. Мопассана, Д. Лондона, О. Бальзака.

Центральна Рада і Генеральний секретаріат значну роль відводили налагодженню випуску періодичних видань. При їх підтримці були засновані педагогічний журнал «Вільна українська школа», дитячий — «Волошка», сатиричні — «Гедзь» і «Будяк», сільськогосподарський — «Українське пасішництво», літературно-науковий, медичний, мистецтвознавчий вісники, газети «Нова рада», «Наше життя», «Вісті з Української Центральної Ради», «Украинская жизнь», «Робітник», «Рідне слово», «Робітнича газета», «Наша воля» та ін.

Певну увагу уряд надавав виданню суспільно-політичної та історичної літератури. Протягом 1917 р. на Україні побачили світ кілька сотень брошур, написаних О. Білоусенком, Б. Грінченком, М. Грушевським, М. Драгомановим, І. Огієнком, С. Єфремовим, В. Корольовим, М. Левицьким, С. Русовою, Є. Чикаленком та іншими. У них порушувалися актуальні питання здійснюваних соціально-економічних реформ, розвитку національно-визвольного руху, державного будівництва та інші проблеми суспільного життя України.

Серед історичної літератури першість утримували видання праць М. Грушевського. Масовими тиражами виходили його «Ілюстрована історія України», «Коротка історія України», «Всесвітня історія в короткому огляді (XIII—XVI ст.)», «З політичного життя старої України (період з XIII по XVIII ст.)», «Про старі часи на Україні», «Звідки пішло українство», «Про українську мову», «Якої ми хочемо автономії» та ін. Крім того, різні проблеми минулого висвітлювалися в розвідках В. Пічети «Про прилучення України до Москви», Б. Грінченка «І. Виговський», М. Комаря «Запорізькі

вольності», В. Антоновича «Про козацькі часи на Україні», А. Кашенка «Зруйноване гніздо», С. Єфремова «Історія українського письменництва» тощо. Друкувалися біографічні та мемуаристичні дослідження про М. Драгоманова, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, гетьманів України Б. Хмельницького, П. Орлика, І. Мазепу.

Після проголошення Центральною Радою першого та другого універсалів розпочався активний процес публікації творів полемічного характеру. Серед них — Б. Грінченка «Листи з України Наддніпрянської», П. Стебницького «Українська справа», М. Порша «Автономія України і соціал-демократія», праці М. Драгоманова, у яких порушувалися питання економічного розвитку, розв'язання національного питання й державного будівництва в Україні.

У липні 1917 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд медичних працівників, який розробив програму створення мережі лікарень в Україні, підготовки медико-санітарної служби, розвитку народної і професійної медицини, проведення серед населення відповідної роз'яснювальної роботи²⁹. Виконуючи рішення з'їзду, уряд виділив кошти на друкування медичної літератури.

У серпні було скликано Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд, делегати якого розглянули різні проблеми землеробства, агрономії, ветеринарії, зоотехніки, меліорації, селекції та інших напрямів розвитку сільськогосподарської науки і практичної діяльності хліборобів. Згідно із резолюцією з'їзду створювалася мережа різних аграрних закладів, друкувалася сільськогосподарська література. За пропозицією уряду члени товариства «Український агроном» та техніко-агрономічного товариства «Праця» написали підручники і посібники для сільськогосподарських шкіл, створили енциклопедію сільського господарства, збільшили обсяг публікацій науково-популярної літератури для землеробів. За ініціативою цих же товариств розпочалося викладання у сільських школах основ агрономічних знань, а співробітники наукових установ почали досліджувати причини низької врожайності ґрунтів, розробляти проблеми, пов'язані із захистом орних земель від руйнування і виснаження у процесі господарської діяльності людини. Результати цих досліджень узагальнювалися в спеціальних брошурах, статтях, опублікованих у сільськогосподарських журналах. Таким чином, до зими 1917 р. при безпосередній участі Генерального секретаріату, а потім Ради Народних Міністрів УНР було засновано 78 нових україномовних газет і журналів, видано близько 680 найменувань навчальної, історичної, суспільно-політичної, художньої, технічної, економічної, сільськогосподарської, медичної та іншої літератури³⁰.

Паралельно з налагодженням видавничої справи Генеральний секретаріат проводив певну роботу щодо розширення мережі публічних бібліотек і читалень у містах і селах України, а у листопаді 1917 р. видав спеціальну постанову про створення Української національної бібліотеки у Києві. У ній мали зберігатися архівні документи, література з соціально-економічної та політичної проблематики і створюватися умови для роботи з нею учених й широкого кола читачів³¹.

Заслугує також на увагу досвід Генерального секретаріату по використанню у культурно-виховній роботі, особливо в школах, передових на той час досягнень науки і техніки, зокрема синематографів. З цією метою спеціальна комісія збила багато синематографічних апаратів і передала їх у школи, гімназії, вузи, а також розробила програму створення навчальних фільмів³². При сприянні цієї ж комісії кінофільми ширше використовувалися у діяльності культурно-освітніх закладів для широких верств населення.

Питання культурно-національного відродження Центральна Рада тісно пов'язувала з розв'язанням проблеми поступової українізації державно-адміністративного апарату. Цей процес розпочався після обнародування другого універсалу, і уже у серпні 1917 р. Мала Рада порушила перед Київським тимчасовим крайовим судовим комітетом питання про проведення українізації судової справи, а після прийняття четвертого універсалу Рада Народних Міністрів УНР — про українізацію всіх судових установ на території республіки³³. Поряд з цим відбувалася українізація діловодства державних установ у губерніях, повітах, волостях. Наприклад, наприкінці 1917 р. на Київщині 52—75% діловодства велося українською мовою³⁴.

18 лютого 1918 р. Мала Рада в Коростені затвердила герб УНР, в основу якого покладено графічний знак Київської держави часів Володимира Святого, а в березні цього ж року УЦР надала українській мові статус державної³⁵.

Надаючи великого значення проблемі підвищення освітнього рівня населення, Центральна Рада не випускала з поля зору і розвиток інших напрямів культурної роботи. Особливе місце серед них займало відродження українського театрального й музичного мистецтва. У квітні 1917 р. за рішенням уряду було створено комітет по організації Українського національного театру. Його очолили В. Винниченко, М. Старицький, М. Антонович, М. Грушевський. Під керівництвом комітету було засновано друкований орган «Театральні вісті». Влітку 1917 р. готувався репертуар нового театру та формувалася його трупа. До її складу увійшли відомі артисти і драматурги України М. Садовський, Л. Курбас, І. Мар'яненко, П. Саксаганський, О. Степняк — всього більш як 30 чол. Відкриття Українського національного театру відбулося 16 вересня 1917 р. виставою В. Винниченка «Пригвожджені»³⁶.

У той же час під керівництвом Генерального секретаріату освіти була заснована Українська драматична школа для робітників Києва, а у ряді повітових центрів — театральні гуртки. Надавалася допомога й вже існуючим театрам і театральним групам у Чернігові, Полтаві, Миколаєві, Харкові, Вінниці, зокрема в справі поповнення їх репертуару п'єсами П. Гулака-Артемовського, І. Котляревського, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, В. Винниченка та інших українських драматургів. Поряд з цим Генеральний секретаріат вперше в Росії створив вищу театральну школу для підготовки професійних артистів, режисерів, спеціалістів з організації театральної справи. На початку 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР асигнувала на розвиток матеріальної бази театрів 210 тис. крб. і звільнила їх від сплати податків³⁷.

При Генеральному секретаріаті освіти діяли також підвідділи української пісні та народної музики й музичної освіти. Вони взяли активну участь у створенні Українського національного хору, диригентом якого став К. Стеценко, відкритті у Києві курсів по підготовці співаків хору, школи нотної грамоти, трьох загальноосвітніх музичних шкіл³⁸ та подібних музичних закладів в інших містах України.

З метою якнайшвидшого відродження національного образотворчого мистецтва влітку 1917 р. Генеральний секретаріат розпочав підготовку до створення Української Академії мистецтв, офіційне відкриття якої відбулося у листопаді цього ж року. Одними з перших професорами Академії були обрані М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, Ф. Кричевський, О. Мурашко, А. Маневич, Г. Нарбут³⁹. Академія мала однорічний і чотирирічний строки для художників різних жанрів. Її кредом, затверд-

женим у статуті, було всебічне сприяння розвитку мистецтва в Україні, невтручання у справи творчості і ненав'язування своєї волі художникам та скульпторам. Крім роботи у стінах Академії, її викладачі проводили науково-практичну діяльність серед самодіяльних художників та скульпторів, організовували читання публічних лекцій, вели спецкурси з історії мистецтва для студентів київських вузів⁴⁰.

Українська земля завжди була багата на історичні та природні пам'ятки. Для їх збереження і примноження у квітні 1917 р. Центральна Рада створила комітет по охороні пам'яток старовини та мистецтва. Він звернувся до громадян України з проханням не вивозити за кордон історичні цінності, подав губернським управлінням пропозицію негайно зібрати у музеях всі пам'ятки старовини й мистецтва, пов'язані з історією українського народу, а також зберегти від пошкоджень, пограбувань та руйнувань монументальні історичні й архітектурні пам'ятки.

Влітку 1917 р. комітет розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на реконструкцію існуючих і створення нових музеїв. Наприклад, у Києві була значно зміцнена матеріальна база художньо-промислового і наукового музеїв, виділені кошти для ремонту Андріївського собору, який постраждав від артилерійських обстрілів у січні 1918 р.⁴¹. Налагоджуючи музейну справу у всеукраїнському масштабі, комітет організував у Києві курси по підготовці спеціалістів для музеїв та архівознавців. У другій половині 1917 р. його співробітники провели обстеження пам'яток історії та архітектури у Києві, Чернігові, Переяславі, Кам'янці та інших містах і було виділено кошти на їх реставрацію. У той же час проводилися роботи по створенню Національного музею архівів⁴².

Наприкінці 1917 р. комітет відкрив при Академії мистецтв Українську національну картинну галерею. Її основою стали картини, передані з особистих колекцій Г. Павлуцьким, Д. Антоновичем, В. Щавінським, та полотна з різних музеїв і закуплені на виставках й аукціонах⁴³.

За рішенням Центральної Ради члени комітету провели в Петрограді обстеження музеїв і склали перелік художніх та історичних пам'яток, які належали українському народу, в тому числі пов'язаних з історією козацтва XVI—XVIII ст. За цими описами козацькі клейноди (зброя, прапори, нагороди, атрибути влади тощо) та інші українські національні реліквії наприкінці 1917 р. були підготовлені для повернення Україні, але розпочалася громадянська війна, і вони безслідно зникли.

У січні 1918 р. спільним рішенням міністерства освіти та міністерства земельних справ УНР було створено комісію по охороні пам'яток природи. Її очолили А. Тутковський, Г. Висоцький, Л. Портенко. Заслуга цієї комісії полягала у тому, що вона поставила питання про захист навколишнього середовища і охорону природних багатств України від нещадної експлуатації у процесі виробничої діяльності людини. Про взаємовідносини екології і людини видавалися брошури, читалися цикли лекцій. На вимогу комісії було припинено вирубку лісу в Голосієвому й Пуші-Водиці (передмістя Києва), розпочалося створення національних природоохоронних заповідників, одним з яких мала стати Асканія-Нова⁴⁴. Подібні заповідники планувалося створити в зонах Лісостепу, Полісся, басейнах великих річок й озер України, на Чорному морі.

Отже, з березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада заклала основи нової, національної школи, розширила мережу навчальних закладів, розпочала проведення українізації системи освіти та державних установ, налагодила видання української періодичної преси, збільшила випуск книжок,

заснувала театри, музеї тощо. Проте ця робота проводилася в складних політичних і соціально-економічних умовах, і тому не всі заходи Центральної Ради в справі культурного будівництва були втілені в життя.

Нині, коли Україна стала незалежною, відкриваються широкі можливості для реалізації нових ідей у процесі дальшого поступального розвитку та збагачення культури українського народу.

- ¹ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 3.— квітень.
- ² Вісник товариства «Просвіта».— 1917.— 24 берез., 8 квіт.
- ³ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 5.— травень.
- ⁴ Там же; Робіт. газ.— 1917.— 19 серп.
- ⁵ Робіт. газ.— 1917.— 6 серп.
- ⁶ Там же.— 22, 26 серп.
- ⁷ Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 513, арк. 138, 144, 148; Нова рада.— 1917.— 14 трав., 28 черв., 12 груд.
- ⁸ Нова рада.— 1917.— 24 серп.
- ⁹ Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 513, арк. 156; Нова рада.— 1917.— 21 лип.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 6; спр. 20, арк. 37; Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 15—16.— вересень.
- ¹¹ Нова рада.— 1917.— 24 серп.
- ¹² Робіт. газ.— 1917.— 20 серп.
- ¹³ Нова рада.— 1918.— 6 січ., 10, 13 квіт.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 9; Робіт. газ.— 1917.— 27 серп.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 1, 6; Нова рада.— 1918.— 2 квіт.
- ¹⁶ Черіковер А. Антисемітизм і погроми на Україні в 1917—1918 рр.—Берлін, 1923.— С. 73.
- ¹⁷ Вісник Ради Народних Міністрів УНР.— 1918.— 26 квіт.
- ¹⁸ Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 513, арк. 47; Нова рада.— 1918.— 5 січ.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 27—28.
- ²⁰ Вісник товариства «Просвіта».— 1917.— 11 черв.
- ²¹ Нова рада.— 1917.— 30 серп.
- ²² Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 1447, оп. 1, спр. 9, арк. 11.
- ²³ Там же, спр. 4, арк. 4, 12.
- ²⁴ Вісник товариства «Просвіта».— 1917.— 9 лип.
- ²⁵ КОДА, ф. 1447, оп. 1, спр. 8, арк. 8, 16, 17, 21; спр. 9, арк. 17; Вісник товариства «Просвіта».— 1917.— 23 лип.
- ²⁶ Нова рада.— 1917.— 3 трав.
- ²⁷ Там же.— 9 трав., 9 черв.
- ²⁸ Там же.— 25 лип.; 1918.— 6 січ.
- ²⁹ Там же.— 1917.— 29 лип.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 6; Нова рада.— 1918.— 5 січ.
- ³¹ Нова рада.— 1917.— 12 груд.
- ³² Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 513, арк. 143.
- ³³ Робіт. газ.— 1917.— 8 серп.; Вісник Ради Народних Міністрів УНР.— 1918.— 2 квіт.
- ³⁴ Нова рада.— 1917.— 26 листоп.
- ³⁵ Вісник Ради Народних Міністрів УНР.— 1918.— 5 квіт.; Нова рада.— 1918.— 24 берез.
- ³⁶ Робіт. газ.— 1917.— 19 верес.
- ³⁷ Нова рада.— 1918.— 6 січ., 12, 21 квіт.
- ³⁸ Робіт. газ.— 1917.— 9 верес.; Нова рада.— 1917.— 13 груд.; 1918.— 17 січ.
- ³⁹ Робіт. газ.— 1917.— 8 листоп.; Вісник Генерального секретаріату УНР.— 1917.— 21 груд.
- ⁴⁰ Нова рада.— 1918.— 27 квіт.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 43, 47.
- ⁴² Робіт. газ.— 1917.— 17 серп.
- ⁴³ Там же.— 8 листоп.; ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 18.
- ⁴⁴ Нова рада.— 1918.— 17 квіт.

Новий погляд на проблему

В. М. Ричка (Київ)

Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі

Своєрідність методології, в річищі якої розвивалася радянська історіографія протягом останніх семи десятиріч, зумовлювала гіпертрофований інтерес дослідників до проблеми класів та класової боротьби в різних країнах і в різні епохи, зокрема, й у давньоруському суспільстві. Було створено чимало монографічних праць, статей і заміток¹, у більшості з яких беззастережно твердиться про класовий характер майже всіх скільки-небудь помітних хвилювань, що мали місце в Київській державі.

В результаті тривалого розвитку давньоруського суспільства визначається його соціально-політична структура, яка наприкінці X—XI ст. набуває характерних ознак, притаманних ранньофеодальному ладові. Становлення і розвиток феодальних відносин у Київській державі об'єктивно супроводжувалися посиленням суперечностей між їх носіями в особі панівної верхівки та безпосередніми виробниками. Феодалізація давньоруського суспільства нерідко призводила до втрати останніми права на засоби виробництва, а слідом за цим — й особистої свободи. Все це, безсумнівно, викликало невдоволення незалежного раніше населення. Та чи виявлялося воно неодмінно тільки у притаманних класовій боротьбі формах?

Як відомо, одним з найбільш ранніх зафіксованих джерелами соціальних конфліктів у Київській Русі було заворушення в Суздальській землі. Під 1024 р. літопис сповіщає: «Бѣ мятежь велик и голод по всей той странѣ»². Ініціаторами заколоту виявилися адепти старої язичницької віри — волхви. Вони звинувачували місцеву знать («старую чадь») у приховуванні хліба від голодних і вимагали забезпечити їх життєвими припасами. Невдовзі від болгар, тобто з Волзької Болгарії, було доставлено жито, й заколот ущух. Тим часом князь Ярослав Мудрий, який перебував тоді в Новгороді, особисто очолив каральний загін дружинників і спішно прибув на Суздальщину, де жорстоко розправився з призвідцями цього хвилювання. Як повідомляє літописець, князь, «изымавъ волхвы, расточи, а другыя показни»³.

В основі конфлікту 1024 р. в Суздальській землі крився не класовий антагонізм між селянами та феодалами (тоді велике боярське землеволодіння ще не набуло значних обсягів навіть у найбільш розвинутому в соціально-економічному відношенні регіоні Київської Русі — Середньому Подніпров'ї). Він був зумовлений явищем іншого порядку — голодом. Тому правдоподібно здається припущення І. Я. Фроянова, який пояснював втручання Ярослава у згадані події великим занепокоєнням його з приводу можливої втрати матеріальних засобів для організації боротьби за київський стіл зі своїм братом Мстиславом Тмутараканським⁴.

Спорідненим за своїм характером з подіями на Суздальщині було заворушення 1071 р. на східній окраїні Русі — у Ростовській землі та на Білому озері. Там тоді також виник голод і «встаса два волхъва от Ярославля, глаголюща, яко: «Вѣ свѣѣ, кто обилье держить»⁵. Вони пустилися в мандри вздовж Волги й почали поширювати чутки про «злих жон», що нібито «напускали» на людей це нещастя. Як повідомляє літописець, населення часто

вірило таким намовлянням і приводило до волхвів жінок на ритуальний обряд — для фізичної розправи над ними: «И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя... и убивашета многи жены, и имѣнье их отъимашета собѣ»⁶.

У вир цих подій було втягнуто не так уже й багато людей. З літопису довідуємося, що до волхвів, які, просуваючись спочатку вздовж Волги, а потім берегами річки Шексни, дісталися Білоозера, пристало на тоді лише 300 осіб. У районі їх зосередження перебувала тоді дружина, очолювана кийвським урядовцем Янем Вишатичем, «дань емлющю». Янь вирішив спіймати волхвів — призвідців хвилювань. Однак їм вдалося уникнути розправи. Підтримувані місцевим населенням, волхви сховалися у лісі. Тоді Вишатич повернувся у місто до білоозерців й поставив перед його мешканцями вимогу самим спіймати втікачів, погрожуючи за невиконання цього наказу на півроку стати тут на постій зі своїм військом. Зрештою, бунтарів було схоплено. Поставши перед Янем, волхви на його вимогу виклали свої уявлення про будову всесвіту. Цікаво, що їх світоглядна позиція допускала наявність дуалістичного начала в основі світобудови: «...Створи дьявол человекъ, а бог душу во нь вложи. Тѣм же, аще умреть человекъ, в землю идет тѣло, а душа к богу»⁷. З цього видно, що традиційне язичництво зазнавало певної еволюції. Вчення волхвів убирало в себе окремі елементи християнства й було споріднене своїми ідеями з єретичними теоріями середньовіччя.

Дослідники розходяться у визначенні світоглядного змісту народних рухів, очолюваних волхвами. Однак, як би ми не називали їхнє вчення — чи пантеїстично-фаталістичним, чи близьким до ересі богомилів⁸ — воно вочевидь викликає співчуття народних мас. Не випадково літописець, прагнучи показати перевагу християнства над язичництвом, так детально змальовує сцену розправи над волхвами — призвідцями подій 1071 р. За намовленням Яня Вишатича вони були страчені родичами забитих під час ритуальних чаклувань. З літопису довідуємося й про те, що повішених на дубі волхвів потім загризли ведмеді: «угрызѣ ею и снѣсть»⁹.

Під тим самим роком вміщено в літописі й повідомлення про заколот мешканців Новгороду, яких також підбурив до цього волхв. Тоді більшість городян спокусилася його проповідями й пішла за ним: «И бысть мятеж в градѣ, и вси яша ему (волхву.— В. Р.) веру и хотяху погубити епископа»¹⁰. Одягнувши святкове вбрання, як і належало духовній особі, єпископ Федір вийшов до заколотників і звернувся до них з такими словами: «Иже хочеть вѣру яти волхву, то да идетъ за нь; аще ли вѣрует кто; то ко кресту да идетъ»¹¹. Натовп розділився. Менша його частина — купка дружинників на чолі з князем Глібом — пристала до єпископа, «а людѣе вси идоша за волхва. И бысть мятежь велик межѣ ими»¹². Тільки після того як підбурювач був підступно забитий князем Глібом, «людѣе» відступилися, і заколот ущух. Наведена оповідь яскраво засвідчує велику популярність волхвів у народному середовищі.

Літописець, мабуть, свідомо об'єднав матеріали про заворушення в Ростовській землі та заколот у Новгороді в одній літописній статті. У такий спосіб він намагався пояснити характер цих рухів «наушеньемъ бесовскимъ». Як бачимо, соціальний конфлікт 1024 р. у Суздальській землі, хвилювання на Волзі, Шексні та Білоозері, а також події у Новгороді 1071 р. мали передусім характер релігійно-політичної боротьби. На наш погляд, було б надто ризиковано трактувати їх як рухи, спрямовані передусім проти феодальних порядків, що нерідко робиться в історичній літературі. Сумнівною здається й поширена в науці теза, згідно з якою апіорі визнається класовий характер

згаданих соціальних конфліктів¹³. Адже дослідникам не вдалося виявити слідів приватного феодалного землеволодіння у Північно-Східній Русі раніше XII ст. Отже, інтереси двох основних класів давньоруського суспільства — феодалів і селянства, що формувалися, тоді ще не могли зштовхуватися.

Помітною подією в історії Київської Русі XI ст. було заворушення у Києві 1068 р. Тоді сини Ярослава Мудрого — Ізяслав, Святослав і Всеволод — виступили походом на половців і в бойовищі з ними поблизу р. Альти зазнали поразки. Ізяслав з Всеволодом спішно повернулися до Києва, а Святослав Ярославич знайшов притулок за мурами добре укріпленого Чернігова. Тим часом половці почали просуватися в глиб Руської землі. Тоді «людье кьєвстии прибѣгоша Кьєву, и створиша вѣче на торговищи, и рѣша, пославшеся ко князю: «Се половци росулися по земли; дай, княже, оружье и кони, и еше бьемся с ними»¹⁴. Однак київський князь Ізяслав не зміг задовольнити вимоги віча і змушений був нагально залишити стольний град Русі. Існує думка, за якою Ізяслав не пішов назустріч киянам через побоювання, що вони повернуть цю зброю проти міської правлячої верхівки. На недоречність цієї остороги вже зверталася увага в науковій літературі¹⁵. Ймовірно, що князю в умовах війни з половцями і справді не було де взяти коней та зброї.

Учасники віча провину за поразку у війні з половцями поклали на київського воеводу Коснячка. «И начаша людие говорити на воеводу на Коснячька; идоша на гору, с вѣча, и придоша на двор Коснячков, и не обрѣтше его, сташа у двора Брячиславля и рѣша»: «Поидем, высадим дружину свою ис погребѣ»¹⁶. Наведене літописне повідомлення надзвичайно важливе для аналізу подальшого ходу подій та визначення соціального складу їх учасників. З нього випливає, що учасники віча, перебравшись з базарної площі до аристократичної частини міста для переговорів з воеводою Коснячком, опинилися біля садиби Брячислава Ізяславича. Останній був батьком полоцького князя Всеслава, якого Ярославичі підступно полонили після поразки його дружини 1067 р. в битві на Немізі (поблизу Мінська) й запроторили в одну з київських в'язниць. Очевидно, не випадково саме біля торгового двору полоцьких князів, якою була садиба Брячислава Ізяславича¹⁷, і пролунав заклик звільнити «дружину свою» із порубу. Розділившись навпіл, натовп рушає від двору Брячислава на княж-двір і до в'язниці, де звільняє кинутих у підземелля людей і князя Всеслава, який знемагав в окремому порубі. Ці події супроводжувалися пограбуванням великокнязівського двору Ізяслава й завершилися проголошенням Всеслава великим київським князем.

Ізяслав Ярославич повернув собі Київ лише наступного, 1069 р. Притому, дізнавшись про наближення князя Ізяслава, який вів із собою польські війська, повстанці готові були вступити з ними в бій. Однак ганебна втеча Всеслава внесла певний розлад у їхні ряди, й, зрештою, вони повернулися до Києва. Невдовзі туди вступає каральний загін на чолі із сином Ізяслава — Мстиславом, який стратив сімдесят заколотників, що брали участь у звільненні ув'язнених, «а другя слѣпиша, другя же без вини погуби, не испытав»¹⁸. Так жорстоко помстився Ізяслав Ярославич своїм супротивникам, повернувши з допомогою чужоземного війська великокнязівський престол.

У подіях 1068—1069 рр. традиційно вбачають вибух антифеодальної боротьби міського плебсу та феодално залежних селян київської околиці проти своїх утискувачів. Наприклад, такий авторитетний дослідник історії Київської Русі, як М. Ю. Брайчевський, в одній із своїх статей, спеціально прив'язаній даній темі, розглядає ці події як «антифеодальне повстання народних мас, спрямоване проти соціального визиску і гноблення, але ускладнене політичними моментами». Причини цього повстання, на думку вченого,

коренилися «у сфері класових відносин тогочасної епохи і пояснювалися тяжким становищем феодально залежного селянства та рядового міщанства»¹⁹. Наявні джерела, здається, не дають підстав для такого висновку. З наведених вище літописних свідчень цілком очевидно, що заворушення 1068 р. було інспіроване не міським плебсом, а тими киянами, які шойно зазнали поразки від половців, тобто київськими дружинниками, що брали участь у поході Ярославичів на Альту. Саме вони скликали віче й звернулися до князя Ізяслава з вимогою дати зброю й коней, аби знову виступити в бій. Адже половці перебували в безпосередній близькості від стольного града Русі. Це вже після втечі київського князя тритисячна чернігівська дружина Святослава Ярославича завдасть поразки дванадцятитисячному половецькому війську недалеко від Сновська²⁰. Отож, комусь було дуже вигідно поставити Ізяслава Ярославича у безвихідне становище, склавши на нього та його найближчих прибічників провину за нездатність організувати відсіч половцям, і тим самим змусити скомпрометованого князя залишити київський стіл. Чи могли соціальні низи, що не являли тоді самостійної політичної сили ставити перед собою таку мету? На наш погляд, полоцький князь Всеслав, який на хвилі цього заворушення зійшов на великокнязівський престол, був для них такою ж соціально далекою постаттю, як й інший представник феодальної верхівки — Ізяслав. Тому слід погодитися з П. П. Толочком, який трактує соціальні конфлікти у Києві XI—XII ст. як вияв, насамперед, суперечностей всередині класу феодалів, політичної боротьби за владу різних боярських угруповань (у даному випадку чернігово-полоцької партії, лідером якої був Всеслав Бряниславич проти київської, очолюваної Ізяславом Ярославичем)²¹. При цьому ми не відкидаємо можливість участі у цьому конфлікті представників київського плебсу. Однак останні, звичайно ж, не були певним чином організованим соціальним прошарком, що міг би у своїх діях спиратися на самостійно сформульовані політичні і, тим більше, класові вимоги.

Однозначно антифеодальну спрямованість і класовий характер подій 1068—1069 рр. у Києві вчені нерідко обґрунтовують участю в них мешканців довколишніх сіл. Так, М. М. Тихомиров вважав, що селянські повстання на Київщині продовжувалися впродовж семи з половиною місяців правління Всеслава Бряниславича²². Про це, на його думку, свідчить закріплена у давньоруському законодавстві початку 70-х років XI ст. права охорона життя представників князівської вотчинної адміністрації — тіуна, огнищанина, сільського старости тощо. Мовляв, поява відповідних статей у законодавчому кодексі Київської держави — «Руській Правді» — була своєрідною реакцією панівної верхівки на антифеодальні виступи селянства кінця 60-х років того століття. Як бачимо, прямих свідчень джерел про масові заворушення народних мас немає. Проте важко уявити, щоб така масштабна подія могла пройти повз увагу київських літописців.

Втім, прихильники теорії класової боротьби у Київській Русі апелюють до одного із сюжетів Києво-Печерського патерика. У ньому йдеться про те, як за ігуменства Феодосія (1062—1074 рр.) «в єдину ніч... придоша на ня разбойници»²³. На основі цієї церковно-агіографічної оповіді нерідко вибудовується широка панорама антифеодального руху. Ці розбійники в очах дослідників постають селянами-общинниками київської околиці, що хотіли не просто вчинити грабівницький напад, аби силою забрати монастирські цінності, а насамперед прагнули фізично знищити ченців. У такий спосіб вони начебто сподівалися спекатися сусідства з монастирем, який втручався в життя селянських общин²⁴. Проте, на наш погляд, не слід забувати, що в «Житії» Феодосія Печерського, вміщеному в патерику, є чимало сюжетних

мотивів, запозичених з пам'яток перекладної агіографічної літератури. Відтак залишається нез'ясованим питання про історичну достовірність згаданої оповіді («О приходе разбойник и бывшем чудеси»). До того ж, у ній відсутні будь-які натяки на те, що ті розбійники були селянами. Таким чином, джерела, на які посилаються дослідники, навряд чи дають підставу говорити про глибину й розмах подій 1068—1069 рр. і трактувати їх як вияв класової боротьби у давньоруському феодальному суспільстві.

І. Я. Фроянов, який ще на початку 70-х років на сторінках «Українського історичного журналу» зробив спробу по-новому розкрити суть соціальних конфліктів на Русі X—XII ст., вважає, що першим великим народним виступом, забарвленим кольорами класової боротьби, було повстання в Києві 1113 р. До того часу, на його думку, «точилася міжплемінна боротьба, що в XI ст. інколи переростала також у сутички племінної верхівки з демократичною частиною вільного населення»²⁵. Як уже мовилося, автор цього повідомлення дотримується дещо іншого погляду на характер соціальних конфліктів у ранньосередньовічній Русі, вбачаючи в них насамперед вияв політичних і релігійних суперечностей у давньоруському феодальному суспільстві. А тепер спробуємо визначити природу і спрямованість заворушень, що мали місце в період зрілого феодалізму, зокрема, й у 1113 р.

Як свідчить «Повість временних літ», 16 квітня того року пішов із життя великий київський князь Святополк Ізяславич. На десятий день після його смерті, «свѣт створиша кияне, послаша к Володимеру (Мономаху, тоді переяславському князю.— *В. Р.*), глаголюще: «Поиди, княже, на стол отен и дѣдень»²⁶. Володимир Мономах відхилив пропозицію зайняти великокнязівський стіл, як відзначає літописець, горюючи за братом. Тоді «кияни же разьграбиша двор Путятин, тысячького, идоша на жиды, разграбиша я»²⁷. Київські «мостиві мужі» вдруге звертаються до Мономаха з тим самим проханням. Тепер у ньому вже звучить ледь прихована погроза скласти на князя провину за наслідки хвилювань у Києві: «Поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнетъся, то ти не Путятин двор, ни соцьких, но и жиды грабити, и паки ти поидуть на ятровь твою и на бояры, и на монастырѣ, и будеши отвѣтъ имѣль, княже, оже ти монастырѣ разьграбятъ»²⁸. Лише після цього Володимир Мономах прибуває до Києва й відновлює у місті спокій.

Наведені тут свідчення літописного джерела не дають можливості визначити причину, що викликала безпорядки у Києві. Трохи розкриває фігуру умовчання, до якої вдалися автори «Повісті временних літ», повідомлення Києво-Печерського патерика, де знаходимо таку характеристику Святополкового правління: «Много насилия людем сътвори Святополк, домы бо силных до основаниа без вины искоренив и имѣниа многым отъем. Сего ради, попусти Господь поганым силу имѣти над ним, и быша брани многы от Половецъ, к сим же и усобица бысть в те времена, глад крѣпок, и скудость велиа при всем в Руской земли»²⁹. Оповідач обурюється тим, що князь «...не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не бысть соли въ всеи Руской земли. Сицеваа неуправления быша, к сему же и граблениа безаконнаа». А коли печерські ченці почали роздавати людям сіль з монастирських запасів, «от того въздвижеся зависть от продающих соль, и сътворися им неполучение желаниа. Мнѣвше собѣ в тыи дѣни богатство много приобрѣсти в соли... И вѣставше вси, продающии соль, приидоша к Святопольку»³⁰. Князь підтримав спекулянтів і звелів відібрати всю сіль у печерських ченців. Отже, Святополк Ізяславич виступає тут як покровитель інтересів великих купців і лихварів. О. О. Зимін небез-

підставно, на наш погляд, пов'язував саме з ім'ям цього князя статті 47—52 Просторої редакції «Руської Правди», якими передбачалися надзвичайно жорсткі умови стягнення процентів з позики³¹. Ось чому автор Києво-Печерського патерика не міг не засуджувати політику Святополка Ізяславича, спрямовану на підтримку лихварського капіталу: вона суперечила соціальному ідеалу християнського віровчення.

Давньоруська церква засуджувала крайнощі лихварства, відносячи це «резонимание» до найтяжчих гріхів. Адже лихварі надавали грошові позики за величезну плату, що досягала п'ятдесяти відсотків річних. Все це призводило до втрати боржниками засобів виробництва й особистої свободи. Церква намагалася доступними їй засобами пом'якшити становище соціальних низів. У проповідях вищих церковних ієрархів нерідко лунали вимого «от лупежа же неправьдна отряси руце»³². Лука Жидята у своєму «Повчанні», звертаючись до можновладців, зокрема, наголошував: «Судите по правде, мзды не емлите в лихву не даите (підкреслено нами.— В. Р.)... Помните и милуйте странныя и убогыя, и темничники, и своим сиротам милостиви будете»³³. Церква накладала на лихварів річне епітімійне покарання. Спрямовуючи свої зусилля на полегшення становища боржників, вона домагалася й офіційної заборони лихварства для християн.

Діяльність давньоруської церкви, зокрема, її соціальна політика, побудована на принципах християнської етики, об'єктивно сприяла тому, що лихварством на Русі займалися здебільшого іновірці. У стародавньому Києві вони були відомі під збірним іменем «жидів». У середні віки це слово не мало чітко окресленого значення й того смислового навантаження, що воно несе в собі нині. Тоді цим словом здебільшого означалося все еретичне, неправославне, заборонене³⁴. Однак побутувало воно й у вузькому значенні, адже існування у стольному граді Русі єврейської общини, що локалізується дослідниками у північно-західній частині так званого «міста Ярослава», є незаперечним фактом. Саме проти цього прошарку міського населення передусім і було спрямоване невдоволення киян.

Повернімося до перебігу подій 1113 р. Заворушення в Києві спалахнуло не відразу по смерті Святополка Ізяславича. Князя урочисто поховали у збудованій ним церкві св. Михайла. За упокій його душі було, очевидно, відправлено молебн, а Святополкова вдова «много раздили богатъство монастырем и попом, и убогым, яко дивитися всъм человеком, яко такая милости никто же может створити»³⁵. Благодійницький вчинок княгині сприяв збереженню спокою. Хвилювання розпочалися лише після того як Володимир Мономах відмовився посісти великокнязівський престол. Годі вірити у щирість його сліз та жалю за братом. Володимир був досвідченим політиком, чужим життєвим сентиментальностям. Ймовірніше за все, йому було просто вигідно розправитися з прибічниками Святополка Ізяславича. Спровокувати безпорядки у Києві, нацькувавши київський плебс на невисних йому жидів-лихварів, а заодно й на політичних противників Мономаха, не було для його київських прихильників заважкою справою. Погроми й побиття, наприклад, італійських лихварів на Заході, як помітив А. Я. Гуревич, було впродовж останньої чверті XIII—XIV ст. таким же поширеним явищем, як і єврейські погроми, з тією лише різницею, що останні обґрунтовувалися, крім зненависті до багатих лихварів, ще й релігійними мотивами³⁶. Очевидно, подібний характер мали й події 1113 р. в Києві.

Розправившись таким чином зі своїми політичними суперниками, сили яких живив лихварський капітал, Володимир Мономах прибуває до Києва і встановлює тут твердий порядок. За його безпосередньою участю були

переглянуті деякі законодавчі норми «Руської Правди». Зокрема, обмежувалися лихварські проценти, а також частково полегшувалося становище залежних селян-смердів. Законодавча діяльність Володимира Мономаха всебічно висвітлена в науковій літературі³⁷. Тому немає потреби детально спинятися на цьому питанні. Зауважимо лише, що «Устав Володимирь Всеволодича», затверджений на раді у замиській великокнязівській резиденції — селі Берестове, як гадають дослідники, близько 1115 р., не був тільки заходом, розрахованим на локалізацію і вгамування соціального конфлікту 1113 р. На наш погляд, його створення й кодифікація були наслідком переплетення двох тенденцій: популізму Володимира Мономаха та соціальної політики церкви.

Християнська церква прийняла той соціальний і політичний лад, що склався у середньовічній Русі. Змінити його було, звісно, не в її владі. Однак церковні ієрархи послідовно прагнули доступними їм засобами пом'якшувати соціальні суперечності, що неминуче виникали у давньоруському суспільстві. Церква взяла під свою опіку найбільш безправну частину феодально залежного населення Київської Русі — холопів. Вона домоглася встановлення кількох правових норм, що відкривали можливість для повернення холопові особистої свободи. Як зазначав В. Й. Ключевський, церква запровадила на Русі звичай добродійного звільнення холопів за заповітом, примусового викупу холопа, а також встановила практику обов'язкового дарового відпуску холопів на волю. На думку вченого, цю практику визначали три прецеденти: рабіня, що прижила дітей від свого пана, після смерті останнього звільнялася разом з дітьми; ставала вона вільною і в результаті насильства, вчиненого над нею вільною людиною; й, нарешті, свободу діставали ті холопи, яким було заподіяно каліцтво з провини їхнього пана³⁸. Такими були встановлені церквою норми, що регулювали правове становище холопів.

Допомагають простежити основні напрями соціальної політики церкви у давньоруському суспільстві канонічні настанови, проповіді та повчання її вищих ієрархів. У них рішуче засуджується практика продажу людей у холопство. «Или продал еси человека по гневу любо право, любо криво епитимьи 5 лет»³⁹. Особливо гостро реагувала церква на продаж челяді іновірцям. Так, у канонічних відповідях митрополита Іоанна, що датуються вісімдесяти роками XI ст., зазначається: «...крестяна человека ни жидовину, ни еретику продати. Иже продасть жидом, есть незаконник, а не токмо законодавцю, но и Богу претыкается»⁴⁰. Проте у розпорядженні церкви не було юридичного механізму для втілення цих настанов у суспільну практику. Вона могла діяти, спираючись тільки на неефективну систему епітимійних покарань.

Церква закликала можновладців дотримуватися у стосунках зі своєю челяддю християнських моральних норм. Вона засуджувала тих, хто «бес правды насилает на челядь свою и морить гладом и раною и ногоатою и делом насилия»⁴¹. Важливо зазначити, що церква в Київській Русі стала на захист життя холопа, виступаючи проти існуючих законодавчих норм, які не боронили панові вбивати свого челядинця⁴². У церковній літературі обґрунтовувалася думка про те, що вбивця холопа мусить бути покараний як злочинець. «Заповеди ко исповедающимся сыном и дочерям» — канонічна пам'ятка кінця XI ст., наприклад, приписували: «Аще челядинина убьет яко разбойник епитимью приметъ»⁴³. За подібний злочин духовенство накладало на винного трирічне епітимійне покарання. Церква боронила також право на викуп холопа з неволі за ту ж саму ціну, яка свого часу бу-

ла йому сплачена паном: «...Аще кто викупается на свободу толико же дасть на себе елико же на немь, аще ли боле то грех, аще кто емлеть куны на изгоевых детех, то обрящется продая кровь неповинную»⁴⁴. Як уже зазначалося, особливо гострі випадки церковних ієрархів були спрямовані проти лихварів. Цікаво, що ця соціальна критика особливо посилюється в період правління Святополка Ізяславича. Київський митрополит Никифор (1103—1121 рр.) невдовзі після свого приїзду до Києва вимагав від князя покласти край сваволі лихварів. Святополк не прислухався до цих закликів, що й зумовило у майбутньому зближення і тісне політичне співробітництво цього зверхника Руської церкви з Володимиром Мономахом.

Виявом суперечностей усередині класу феодалів, боротьби різних міжкнязівських угруповань та боярських коаліцій були також події 1146—1147 рр., що мали місце у Південній Русі. Влітку 1146 р., повертаючись з військового походу до Києва, помер великий князь Всеволод Ольгович. Підтримуваний боярами, на київський стіл зійшов його брат — Ігор Ольгович. Невдоволене сімейством Ольговичів, населення міста зібралося на віче, куди запросили й Ігоря. Останній посилає туди свого брата Святослава, якому кияни й висловлюють свої претензії до діяльності попередньої великокнязівської адміністрації: «Почаше складати вину на тиуна на Всеволожа на Ратьшу и на другаго тивуна Вышегородьского на Тудора, рекуче: «Ратша ны погуби Киев, а Тудор Вышегород»⁴⁵.

Учасники віча вимагали від Святослава нікому в майбутньому не чинити насилля. На це Святослав «же рече им: «Аз целую крест за братом своим, яко не будет вы насилья никоторого же. А се вы и тивун а по вашей воли». Святослав же, съсед с коня и на том целова крест к нему у вечи»⁴⁶. Здавалося, що на цьому конфлікт і вичерпається. Та, коли Ігор відправився на святковий обід, учасники віча рушили грабувати двір згадуваного вже урядовця Ратші. Ледве з допомогою дружинників це самовільство було припинено, як по місту пішов поголос, що до Києва з Переяслава прямує Ізяслав Мстиславич, якому кияни й віддали перевагу перед Ігорем. Ясно, що певні феодалні кола (прибічники Мономаховичів) спровокували невдоволення народу і запросили на великокнязівський стіл вигідного їм кандидата.

У короткій сутичці поблизу Києва війська Ігоря Ольговича зазнали поразки, а його самого Ізяслав наказав ув'язнити. Володіння Ольговичів та їхніх урядовців були розграбовані. Кульмінаційною віхою цих хвилювань стало вбивство киянами у 1147 р. Ігоря Ольговича, який на той час був уже пострижений у ченці Федорівського монастиря. Як сповіщають літописи, «людьє» жорстоко поглумилися над Ігоревим тілом. Долаючи опір урядовців, його поволокли за ноги до Десятинної церкви, а далі на підводі відвезли на торговельно-ремісничий Поділ. Важко уявити, щоб це могло трапитися без мовчазної згоди й потурання політичних супротивників колишнього князя.

Таким чином, соціальні конфлікти у Київській Русі були наслідком складного сплетіння насамперед політичних суперечностей між окремими феодалними коаліціями. У боротьбу між ними нерідко втягувалися й представники соціальних низів. Однак недостатній рівень організованості і свідомості останніх не дає підстав однозначно трактувати їхні виступи тільки як прояви класової боротьби. Імпульси народних хвилювань визначалися політичними й релігійними суперечностями, що мали місце у давньоруському суспільстві, а також голодом, неврожаями, міжусобицями та іншими подібними явищами.

- ¹ Огляд історіографії з цієї проблеми див.: Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 119—127.
- ² Повесть временных лет/ Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 99 (далі — ПВЛ).
- ³ Там же.— С. 100.
- ⁴ Фроянов І. Я. Характер соціальних конфліктів на Русі в X — на початку XII ст.// Укр. іст. журн.— 1971.— № 5.— С. 76.
- ⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 117.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же.— С. 118.
- ⁸ Жу ж у н і д з е О. Г. З історії класової боротьби в Київській Русі кінця XI ст.// Укр. іст. журн.— 1963.— № 6.— С. 74—79; М и л ь к о в В. В. Черты мировоззрения волхвов (по материалам религиозных споров 60-х — 70-х гг. XI в.)// Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность.— Киев, 1984.— С. 110—116; І. Я. Фроянові небезпідставно, на наш погляд, знаходить аналогію релігійним поглядам волхвів у міфотворчості мордовського народу. Див.: Фроянов І. Я. Характер соціальних конфліктів на Русі в X — на початку XII ст.— С. 77—78; Фроянов І. Я. Волхвы и народные волнения в Суздальской земле 1024 г.// Духовная культура славянских народов.— Л., 1983.— С. 19—38.
- ⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 119.
- ¹⁰ Там же.— С. 120.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Там же.
- ¹³ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XII вв.— М., 1955.— С. 126; Шапов Я. Н. Характер крестьянских движений на Руси XI в.// Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.— М., 1982.— С. 138—139.
- ¹⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 114.
- ¹⁵ Див.: Толочко П. П. Вече и народные движения в Киеве// Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья.— М., 1972.— С. 131.
- ¹⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 114.
- ¹⁷ Алексеев Л. В. Полоцкая земля: (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.).— М., 1966.— С. 244.
- ¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 116.
- ¹⁹ Брайчевський М. Ю. Повстання 1068—1069 рр. у Києві// Укр. іст. журн.— 1979.— № 1.— С. 83.
- ²⁰ Див.: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 115.
- ²¹ Толочко П. П. Указ. соч.— С. 132—133.
- ²² Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 99.
- ²³ Києво-Печерський патерик/ Під ред. Д. І. Абрамовича.— К., 1930.— С. 52.
- ²⁴ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 98—99; Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси// История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.— М., 1985.— С. 348.
- ²⁵ Фроянов І. Я. Характер соціальних конфліктів на Русі в X — на початку XII ст.— С. 79.
- ²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 196.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Києво-Печерський патерик.— С. 149.
- ³⁰ Там же.— С. 151—152.
- ³¹ Зимин А. А. Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.).— М., 1973.— С. 158.
- ³² Памятники древнерусского канонического права XI—XV вв.— СПб., 1908.— Ч. 1. Русская историческая библиотека: 2-е изд.— Т. 6.— № 10.— Ствп. 125 (Далі — РИБ).
- ³³ Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.— СПб., 1894.— Вып. 1.— С. 14—16.
- ³⁴ Див.: Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях (Космологічні українські народні погляди та вірування).— К., 1992.— С. 49.
- ³⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 196.
- ³⁶ Гулевиц А. Я. Средневековый купец// Одиссей. Человек в истории. 1990.— М., 1990.— С. 103.
- ³⁷ Див.: Зимин А. А. Указ. соч.— С. 161—181.
- ³⁸ Ключевский В. О. История сословий в России/ Изд. 2-е.— М., 1914.— С. 60.
- ³⁹ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины/ Изд. подг. Смирнов С. И.// Чтения в обществе истории и древностей российских.— СПб., 1912.— Кн. 3.— XXIV, 9.— С. 141.
- ⁴⁰ РИБ.— Т. 6 Ствп. 11.
- ⁴¹ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII в., 5.— С. 50.
- ⁴² Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988.— С. 135.
- ⁴³ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XIX, 87.— С. 121.
- ⁴⁴ Там же, VII в., 10.— С. 50.
- ⁴⁵ Полное собрание русских летописей.— Пг., 1923.— Т. 2. Ствп. 321—322.
- ⁴⁶ Там же.

О. М. Мовчан (Київ)

Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920—1924 рр.)

Важливою передумовою формування тоталітарного режиму в Україні було повне політичне підкорення робітничого класу. В ньому комуністична партія вбачала соціальну опору власної диктатури, що спиралася на радикальні настрої народних низів, доведених до відчаю світовою війною й голодом. Політична ситуація в Україні була неоднозначною. Тут діяли різноманітні сили, які були в опозиції до більшовицької влади. Але їх лави швидко зменшувалися.

Найбільш впливовою демократичною силою у робітничому середовищі була Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП). На початку 1920 р. її члени (меншовики) очолювали більшість профспілкових об'єднань в Україні. Політичний вплив решти демократичних партій був значно меншим. Есери та українські партії есерівського напрямку (УПСР, УПЛСР, борбисти) проводили масову роботу переважно серед селянства, а українські соціал-демократи (УСДРП) і боротьбисти не завоювали підтримку з боку русифікованого робітничого класу. Лідери українських соціалістичних партій користувалися популярністю лише в україномовного населення. Ось чому для підкорення профспілкового руху більшовицька партія повинна була розгромити насамперед меншовиків. Особливої гостроти боротьба із соціал-демократами набула у Криму та в Україні, де більшовицька диктатура встановилася пізніше. За зведеннями губкомів КП(б)У, в лютому 1920 р. члени РСДРП очолювали більшість профспілкових органів у таких великих промислових центрах, як Київ, Олександрівськ, Таганрог, Маріуполь, не говорячи вже про маленькі міста й містечка¹. Причому ця перевага була не лише наслідком попередніх успіхів меншовиків, яких вони домоглися під час денікінщини, коли більшовики знаходилися в підпіллі.

Соціал-демократів підтримували робітничі колективи численних промислових підприємств України. Так, у Києві на безпартійній робітничій конференції, що відбулася в лютому 1920 р. за резолюцією меншовиків проголосували 244 делегати, в той час як більшовиків підтримали тільки 166². У Кременчуці за резолюцією соціал-демократів було подано 340 голосів і лише на 50 менше, ніж за більшовицьку. Про популярність меншовиків серед безпартійних робітників писав в своїх щоденниках В. Г. Короленко та В. В. Вересаєв у романі «В тупике»³. Під впливом соціал-демократів перебували профспілкові центри Донбасу, які традиційно вважалися колискою пролетарської революції в Україні. Вичерпну інформацію про ситуацію у цьому регіоні дають звіти інструкторів Південбюро ВЦРПС і Всеросійської спілки гірників, які були направлені в Донецький басейн за вказівками ЦК РКП(б). За їх довідками, на початку лютого 1920 р. тільки в Юзівському та Горлівському гірничо-промислових районах більшовики перемогли під час виборів у

профспілкові органи. В той же час у Кадіївському й Лисичанському районах за них проголосувала лише третина учасників делегатського з'їзду. Така ж картина спостерігалася в Криворізькому, Брянському, Лозівському і Мар'їнському районах⁴. Проте успіхи, яких домоглися меншовики, як справедливо вважав один з активних учасників соціал-демократичного руху 20-х років І. Т. Тіль, «були більше виявом пасивної підтримки, ніж доказом їх готовності до активної діяльності»⁵.

Робітники, стомлені тривалою війною, бажали стабілізації в суспільстві навіть завдяки встановленню диктатури. Політичні симпатії трудящих швидко переходили на бік радикалів. За зведеннями інформаційного відділу ЦК КП(б)У (лютий 1920 р.), в Маріуполі, незважаючи на перевагу меншовиків у профспілкових органах, робітники дедалі більше підтримували КП(б)У. У Кривому Розі члени профспілок також на безпартійних зборах почали ухвалювати більшовицькі резолюції⁶. Позиції правлячої партії поступово зміцнювались у всіх регіонах республіки.

Більшовизація суспільної свідомості дала можливість висунути на IX з'їзді РКП(б) гасло одержавлення профспілкового руху⁷. Але курс на придушення його незалежності був взятий цією партією ще напередодні захоплення державної влади. VI з'їзд РСДРП(б) (липень — серпень 1917 р.)⁴ прийшов до висновку, що нейтральність професійних спілок у питаннях політичної боротьби, по-перше, неможлива, а, по-друге, коли б вона навіть була здійснена, то стала б надзвичайно шкідливою для справи соціалізму⁸. Але тільки через три роки політична ситуація, яка склалася на той час, дала змогу приступити до тотальної більшовизації робітничого руху.

Ретельна підготовка до придушення опозиційних профспілкових центрів розпочалася взимку 1920 р. Згідно з директивами ЦК КП(б) в республіці проводилися районні партійні конференції, які ухвалювали рішення про обов'язкову мобілізацію комуністів у профспілкові об'єднання та більшовизацію їх керівництва⁹. На допомогу рядовим партійцям направлялися політпрацівники трудової армії, які мали багатий досвід приборкання незалежності профспілкових органів.

Завдяки їх зусиллям уже взимку 1920 р. були розпущені променшовицькі профцентри Донбасу. Замість них організовувалися мілітаризовані й політизовані профспілкові комітети — рудкоми. Вже в травні того ж року 18 таких новостворених органів об'єднували 45 тис. робітників 16 великих гірничодобувних підприємств Донбасу¹⁰. Насильницькій більшовизації підлягала також решта профцентрів України.

Лицемірним прикриттям антиробітничих репресій були перевибори профспілкових органів, хід і підсумки яких ретельно корегувалися правлячою партією. У довідці інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 8 березня 1922 р. повідомлялося, що в Юзівському районі перевибори правління керівництва спілки гірників проводилися виключно за більшовицькими списками¹¹. В аналогічному зведенні за квітень 1920 р. містилась інформація про невизнання Таганрозьким губкомом КП(б)У результатів обрання правління професійної спілки радянських службовців, до складу якої ввійшла недостатня кількість комуністів, і про рішення комфракції спілки відрядити своїх представників у її правління¹².

Вибори, проведені в умовах партійно-державного втручання, зміцнили позиції більшовиків навіть у містах, де меншовики мали найбільшу популярність, — Києві, Катеринославі, Полтаві. За довідками губкомів КП(б)У, в Києві перевибори правління дали більшість місць у багатьох профрадах комуністам. На пленумі профспілок співвідношення було таке: 43 більшовики

і члени партій, що приєднувалися до них, та 23 меншовики. Але меншовики не одержали жодного місця в губернському правлінні профспілок, куди ввійшли 7 більшовиків, 2 боротьбисти і 2 борбисти¹³.

Аналогічна ситуація склалася й на Полтавщині, де під час губернської конференції профспілок, незважаючи на численну антибільшовицьку опозицію, (31 із 75 делегатів) було обрано однопартійне більшовицьке бюро. Меншовиків вдалось витіснити й з керівництва галузевих об'єднань «Голки», торговельно-промислових службовців і залізничників¹⁴.

І тільки у Катеринославі КП(б)У не намагалась монопольного представництва у профспілкових органах. Проте її члени переважали майже в усіх галузевих правліннях, за винятком торговельно-промислової спілки, делегати якої віддали 114 голосів комуністам, 114 — соціал-демократам і 5 — групі «Єдність»¹⁵.

Успіхи більшовиків визначила розстановка політичних сил, що склалася в Україні навесні 1920 р. До політичної угоди з КП(б)У перейшли ліві течії українських і російських есерів та соціал-демократів. Проте отримані успіхи не зупинили, а ще більше розпалили диктаторські устремління більшовиків. Для боротьби з політичною опозицією правляча партія вдалася до добре випробуваних форм репресивного тиску.

Перша хвиля антименшовицьких репресій прокотилася в Україні у лютому 1920 р. Її ознаменували показовий суд над головою юзівської спілки металістів, членом РСДРП Лазаревим, закриття органу цієї партії в Україні — газети «Наш голос» і розпуск променшовицького центру профспілок Полтавщини¹⁶. Головного удару по соціал-демократах було завдано в березні 1920 р. З метою їх політичної ізоляції органи Всеукраїнської надзвичайної комісії провели масові арешти серед членів РСДРП¹⁷. Обґрунтуванням цих репресій став вирок революційного трибуналу у справі київських меншовиків від 23 березня 1920 р.

Цей суд мав далекоглядну політичну спрямованість. Формально він був оголошений як процес над політичною діяльністю соціал-демократів під час денікінського режиму, але фактично перетворився на шельмування демократичних поглядів, яких дотримувалися меншовики. Зокрема, дискредитації були піддані принципи парламентаризму й політичної незалежності профспілкового руху.

Суд розпочався в Києві 21 березня 1920 р. Головував на процесі комуніст Ленгран. Державним обвинувачем виступав член правлячої партії І. В. Вардін. Підсудних захищав безпартійний адвокат Таск. Членами суду були комуністи Калиненко, Потлах та боротьбист Мизерницький¹⁸. На лаві підсудних опинилися колишні соратники більшовиків по революційній боротьбі.

Головну увагу суду привертала особа Г. Д. Кучина-Оранського, який у 1920 р. очолював профспілку службовців радянських, громадських і торговельних підприємств. Він належав до найдосвідченіших лідерів меншовицького руху. Інші підсудні також були активними противниками тоталітаризму. Проте про їх діяльність ми маємо надто скупі відомості. Матеріали слідства свідчать про багаторазове засудження меншовиків за політичними мотивами ще до 1917 р. Жертвами репресій царату були робітники І. М. Кручинський, інженер А. Ф. Спицин, літератор С. Ю. Семковський, статистик І. С. Біск й ін.¹⁹⁻²¹.

Суд над київськими соціал-демократами проводився надзвичайним органом у формі революційного трибуналу, повноваження якого в застосуванні репресивних заходів нічим не обмежувалися. Закономірно, що й презумпція

невинності для такого правосуддя була невідомою. У перший же день процесу виявилася властива «пролетарському суду» нерівноправність обвинувачення та захисту. Голова трибуналу не дозволив виступати особам, які висловили політичну солідарність з обвинуваченими. Грубе порушення юридичних норм відбулося і у ході судового розгляду, коли голова коментував докази захисту і документи слідства²².

Інтенсивна обробка громадської думки розпочалася й поза стінами судового залу. На сторінках газети «Більшовик» була надрукована стаття М. Лана (Гр. Хименка) «Ваше останнє слово», де робився висновок про контрреволюційну сутність та політичну злочинність меншовизму, прихильників якого нещадно покарає рука пролетаріату²³. Цілком зрозуміло, що в умовах більшовицької диктатури висновок такого роду у центральному органі преси мав силу директиви, яка визначала хід судового розгляду і зміст вироку.

Й, дійсно, останній повністю відповідав такій директиві. Найбільш суворому покаранню — ув'язненню в концентраційному таборі підлягали секретар і завідуючий тарифного відділу спілки друкарів робітник А. Б. Романов, кадровий профспілковий службовець, інструктор страхової каси І. П. Шпер, делегат професійної спілки кравців Н. В. Ланда, а також голова профспілки службовців радянських, громадських і торговельних підприємств і закладів Г. Д. Кучин-Оранський.

Інші підсудні літератори й викладачі С. І. Каплун-Сумський, С. Ю. Семковський, М. (Самійло) Балабанов, робітник І. М. Кручинський і статистик І. С. Біск на необмежений строк позбавлялися політичних прав і можливості працювати у профспілкових й інших робітничих організаціях.

Аналогічний вирок, незважаючи на недоведеність вини, суд виніс і щодо громадянина Дерліга*, а також осіб, які офіційно заявили про солідарність з меншовиками.

Які ж аргументи навів трибунал для застосування таких покарань та які дійсні причини лежали в основі ухваленого вироку?

Всі звинувачення, висунуті проти меншовиків, як уже відзначалося, мали цілком політичне значення й зводилися до невизнання ними радянської влади і співробітництва під час громадянської війни з денікінським урядом. Зокрема, Г. Д. Кучину-Оранському, А. Б. Романову, І. П. Шперу та Н. В. Ланді інкримінувалися намагання одержавлення профспілкового руху в умовах білогвардійської диктатури і підтримка антирадянської політики світового імперіалізму. Інші підсудні, а також Г. Д. Кучин-Оранський звинувачувались у політичному угодовстві з денікінцями завдяки участі в органах державного управління чи підтримки такого співробітництва²⁴.

Ретельне знайомство з матеріалами слідства і з протоколами судових засідань викриває недоброякісну інтерпретацію та спотворення фактів з метою політичної дискредитації меншовиків. Водночас ці документи відтворюють безкомпромісну боротьбу соціал-демократів з диктатурою й тоталітаризмом.

Цілковиту абсурдність обвинувачення меншовиків у сприянні придушенню радянської влади з боку світового імперіалізму засвідчує записка членів Центрального професійного бюро з приводу білого і червоного терору в Україні та у Росії. Цей документ викривав злочинну роль диктаторських режимів у розв'язанні громадянської війни й виникнення економічної катастрофи. Її автори доводили помилковість і дальшу неможливість існування воєнно-комуністичної системи, яку вперто впроваджували більшовики. Але записка не містила закликів до збройного повалення радянської влади²⁵. Проте будь-яка критика на адресу правлячої партії в умовах диктатури

розцінювалась як державний злочин, який підлягав кримінальному покаранню.

Повну неспроможність обвинувачення соціал-демократів у політичному співробітництві з денікінцями і, зокрема, фальсифікацію факту участі меншовиків у Київській управі викрили виступи свідків і підсудних Г. Д. Кучина-Оранського, С. Ю. Семковського й А. Ф. Спицина. Намагаючись спростувати цей наклеп, вони довели суду, що коли соціал-демократи ввійшли до складу міської управи, то вона була сформована на основі законів Тимчасового уряду. Лише після денікінської окупації її склад профільтрував білогвардійський уряд. Але військове керівництво заявило про тимчасовість складу міської управи й обіцяло поновити виборність останньої. Ось чому меншовики не вийшли з її складу і почали готуватися до передвиборної кампанії. Лише після офіційної відмови денікінців провести перевибори управи соціал-демократи заявили про вихід з неї. Проте в комунальному відділі з метою інформування партії про становище у думі було залишено два технічні працівники²⁶. Саме вони й підпали під звинувачення в співробітництві з денікінською владою.

Причини спростування фактів стають зрозумілими із заключного виступу обвинувача І. В. Вардіна. Нищівна критика меншовиків за їх прихильність до «буржуазного парламентаризму» та невизнання «радянського демократизму», який у дійсності заперечував справедливі вибори, пояснює абсурдність ототожнення парламентської боротьби з політичним угодовством щодо денікінської влади²⁷. Саме вимоги встановлення парламентської республіки привели соціал-демократів на лаву підсудних.

Грубо сфальсифікованим було й звинувачення меншовиків у співробітництві з денікінцями на підставі намагання членів Центрального профспілкового бюро видавати робітничу газету, а також недоведеного факту сприяння вирішенню цього питання товариством промисловців та заводчиків «Озіф». У матеріалах слідства з цього приводу фігурувала лише коротенька виписка з протоколів засідань бюро ради професійних спілок від 23 вересня 1919 р., яка повідомляла про переговори з генералом Драгомировим** про необхідність поновлення свободи слова в Україні. Зокрема, з приводу робітничого органу в ній зазначалося, що питання про «дозвіл поставлено в залежність від характеру діяльності професійних спілок». І ні жодного слова не було про лояльність щодо денікінського режиму²⁸.

Версії революційного трибуналу, яка ґрунтувалася виключно на «класовому чутті», суперечили дальші події: робітничу газету так і не було відкрито.

Проте нонсенсом здається не тільки так звана «аргументація», але й мотивація звинувачення, коли навіть можливість співробітництва робітничих і буржуазних демократів (а серед членів «Озіфу» були і такі) в домаганні свободи слова розцінювалась як акт контрреволюційної зради й угодовства соціал-демократів з денікінською диктатурою.

Наклепницьким було і звинувачення меншовиків у сприянні одержавленню профспілкового руху. Цей злочин інкримінувався їм на підставі факту отримання Центральним профспілковим бюро позики денікінського уряду. На перший погляд, такий факт підтверджував справедливість висунутого звинувачення. Однак обставини «злочину», які навмисно ігнорувалися слідством, доводять доцільність державної позики саме для незалежності профспілкового руху. Це послідовно виклав суду підсудний А. Б. Романов. Він, зокрема, розповів що денікінська адміністрація дійсно фінансувала профспілкові об'єднання, але не меншовицькі, а створені нею самою кірстівські профспілки. Щоб примусити робітників вступати у ці організації,

уряд застосував драконівські заходи — відмінив гроші, що були в обігу. Таким чином, прихильники незалежності профспілкового руху були поставлені у безвихідне становище. Променшовицький профспілковий центр звернувся до уряду з вимогою терміново поширити грошову позику на всі профспілкові об'єднання незалежно від їх політичної орієнтації і домогся цього²⁹.

На жаль, виступ А. Б. Романова не був взятий судом до уваги. Більше того, обвинувач намагався обґрунтувати політичну спільність кірстівщини і меншовизму. Аргументами, покликаними довести антиробітничу, проурядову спрямованність діяльності Кірсти і соціал-демократів, були демократичні гасла, які вони висували й, зокрема, вимоги демократичної республіки та політичної незалежності профспілкового руху. Доказ вини доводився завдяки більшовицьким аксіомам про абсолютну доцільність збройної боротьби для захисту інтересів робітничого класу в умовах громадянської війни й відповідно зрадницький характер парламентської діяльності, а також про неможливість незалежності від буржуазної держави робітничих організацій, які очолюють «соціал-угодовці». Проте члени трибуналу добре знали, що для інженера Кірсти демократичні гасла були лише прикриттям проурядової діяльності, у той час як меншовиків — принципами політичної боротьби.

Саме вимагання незалежності профспілкового руху поза характером державної влади розцінювалося трибуналом як контрреволюційний злочин. «Незалежність від радянської влади профспілок означає, що радянська влада позбавляється головної опори, що радянська влада зависає в повітрі. Гасло незалежності профспілок могла висунути лише та партія, яка не хоче, щоб радянська влада існувала як влада робітників...— Гасло самостійності профспілок у радянській республіці є гаслом контрреволюційним. Воно виражає сутність справи», — такий висновок зробив обвинувач І. В. Вардін.

Отже, суд вершився не над конкретними особами, а над ідеологією соціал-демократів. Процес над київськими меншовиками — лідерами профспілкового руху — наочно підтвердив закономірне для диктатури вирішення політичних суперечок засобами репресій. На заключному засіданні революційний трибунал сам скинув фіговий листок «пролетарського правосуддя». І. В. Вардін відверто заявив: «Ми продовжуємо вести політичну боротьбу проти вас, і цей процес ми розглядаємо як засіб агітації, як викриття партії меншовиків»³⁰. Суд над київськими соціал-демократами був добре організованим політичним спектаклем з метою розпалювання масового антименшовицького психозу.

Надії більшовиків на підтримку державних інсинуацій з боку робітничого класу повністю виправдалися. Незабаром після закінчення судового розгляду київська газета «Червона правда» повідомила про схвалення вироку революційного трибуналу багатьма профспілковими організаціями України³¹. Обурення незаконними діями влади висловили лише окремі колективи трудящих. Гнівний протест у трибунал з приводу арешту найстаріших діячів робітничого руху направили члени правління київського губвідділу Всеросійської спілки робітників радянських, громадських і торговельних організацій та закладів, вантажники станції Київ — 1 товарний, вповноважені київської спілки робітників друкарської справи³². Незгоду з вироком революційного трибуналу виявили й члени правління київської профспілки «Металіст». Вони розповсюдили на підприємствах міста прокламацію, що засуджувала політичні репресії та закликала на виборах у Ради голосувати за демократів. На жаль, цього заклик робітники Києва не підтримали³³.

Упередженість громадської думки проти соціал-демократів надала можливість розгорнути широку кампанію репресій. За вказівками ЦК

КП(б)У, в Україні готувалися масові показові суди над меншовиками. Всі політично неблагонадійні особи бралися на облік органами ЧК. За ними встановлювалося постійне стеження, збиралася компроментуюча інформація про їх політичну діяльність під час громадянської війни.

Незважаючи на переслідування влади, соціал-демократи продовжували відчайдушну боротьбу за незалежність профспілкового руху. Активізувавши підпільну роботу, вони приступили до створення партійних фракцій у профспілкових об'єднаннях і домоглися часткового реваншу в травні — червні 1920 р.

Повністю під впливом меншовиків опинилися профспілки Олександрівська. Члени РСДРП користувалися широкою популярністю на деяких підприємствах Маріуполя, а також серед робітників Новоросійського заводу в Юзівці. За резолюції меншовиків проголосувала третина делегатів безпартійної робітничої конференції, що відбулася 27 червня 1920 р. у Катеринославі³⁴. Активно підтримали соціал-демократів робітники Кременчуччини. Меншовицьке керівництво було встановлено майже у половині профспілкових організацій цього повіту, зокрема, в робітників хімічної, будівельної й деревообробної промисловості, а також у медичних працівників. Коаліційний склад повітових правлінь було обрано у профспілкових об'єднаннях металістів, тютюнників, шкіряників. І тільки члени профспілки зв'язківців висунули у своє керівництво виключно більшовицьких лідерів³⁵.

Намагаючись зупинити зростання меншовицького впливу, правляча партія вжила ряд репресивних заходів. Опозиційні профспілкові об'єднання неодноразово проходили «класові чистки», які неминуче вели їх до ліквідації. Так, в Кременчуці перереєстрація членів професійних спілок у червні 1920 р. закінчилася розпуском ряду профорганізацій — вчителів, земських службовців та лісопилельних робітників³⁶. Одночасно продовжувалося викорінювання партійних об'єднань РСДРП.

У ніч на 19 серпня 1920 р. ЧК провела обшуки й арешти серед лідерів меншовицького руху, які зібрались у Харкові на Всеукраїнську конференцію РСДРП. До ув'язнення у концентраційних таборах були засуджені праві меншовики Кучин-Оранський, Чижевський, Астров, Ярін, Коробков, Пінскер, Ткаченко, Громан, Бабін, Дуку. Ліві соціал-демократи Абрамович, Авербах, Вайнштейнкер, Захарович, Малкін, Печерський, Рубцов, Скаржинський, Шульпін, Шульмейстер, Бернштейн, Бердичевський, Борушок-Павлов, Бер, Беловський, і Штерн були вислані у Грузію³⁷. Арешт делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП дав матеріали для ліквідації місцевих осередків меншовиків. Проте боротьба із соціал-демократами продовжувалася ще кілька років.

Нові надії меншовикам принесла весна 1921 р. Майже повний параліч господарської діяльності, розруха і голод, а також придушення політичних свобод, терор та свавілля місцевої влади — всі ці наслідки «воєнного комунізму», про які в 1917—1918 рр. далекоглядно застерігали соціал-демократи, сприяли їх популярності. Проте наміри меншовиків зміцнити власні позиції внаслідок переходу до непу виявилися повністю нереальними. Члени РСДРП помилково ототожнювали господарську лібералізацію, в якій вбачали можливість реалізації своїх економічних вимог, з неминучістю політичної демократизації суспільних відносин. Але для більшовиків зміна економічної політики була тільки тактичним відступом з метою збереження власної диктатури. Визначаючи позицію партії щодо меншовиків, В. І. Ленін писав у січні 1921 р.: «... теперішній момент вимагає ... найнещаднішої боротьби з ними і наймаксимальнішого недовір'я до них (зж до

найнебезпечніших фактичних пособників білогвардійщини)»³⁸. Ця вказівка більшовицького лідера старанно виконана органами ЧК. У першій половині березня 1921 р. організації РСДРП зазнали нового небувалого за розмірами й нещадністю репресій, розгрому. В Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуці, Житомирі, в усьому Донецькому басейні (Бахмут, Юзівка, Маріуполь, Таганрог, Кадіївка, Алчевськ) були заарештовані та кинуті у в'язницю сотні соціал-демократів, а меншовицькі партійні органи — опечатані й заборонені. Майно комітетів РСДРП конфісковувалося владою³⁹. Серед репресованих були С. Й. Андреев, Х. Х. Аусен, В. О. Алаев, І. М. Вассерман, Е. Б. Верклава, А. М. Вишневський, Л. І. Гордієнко, С. С. Гербаненко, Е. О. Дюжакова, С. І. Довнарівч, І. І. Заїка, Е. М. Ітіна, М. К. Іванов, П. М. Козлов, Г. Е. Костін, Л. І. Ліберман, В. І. Ладжиський, В. К. Малих, Ф. З. П'яних, П. І. Пілк, Л. Х. Пільдус, Г. В. Пільдус-Власова, А. Я. Рогачевський, Г. О. Сімаков, А. Г. Шуріс, М. Б. Шнеерсон (члени Київської організації) та інші⁴⁰.

Нова антименшовицька кампанія проводилася з особливим цинізмом і відвертим беззаконням. Успішна каральна операція попереднього року, яка наочно підтвердила наявність карт-бланшу на антидемократичні дії не тільки з офіційного боку, а й від громадської думки, розв'язала руки представникам репресивних органів. Вони постійно нехтували навіть класово обмежене правосуддя. Нікому з ув'язнених не висунуті звинувачення, не кажучи про необхідність судового доведення їх злочинів. У той же час більшовицька преса розгорнула шаленну антименшовицьку агітацію, звинувачуючи соціал-демократів у провокуванні населення на антирадянські заклоти і, зокрема, вказуючи на їх пряму причетність до кронштадтських подій.

Намагаючись викрити інсинуації влади, Головний комітет РСДРП в Україні розповсюдив листівку, в якій спростував ганебний наклеп більшовицької преси. Доводячи нісенітницю, яку являли собою інкриміновані звинувачення, він звернувся із заявою до ВУЦВК. У ній, зокрема, зазначалося: «... Жодний чесний і хоч трохи свідомий робітник не повірив і не повірить подібному звинуваченню, яке перебуває в очевидній суперечності з ідейною позицією й тактичною лінією поведінки РСДРП, бо робітникові добре відомо, що соціал-демократія не дозволяє ні організації повстань для повалення радянської влади, ні участі членами партії у цих повстаннях, що вона веде боротьбу не проти радянської влади, а за зміну її політики в інтересах робітничого класу шляхом організованого вияву волі робітничих мас через радянські та інші органи робітничого представництва»⁴¹.

Заява Головного комітету РСДРП була прийнята до уваги не тільки українським, а й центральним комітетом більшовиків, але виключно як привід для дальшого придушення меншовицької опозиції. 4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) дало нову директиву ВУНК посилити боротьбу проти соціал-демократів⁴². Пропагандистським органам доручалося розгорнути широку кампанію по політичній дискредитації РСДРП.

Всеросійська нарада членів і завідуючих агітпропами в липні 1921 р. поставила завдання остаточно ліквідувати вплив меншовиків у кооперативах, радах та професійних спілках. На ній також наголошувалося, що особливу увагу слід приділяти профспілкам хіміків, друкарів, радянських службовців і харчовиків, де користувалися меншовики-незалежники⁴³.

До кінця 1921 р. правлячій партії в основному вдалося розгромити останні форпости соціал-демократичного впливу. Проте боротьба за остаточно більшовизацію профспілкового руху продовжувалася до 1923 р.*** Головні зусилля влади були спрямовані на попередження нового відродження

розгромлених об'єднань РСДРП. Саме превентивну спрямованість мали рішення політбюро ЦК КП(б)У від 30 січня 1922 р. про заборону меншовикам працювати у профспілкових органах і про відправлення в Москву найактивніших соціал-демократів та від 17 березня того ж року про організацію українським агітпропом ідеологічної кампанії проти них⁴⁴. Ці заходи фактично позбавляли РСДРП можливості поновлення її легалізації****. Наступні репресії, проведені проти соціал-демократів за вказівкою В. І. Леніна від 21 січня 1922 р., були спрямовані головним чином проти молодіжного руху, який народжувався після розгрому РСДРП і розпуску променшовицьких профспілкових центрів⁴⁵. У 1922—1923 рр. в Україні діяли Харківська, Київська, Одеська та Катеринославська групи соціал-демократичної молоді, а також невеликі гуртки у Полтаві, Білій Церкві й Вінниці⁴⁶. Під нещадний молох ВНК підпадали й найстаріші лідери соціал-демократичного руху, які ще лишилися на свободі.

Постійні репресії й підривна робота ВУНК посилювали внутріпартійну кризу, що виникла у РСДРП після 1917 р., і призвела до її повного переходу на нелегальне становище. В 1922 р. з партії вийшли О. А. Єрманський, С. Ю. Семковський, В. Г. Громан і О. А. Мартинов⁴⁷. До середини того ж року від ЦК РСДРП та її місцевих комітетів залишилися тільки окремі одиниці: одні відійшли від політичної діяльності, або формально вийшли з партії, інші перебували в засланні або у в'язниці, треті були вислані за кордон чи добровільно залишили країну. Легальність РСДРП стала тільки фікцією і допомогою Надзвичайній комісії в справі «виловлювання» соціал-демократів, які зберігали політичну активність. Тому члени ЦК, що продовжували очолювати партійну роботу разом з кооптованими ними особами, конституювались як бюро Центрального комітету, передавши функції останнього закордонній делегації*****. Головою бюро став Г. Д. Кучин-Оранський, який утік із заслання влітку 1922 р.

Перехід на нелегальне становище тимчасово зміцнив й активізував РСДРП. Як зазначалось у циркулярному листі ЦК РКП(б) «Про заходи боротьби з меншовиками» до всіх губкомів та обкомів партії від 4 квітня 1923 р., «за повного розгрому і дезорганізації ліберально-буржуазних партій, а також партії есерів, що перебуває нині в стані політичного маразму, партія меншовиків є тепер єдиною організацією, яка намагається розгорнути роботу по всій території Союзу республік, має якийсь нелегальний апарат з коштами, очевидно одержаними від буржуазії, що зберіг де-не-де зв'язки серед робітників, робітничої молоді й студентства»⁴⁸.

Діяльність соціал-демократів активізувалася навесні 1923 р. Напередодні 1-го травня Головний комітет РСДРП України поширив серед робітників листівку з критикою антидемократичної політики КП(б)У. Меншовики відкрито виступали на конференціях профспілок Чернігівщини, у Шахтинському районі Донбасу і серед робітників Одеської джутової фабрики⁴⁹. Проте одна з найчисленніших — Катеринославська організація РСДРП — так і не змогла відновити свою діяльність. Після розгрому 1922 р. в її осередках розпочався ідеологічний розкол, який неминуче завершився організаційним розпадом⁵⁰.

Згодом масовий вихід робітників з РСДРП розпочався у Донбасі, Харківській, Одеській і Волинській губерніях. До жовтня 1923 р. чисельність партії меншовиків на Україні скоротилася до 418 чол., з них 140 — у Катеринославській, 13 — в Одеській, 160 — у Донецькій, 12 — у Київській і 33 — у Волинській організаціях⁵¹.

Політичному розколу РСДРП активно сприяв ЦК РКП(б) та його органи на місцях. За пропозицією секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова в усіх

радянських республіках була проведена нова кампанія по політичній дискредитації й ізоляції меншовиків. Членів РСДРП звільняли з апарату профспілок, кооперативних, державних і господарських організацій, усували від лекторсько-викладацької роботи, не допускали до навчання у вищих учбових закладах. У той же час усіх комуністів було зобов'язано робити доноси на меншовиків в органи Державного політичного управління⁵².

У 1923 р. по Україні прокотилася хвиля масових арештів соціал-демократів. Найбільш велику каральну операцію ДПУ провело «на честь» двадцятип'ятиріччя І з'їзду РСДРП. У квітні того року було зроблено спробу ліквідувати Одеську організацію меншовиків, під час якої заарештували частину членів партійного комітету й осередку соцмола*****. (О. Ашпіз, Н. Брейтман, М. Гальперіна, М. Зелігера, О. Кржижанівського, М. Опескіну, М. Трейгера, Е. Штерн, Д. Трахтенберга, Я. Ромова, І. Гіммельфарба)⁵³. Наприкінці серпня — на початку вересня ДПУ розгромило установчий з'їзд Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив в Ірпені під Києвом. Одночасно ліквідовувалися залишки партійних комітетів меншовиків⁵⁴. Жорстокі переслідування і гоніння з боку влади прискорили процес організаційного та ідеологічного розпаду РСДРП, який завершився у 1924 р.

Першими на Україні в травні 1923 р. заявили про необхідність саморозпуску, а у грудні вже ліквідували губернський комітет катеринославських меншовиків. У жовтні того ж року колишні члени соціал-демократичних комітетів України зібралися на республіканську нараду і створили Всеукраїнське бюро по керівництву ліквідацією РСДРП. Завдяки роботі його лідерів (М. Колчинського, М. Массарського, В. Мосякова й А. Снегір'єва) були розпущені останні комітети соціал-демократів, які діяли в Україні. У листопаді 1923 р. оголосила про самоліквідацію Єлисаветградська, а в січні 1924 р. — Донецька організації меншовиків. Наслідки самоліквідації губернських комітетів підбив лютневий (1924 р.) Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів, делегати якого представляли 700 членів Катеринославської, Донецької, Харківської й Одеської організацій РСДРП. З'їзд затвердив постанову про ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та про позбавлення закордонної організації повноважень від української організації соціал-демократів.

Після з'їзду самоліквідувалася Чернігівська організація РСДРП⁵⁵. Члени партії, незгодні з рішеннями з'їзду, були нейтралізовані засобами репресивного тиску. В 1924 р. ДПУ остаточно ліквідувало Одеську і Київську організації РСДРП⁵⁶. Під «каральний меч революції» підпали й активні члени Полтавської та Кременчуцької груп меншовиків, які намагалися поновити роботу серед робітників тютюнової фабрики і в будинку просвіти ім. В. Г. Короленка⁵⁷.

Придушення меншовицької опозиції дало змогу правлячій партії ліквідувати незалежність робітничого руху. Засобом його політичного підкорення була насильницька більшовизація профспілкових об'єднань, яка в умовах однопартійної диктатури дорівнювалася їх одержавленню. Створення важелів політичного маніпулювання класом найманих працівників дало змогу комуністичній партії з часом приступити до приборкання дрібних власників. Проте перші цеглини у фундамент більшовицької диктатури були закладені ще на початку 20-х років.

- ¹ Центр. держ. арх. громадських організацій України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 37, 39, спр. 225, арк. 25, 40 зв.
- ² Там же, арк. 37.
- ³ *Память. Истор. сб.— Вып. 3.— М., 1978; Париж, 1980.— С.173.*
- ⁴ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2605, оп. 1, спр. 46, арк. 104, 111.
- ⁵ *Память. Истор. сб.— Вып. 3.— С. 174.*
- ⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 39, 59.
- ⁷ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 478.
- ⁸ Там же.— С. 159—160.
- ⁹ *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— К., 1983.— С. 162.*
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 46, арк. 107—108.
- ¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 225, арк. 95.
- ¹² Там же, ф. 2, оп. 20, спр. 225, арк. 40.
- ¹³ Там же, спр. 195, арк. 59.
- ¹⁴ Там же, арк. 43—44, 57.
- ¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 62. (Група «Єдність» відносилася до правого крила меншовиків. Вона не входила в об'єднану РСДРП, створену у 1917 р.).
- ¹⁶ Там же, арк. 57, 96; спр. 225 арк. 95.
- ¹⁷ *М а л и ц к и й А. Чека и ГПУ.— Харьков, 1923.— С. 3.*
- ¹⁸ *Більшовик.— 1920.— 21 берез.*
- ^{19—21} ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 584, арк. 37, 45, 55, 63.
- ²² *Більшовик.— 1920.— 21 берез..*
- ²³ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 589, арк. 249 зв., 255—256.
- * Ініціали у судовій справі відсутні.
- ²⁴ *Партия меньшевиков и денкинщина. Процесс киевских меньшевиков, 21—23 марта 1920 г.— К., 1923.— С. 118—119.*
- ²⁵ Там же.— С. 14.
- ²⁶ Там же.— С. 30, 31, 34.
- ²⁷ Там же.— С. 108.
- ** Драгомиров А. М.— генерал царської армії, під час громадянської війни — голова Особливої наради (уряду) при Денікіні. Після зайняття денкінцями України в 1919 р. був їх головкомандуючим у Київській області.
- ²⁸ *Партия меньшевиков и денкинщина. Процесс киевских меньшевиков, 21—23 марта 1920 г.— С. 20.*
- ²⁹ Там же.— С. 40.
- ³⁰ Там же.— С. 96.
- ³¹ *Червона правда.— 1920.— 15 квіт.*
- ³² ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 584, арк. 188, 198, 202, 204.
- ³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 123.
- ³⁴ Там же, арк. 181, 214, 244; спр. 201, арк. 150.
- ³⁵ Там же, спр. 195, арк. 264.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 2605 оп. 1, спр. 49, арк. 16 зв.
- ³⁷ *На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917—1922. Сб. документов и материалов.— К., 1971.— С.251.*
- ³⁸ *Л е н и н В. І. Лист у Політбюро ЦК РКП(б) з проектом директиви товаришам, що йдуть за кордон. 17 березня 1921 р. // Повне збір. тв.— Т. 45.— С.46.*
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 19, арк. 235.
- ⁴⁰ Там же, спр. 25, арк. 163.
- ⁴¹ Там же, спр. 19, арк. 135.
- ⁴² *В. И. Ленин и ВЧК (1917—1922).— Сб. документов.— М., 1975.— С. 464.*
- ⁴³ *Подболотов П. А., Спириин С. М. Крах меньшевизма в Советской России.— М., 1988.— С. 177.*
- *** У лютому 1922 р. був ліквідований один з останніх осередків меншовицького впливу в профспілковому русі України — правління Катеринославської професійної спілки друкарів (Подболотов П. А., Спириин С. М. Крах меньшевизма в Советской России.— С. 191).
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22, 52 зв.
- **** Перший крок, спрямований на заборону легальної діяльності РСДРП в Україні, було зроблено 4 жовтня 1920 р., коли ЦК КП(б)У не дозволив висувати меншовицькі списки під час виборів у ради (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 8, арк. 80).
- ⁴⁵ *Дяч.: Ленин В. И. Л. Д. Троцкому. 21 сінця 1921 р. // Повне збір. тв.— Т. 54.— С. 130—131.*
- ⁴⁶ *Память. Истор. сб.— Вып. 3.— С. 204.*
- ⁴⁷ Там же.— С. 177.
- ***** Їх роботу очолили Л. Мартов і Р. Абрамович, що емігрували в Німеччину у вересні 1920 р. (Подболотов П. А., Спириин С. М. Крах меньшевизма в Советской России.— С. 147).
- ⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1642, арк. 2.
- ⁴⁹ Там же, арк. 20.
- ⁵⁰ Там же, спр. 1423, арк. 88.
- ⁵¹ Там же, спр. 1798, арк. 44 зв.
- ⁵² Там же, спр. 1642, арк. 3.
- ***** Спілка соціал-демократичної робітничої партії.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1423, арк. 141; *Память. Истор. сб.— Вып. 3.— С. 207.*
- ⁵⁴ *Память. Истор. сб.— Вып. 3.— С. 206.*
- ⁵⁵ *Подболотов П. А., Спириин С. М. Крах меньшевизма в Советской России.— С. 201—203.*
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1798, арк. 44 зв.
- ⁵⁷ Там же, спр. 942, арк. 78.

В. О. Пашенко (Полтава), М. Ф. Рибачук (Київ)

Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський

Він жив у складний, суперечливий, але по-своєму доленосний час. Такою ж суперечливою і трагічною виявилась і доля митрополита Василя Липківського, непересічної особи українського розстріляного Відродження двадцятих років.

Василь Костянтинівич Липківський народився 7(20) березня 1864 р. у родині сільського священика на Київщині. Уманське духовне училище (бурса), Київська семінарія, після закінчення якої його як кращого учня направлено до Київської духовної академії, ступінь кандидата богослов'я — такі щаблі духовного злету сільського юнака. У двадцять п'ять років він вже законовчитель державної гімназії, а згодом, прийнявши сан священика, отець Василь Липківський понад десять років був настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту.

Двадцяте століття для Липківського починалося вдало. Шкільна рада при Священному Синоді призначила молодого кандидата богослов'я на посаду завідуючого Київською церковно-вчительською школою, яка готувала кадри для церковно-парафіяльних шкіл. Проте тут отець Василь не затримався. У 1905 р. власті усунули його за «українофільство», за «ліберальні погляди» з викладацької роботи. А далі посада настоятеля Солом'янської парафії у Києві, одночасна викладацька робота у деяких школах і, головне, усвідомлення необхідності реформ у церкві, зокрема увільнення її від виконання функцій органу державної влади, пожвавлення релігійно-громадського життя.

Нова сторінка у біографії протоієрея Василя Липківського, як і у багатьох віруючих людей, розпочалася з Лютневою революцією 1917 року, коли з особливою силою прокинувся церковний рух, спрямований на незалеження православної церкви в Україні як церкви національної.

Весна і літо 1917 р. пройшли під знаком з'їздів, різноманітних зборів уповноважених від духовенства, церковного активу, мирян, пархій, повітів, парафій, на яких чільне місце зайняли питання про відновлення соборних й виборних засад у церкві, про переведення богослужіння на українську мову, про будову церков у національному українському стилі. Найрадикальніші елементи виступали з ідеєю скликання Всеукраїнського церковного собору, який би вирішив подальшу долю православної церкви в Україні. Результатом таких пошуків стало утворення «Братства воскресіння Христа». Серед його фундаторів став і Василь Липківський.

За активної участі «Братства» у листопаді 1917 р. прихильники автокефалії сформували Оргкомітет по скликанню Всеукраїнського церковного собору. Незабаром його буде реорганізовано у тимчасову Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), яка й очолила церковний рух до скликання Собору та організацію самого Собору.

Не станемо детально описувати перипетій подальшої боротьби за створення Української автокефальної церкви, оскільки вона не є метою цієї статті. Зазначимо лише, що це був важкий період. Всілякий опір домаганням ВПЦР чинив проросійсько настроєний єпископат. Так, митрополит Антоній (Храповицький) під час перебування денікінських військ в Україні оголосив, що протоієрей В. Липківський перебуває під церковним судом. 5 травня 1920 р. ВПЦР звернулася з листом до українського православного громадянства, в якому проголошувала автокефальною православною церкву в Україні. Ситуація, щоправда, ускладнювалася відсутністю власного єпископату. Гарячкові пошуки ВПЦР єпископів — прихильників автокефалії — за відсутності матеріальних засобів, без державної підтримки, при невизначеності самої ради, були нелегкими. Усе разом взяте вкрай загострило стосунки у церковному житті України.

Зірка самого В. Липківського засяяла у 1921 р. 14 жовтня відкрився Всеукраїнський собор, який підтвердив постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви. Чи не найважливішу роль тут зіграв протоієрей В. Липківський. Йому належить обґрунтування канонічності Собору за умов відсутності на ньому єпископів, участь у дискусії з питань висвяти власного єпископату тощо. То ж цілком закономірно, що 21 жовтня протоієрей В. Липківський таємним голосуванням майже одностайно був обраний на посаду єпископа-митрополита.

Звертаючись до віруючих з першим архиєпископським посланням 23 жовтня, митрополит закликав: «Святу православну Христову віру, якою Христос Спаситель народ наш через святе хрещення за святого князя Володимира просвітив і наших батьків, і нас в ній досі охороняв, держіть непохитно, нею оживляйтесь, від неї не відходьте... Святу християнську надію, надію живу й радісну на відновлення життя нашого Воскресенням Христа з мертвих виховуйте й оживляйте в собі, нехай не в'яне ця надія в нас при всяких бідах і напастях земних. Батьки наші не втрачали надії на Христа в наших тяжких обставинах життя. Не втрачайте ж її тепер, коли світ волі над нами засяяв. А над усім цим піднесіть любов християнську, любов до єднання, до братерства, до взаємної у всьому допомоги, любов навіть до ворогів... Щиро ж благословляю вас і всю Українську Церкву нашу першим своїм архиєпископським благословенством, що його через ваші молитви від Господа Бога нині одержав»¹.

Фундатор УАПЦ одразу ж зіткнувся з проблемами як теоретичного, так і практичного характеру. Назвемо декілька. Найголовнішою для нього, очевидно, залишалася проблема церковного устрою. Собор 1921 р. по-перше, в силу вимушених обставин на підставі стародавньої практики християнських церков висвятив першоієрарха без присутності єпископів. Було прийнято рішення надалі дотримуватися принципу висвяти єпископів за участю двох і більше ієрархів.

По-друге, Собор виходив із демократичної ідеї рівноправності у правах церковного управління мирян і кліру, що на практиці понижувало становище духовенства. Митрополит вважав, що вони мають здобувати авторитет, духовну владу власними зусиллями, моральними вчинками, а не виконанням адміністративних функцій. У цьому нерідко вбачали специфічний вплив революційних настроїв віруючих і його сприймали неоднозначно. Особливо різкою була критика з боку прихильників Російської православної церкви.

Таким чином, і митрополит В. Липківський, і ВПЦР мусли відстоювати правильність прийнятих рішень, боротись за їх втілення в життя. «Вас

хвилює,— йшлося у зверненні ВПЦР до духовенства,— острах перед порушенням старих канонів. Розкрийте ж очі і зрозумійте, що в загальній руйнації всього старого неминуче повинні руйнуватись її старі тісні будинки минулого церковного життя і будуватись нові, просторніші... Бо вічно жива Церква Христова повинна бути вічно творчою, утворювати своє життя згідно з загальними умовами часу... Скиньте з себе ярмо рабського підлягання єпископському самодержавству у Церкві... Вас дуже хвилює утворення УП Церквою власного єпископату не традиційним за часи єпископського самодержавства, а першоапостольським, соборноцерковним ладом. Але зрозумійте, що в цій події ніякого порушення віри православної, ніякої руйнації догматів Православної Церкви ВПЦР — не зробила. Вона тільки вжила найбільш достойний і найбільш відповідний і достоїнству Української Церкви і духу Христової віри спосіб утворення силою своєї власної віри і події найвищих органів для відновлення свого церковного життя... Ви боїтесь, що цієї нашої події не визнає Всесвітня Церква? Та Всесвітня Церква, яка будується на ґрунті православної віри, але згідно з вимогами новими життя, Церква жива, Церква майбутнього безумовно цю подію, як наслідок нового життя, визнає. А Всесвітня Церква минулого, Церква — руїна, де вона? Нехай же не страшать вас анафемами, якими обсипають нас керівники і прихильники старої церкви-домовини. Не нас, а самих себе вони відлучають від життя до смерті»².

УАПЦ, як церкві майбутнього, що утвердилася у принципово нових історичних умовах, необхідно було сформувати власні кадри священнослужителів, виявити своє ставлення до державної влади. Митрополит усвідомлював, що життя парафій значно ускладниться від гострої нестачі священників.

Типовим стало поспішне висвячення єпископів та священників з числа невідготовлених, що негативно впливало на життєдіяльність УАПЦ, відштовхувало від неї чимало кількості віруючих.

Митрополит В. Липківський із сумом писав, що до церкви під час найбільшої народної завірюхи залетіло немало легкого, просто авантюрицького пороку.

Унаслідок частої переорієнтації віруючих з патріаршої церкви на автокефальну і навпаки, захоплення храмів між церковними угрупованнями нерідко виникали конфлікти, а то і справжні бійки. Все це гальмувало поширення впливу УАПЦ серед населення. Важко установити справжню кількість парафії та віруючих у них в той час.

Важливим було і ставлення УАПЦ до Радянської влади. Визначальною виявилась сформована ще у 1917—1918 роках позиція митрополита В. Липківського про повну аполітичність церкви, про її відокремлення від держави. Згодом першоєрарх писав: «Досі по всьому світові панував і зараз ще майже скрізь панує принцип згоди, «союзу» церкви з державою, цебто політичність церкви й церковність політики... Цей союз був загибельний для церкви, він спричинявся до перетворення церкви в державу не тільки по формі, але й по суті... УАПЦ вважає за своє завдання рішуче відокремитися від держави, бути цілком аполітичною. Вона сама не хоче робити ніяких політичних впливів, але не хоче залежати ні від яких політичних сил і угруповань і при всіх зовнішніх обставинах хоче залишатись сама собою, царством не від світу цього»³.

Здавалось би, держава мала б дотримуватись принципів декрету про відокремлення церкви від держави, тим більше, що представники Радянської влади в Україні дали згоду на утворення УАПЦ. Проте такого не ста-

лось, і «турботу» державних органів у повній мірі відчув на собі митрополит В. Липківський.

Керівництво УАПЦ постійно шукало шляхів для налагодження нормальних стосунків з представниками влади. Так, у кінці 1924 року президія ВПЦР звернулась до уряду з декларацією, в якій висловила свою лояльність до Радянської влади, із проханням унормування правового стану церкви, про реєстрацію Статуту УАПЦ. Останнє, до речі, викликало негативну реакцію з боку частини віруючих як в Україні, так і за кордоном.

У відповідь на це уряд Радянської України, з одного боку, проголосивши декрет про відокремлення церкви від держави, зобов'язався не втручатися у внутріцерковне життя, з іншого боку, виконуючи рішення травневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б), фактично оголосив тотальний наступ на релігійні організації. Пленум обговорив питання про постановку антирелігійної пропаганди та прийняв постанову, в якій, зокрема, наголошувалось, що «РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі»⁴. На практиці це виявилось у насильній атеїзації населення, у безкомпромісній боротьбі з релігійними громадами. На виконання постанови пленуму при ЦК РКП(б) створено Антирелігійну комісію. Аналогічні комісії функціонували і при ЦК КП(б)У, губкомах партії. Про характер їхньої діяльності можна судити з того, що до їх складу обов'язково входили працівники ДПУ. У 1922 р. В. І. Ленін піддав гострій критиці спеціально створені державні органи за їх бездіяльність у питаннях впровадження атеїзму⁵.

Таким чином, діставалося всім конфесіям. Але в Україні «особливою увагою» користувалися православні церкви — тихонівської орієнтації та українська автокефальна. Слушним є зауваження О. Субтельного, що радянські власті спочатку не перешкоджали утворенню автокефальної церкви, вбачаючи у них силу, здатну підірвати вплив Російської православної церкви на чолі з новообраним патріархом Тихоном. Проте, занепокоєні несподіваними успіхами української церкви, державні органи застосували до неї принцип «поділяй і володарюй»⁶.

Наприкінці 1921 р. ЦК КП(б)У надіслав на місце інструктивного листа про методи антирелігійної агітації і пропаганди, де підкреслювалось: «На першому місці стоїть державна пропаганда дією. Всі комуністи у порядку партійної дисципліни і всі працівники у порядку дисципліни радянської зобов'язані чинити рішучу і безумовну протидію спробам ... використати народне майно для церковної мети...

Прийняття на масових зборах антирелігійних резолюцій і негайне проведення їх у життя має величезне значення. Не враховуючи наперед, в яку форму виллється масова пропаганда дією, необхідно рішуче підтримувати її, прагнучи до викриття, дискредитації, дезорганізації та економічного знесилання наших церковних противників.

Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували та топили один одного. Прихильники української автокефалії при всьому своєму зовнішньому демократизмі ніскільки не ближчі нам, а навпаки, саме внаслідок своїх спроб замирення з українськими масами, шкідливі і небезпечні як провідники у селянське середовище національно-демократичних буржуазних ідей.

Якщо Радянська влада поставлена у необхідність вибору між відверто контрреволюційними і удавано-демократичними формами управління

церквою, то краще нанести рішучий удар останнім, ніж прирікати себе на активну боротьбу з ними у майбутньому»⁷.

8 липня 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський під грифом «Суворо секретно» направив губкомам партії листа, в якому зазначалось: «Гірше у нас, на Україні, пройшла і кампанія по вилученню церковних цінностей, особливо, якщо взяти до уваги, що найбільші монастирі були розташовані на півдні. І зовсім украй погано проходить у нас в цьому кампанія по розколу церкви. Якщо порівняти результати, які досягнуті у Радянській Росії з тим, що зроблено у нас у цьому напрямку, то стане очевидним, що тут нас чекає величезна робота...

Правда, цей процес розколу церкви ускладнюється у нас, на Україні, об'єктивними причинами. Ще задовго до вилучення цінностей у нас розпочалась боротьба Української автокефальної церкви проти російської екзархічної. Ця національна релігійна боротьба не завершилась і нині. Розкладання церкви у нас повинне піти по двох лініях: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі по відношенню до пануючої російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї обновленських елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини. Ми повинні розпочати кампанію за виділення із останньої тих прошарків духовенства, які засуджують петлюрівський рух і стоять на ґрунті визнання соціальних і політичних завоювань Жовтневої революції»⁸. (Стиль листа збережено.— *Авт.*)

Отже, початок цькуванню УАПЦ було покладено. До прихильників української автокефалії міцно приклеїлись ярлики «націонал-шовіністів», «самосвятів», «людей з петлюрівською фізіономією» тощо. Нормою став збір компрометуючих матеріалів, репресивні заходи, звинувачення у політиканстві на антирадянській основі. Так, на засіданні Всеукраїнської антирелігійної комісії 13 квітня 1925 р. заслухано питання про автокефалію і прийнято рішення, в якому, зокрема, говориться: «Доручити ДПУ збирати матеріали про антирадянську поведінку керівників ВПЦР з метою публікації у пресі. У практичній роботі посилити репресії відносно автокефальної церкви»⁹.

Представники влади не довіряли ні ВПЦР, ні митрополитові В. Липківському. Органи ДПУ розцінювали вищезгадуване звернення ВПЦР до уряду як вигідний хід, розрахований лише на реєстрацію Статуту.

Справді єзуїтським було ставлення державних органів до УАПЦ. З одного боку, церкві, власне, безпідставно відмовляли у реєстрації Статуту, а з іншого боку, на місцях заборонялось проводити різноманітні заходи чисто релігійного характеру на підставі відсутності Статуту.

За допомогою сумнівних аргументів автокефальне духовенство нерідко відносили до табору контрреволюціонерів. Типовим у цьому плані є витяг із донесення ДПУ Полтавської губернії про стан духовенства за січень 1923 р.: «13 січня Кротевич (єпископ Полтавський.— *Авт.*) із своєю свитою відвідав с. Андріївку Полтавського повіту, де у кінці літургії ним була проголошена проповідь, в якій він торкнувся чистоти української церкви, її дій та викорінення кастових тенденцій серед духовенства та відзначив, що українська церква бореться із старорежимним духовенством і ставить за мету... повну її християнізацію. Якщо хтось думає, що українська церква виступає з національно-шовіністичними ідеями, нехай геть відійде від неї і не появляється на її паперті.

Почувши про шовінізм, деякі прихожани, очевидно екзархісти, подали

заяву й місцевий волвиконком про те, що Кротевич веде контрреволюційну пропаганду. Волвиконком заарештував Кротевича та його свиту і супроводив їх етапом у Полтаву. Із справи і слідчого матеріалу ніяких злочинів з боку Кротевича не вбачається, і вони нами звільнені»¹⁰.

Виконуючи вказівки тодішнього керівництва ЦК КП(б)У, правоохоронні органи нанесли відчутного удару УАПЦ шляхом підтримки течії «Діяльна Христова Церква», яка виникла з благословення митрополита В. Липківського та ВПЦР, але одразу ж стала протидіяти автокефальній церкві. Інформуючи ЦК КП(б)У про стан релігійних угруповань в Україні, працівники ДПУ повідомили у 1925 році: «Органами вжиті були заходи до поглиблення намічених на той час розбіжностей між лідерами автокефальної ВПЦР — Липківським, Чеховським, Потієнком, Ярещенком, з одного боку, і з іншого, організаторами братства еп. П. Тарнавським, Янушевським, Бржосньовським. У результаті поглиблення у Києві був організований керівний центр ДХЦ Губернського масштабу. З цього часу липківці активно повели боротьбу з ДХЦ як з угрупованням, що намагається захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки»¹¹.

Органи ДПУ, у свою чергу, провели відповідну роботу по підготовці Всеукраїнського з'їзду опозиційних митрополиту В. Липківському та ВПЦР віруючих під керівництвом ДХЦ¹².

Такий з'їзд відбувся у жовтні 1925 р. у Києві. Він засудив діяльність митрополита. Була винесена ухвала про розпуск старої ВПЦР та утворення нової ВПЦР — ДХЦ, яка мала діяти до скликання Всеукраїнського собору. ДПУ з радістю інформувало ЦК КП(б)У, що діяльність керівництва контролюється. На думку ДПУ, боротьба в автокефальній церкві у найближчому майбутньому буде вестись між лояльними елементами та політиканствующою верхівкою¹³.

Митрополит В. Липківський прекрасно усвідомлював, яку небезпеку таїть у собі акція ДХЦ. У посланні до віруючих з нагоди її проведення він писав: «З біллю серця і сльозами жалю сповіщаю вас, що з серед нас вийшли люті вороги нашої Церкви, що з'єднались в так зване Братство «Діяльна Христова Церква». І ні перед чим не зупиняються, щоб розвалити, розкласти нашу УАПЦеркву і всіма неправдами та наклепами плямувати теж і інших працівників її.

Зібравшись на своє зібрання 21 цього жовтня, ця купка діяльників не посоромилась винести ухвалу, що Президія ВПЦР, яка обрана волею цієї церкви, повинна вже бути зліквідована, і вирішили звернутися до державної влади, щоб нею відібрано було від ВПЦР всі функції керування УАПЦ і передано було Раді їхнього братства.

На зухвалий ... заклик ворогів нашої Церкви «діяльників» підлягти їхньому керуванню дайте відповідь лише ще більшим поміж собою і, ВПЦРадвою єднанням, щоб не було розділення в молодому тілі нашої Церкви, а щоб всі члени її однаково один до одного дбали»¹⁴.

Згодом потреба влади у ДХЦ значно ослабла, а потім і зовсім відпала. Вона припинила своє незалежне існування, оскільки парафії влились до складу УАПЦ.

Більшовицька преса схвально зустріла розкол в УАПЦ, а ДПУ, вважаючи прихильників митрополита В. Липківського реакційною силою, пропонувало ЦК КП(б)У протягом найближчого часу надавати ДХЦ всебічну підтримку, включаючи і матеріальну, з метою використання її для боротьби з тихонівщиною та липківщиною і спрямування загальної церковної політики у вигідному для Радянської влади напрямі.

ДПУ вважало за необхідне «продовжувати адміністративний вплив на ВПЦР, не реєструючи статут і не дозволяючи з'їздив до того часу, поки ДПУ не завершить підготовчу роботу з метою захоплення керівництва автокефалістами через їх ВПЦР у власні руки. Ні в які переговори з ВПЦР або окремими членами не вступати.

У відношенні всіх осіб з активу липківців посилити спостереження по виявленню їх антирадянських дій. Найбільш відомим не дозволяти поїздки по Україні.

Архієпископа Яреценка, єпископа Шараївського та голову ВПЦР — Потієнка необхідно піддати адміністративному заслання за межі УСРР»¹⁵.

З благословення Першого секретаря ЦК КП(б) України Л. Кагановича, який оцінював УАПЦ як буржуазно-націоналістичну організацію, почалося цькування керівництва церкви. Митрополит В. Липківський у 1926 р. у листі до архієпископа І. Теодоровича, який мешкав у США, зазначав, що уряд протягом 2,5 років не дає згоди на проведення Великих зборів ВПЦР. Починаючи з осені 1925 р. відібрано кілька церков. Безпідставно заарештовані і протримані у в'язниці півтора місяці єпископи К. Малюшкевич, Ю. Жевченко, І. Павловський. У квітні 1926 р. в адмінзаслання до Узбекистану відправлено архієпископа О. Яреценка. У червні цього ж року заарештовано Голову ВПЦР В. Потієнка. Майже три місяці пробув під арештом митрополит В. Липківський, якому, зокрема, інкримінувалося співчуття О. Яреценку, В. Потієнку, використання церковної кафедри для антирадянських виступів. Спеціально створеною комісією почалась перевірка духовенства УАПЦ.

Зусилля ДПУ не минули марно. Після деякої підготовчої роботи 25—30 жовтня 1926 р. пройшли Великі Покровські збори ВПЦР УАПЦ, що прийняли резолюцію, якої від них давно чекало чимало чиновників у партійно-державному апараті. Були засуджені «нелояльні», «нетактовні», «антирадянського змісту» вчинки Президії ВПЦР, Голови Президії ВПЦР В. Потієнка, заступника Голови архієпископа Харківського О. Яреценка, митрополита В. Липківського. Збори прийняли на вимогу Радянської влади рішення про чистоту персонального складу священнослужителів УАПЦ, а також обрали новий склад Президії ВПЦР, що дало змогу зняти напруження у стосунках з органами влади, зареєструвати нарешті Статут. У січні 1927 р. уряд дозволив видавати місячник «Церква і життя».

Здавалось, що минулися чорні дні у житті церкви. Але це на поверхні. У дійсності митрополита В. Липківського і надалі утискували. Йому не дозволяли відвідувати церковні округи, парафії, ускладнилися стосунки з ВПЦР, очевидно, не без допомоги відповідних органів влади, якщо взяти до уваги «послушність» керівництва Церковної Ради. Частими були бесіди з працівниками ДПУ.

На нашу думку, все це разом змусило митрополита 15 серпня 1927 р. звернутися до Уряду республіки із заявою. У ній, зокрема, відзначалося: «Положення моє в Українській Церкві таке, що проти мене направлено всі заходи ворогів Української Церкви, які звичайно перш за все засипають наклепами на мене ДПУ, і безумовно, всі ті наклепи не є останніми. Представник Всеукраїнського ДПУ в моїй присутності заявив представникам УАПЦеркви, що він мені не вірить і тому вважає зайвим зо мною говорити. Але я є духовний керівник цієї Церкви, вважаю негідним себе і своєї Церкви говорити будь-кому неправду»¹⁶.

В цій заяві В. Липківський свідчив, що він ніколи не був ні політичним революціонером, ні політичним контрреволюціонером, бо в ніяку політику

не втручався і втручатись не прагне, а є церковним революціонером, бо українська Церква виникла й визволяється, і боротьбу з старим ладом веде в революційний спосіб і будь-якої реакції в себе, повернення назад не допустить. Що все життя цікавився лише церковними справами, мріючи про визволення церкви, себто про такий її стан, коли не буде в ній ніякого панства, ні князівства, а лише братство, і коли держава не буде втручатися в її життя.

Він ніколи не мирився з тим станом Церкви за капіталістичного ладу і російського царизму, коли вона була багато віків обтяжена безмежними скарбами, пішла на службу мамоні і цим втратила Христові заповіді, а завжди був і є сином свого народу і мріє про визволення Української Церкви від чужого церковного керівництва, денаціоналізації.

«Безумовно я визнаю величезне значення для повноти волі й могутності народного життя віри взагалі,— зазначає він в своїй заяві,— а для українського народу Православної Христової Церкви,— і для зміцнення, визволення і озброєння українського народу заповідями Христа буду працювати, доки живу. Але гадаю, що з боку державного ця моя праця не є антирадянською, ні контрреволюційною, оскільки Українська Церква базується на Радянському законі про відокремлення церкви від держави і в революційний спосіб визволяється від старих традицій церковної державності.

Визначаю, що для дальшого переведення в життя Державного закону про відокремлення церкви від держави у УСРР та оцінки значення Церкви взагалі в житті народу багато ще буде працювати і держава і церква, аби знайти ту рівновагу, на якій і церкві найбільш було б забезпечене вільне життя, і державні інтереси цілком були б забезпечені з боку церкви. Під час цієї праці не можна було обійтися без помилок в той чи інший бік. Але смію запевнити не лише за себе: але і за Українську Церкву, що вона ніколи не стане на шлях будь-якої політики чи бунтарства, як і досі ніякої політики вести не бажала, свідомо від усякої політики відійшла, свідомо обмежила себе лише релігійно-моральним вихованням свого рідного народу й лише цьому бажає від держави сприятливих умов для вільного життя і розцвіту.

Запевнюю за себе і за Українську Церкву, що ніякого шовінізму чи націоналізму, себто ворожості до інших народів чи насильства над ними вона в собі не має і в народі не виховує, а згідно заповітів Христа метою своєю має братерство всіх народів, не штучне звеличення своєї нації, а піднесення її до рівності й співробітництва з націями всього світу на духовну користь всього людства.

Ісповідую і проповідую, що Церква Христова понадпартійна, не знає партій, та і Українська Церква фактично є церква робітника і селянина, і тому щасливе свідоме життя робітництва й селянства їй найбільш близьке, а всяке гноблення, визискування робітництва та селянства їй найбільш противне.

От мої одверто, правдиво і щиро висловлені душевні настрої й переконання, якими я живу і на підставі яких я працюю. Волею Церкви мене наставлено на служіння їй в сані вищого духовного керівника, лише воля Церкви може мене і відставити від цього служіння. А поки ще я на цьому служінні, прошу розпорядження, аби знято було з мене обмеження моїх громадянських прав, дано мені вільний рух в межах УСРР і можливість виконувати своє служіння в Церкві»¹⁷.

Отже, наведений лист підтверджує безпідставність звинувачень митрополита В. Липківського у контрреволюційності і пропаганді

національно-шовіністичної ідеології. Про те, що митрополит не був вороже настроєний до Радянської влади, свідчать і тексти нещодавно опублікованих у виданні УАПЦ «Наша віра» його проповідей (Див., наприклад: Стрітєння.— № 3, 1992; Духовні настрої великого посту.— № 4, 1992).

І все ж напередодні Другого Всеукраїнського церковного собору, що відкрився на початку жовтня 1927 р., керівниками ДПЦ була поставлена вимога увільнити Липківського з митрополичої кафедри, а у разі незгоди — Собору загрозувало негайне закриття.

Після нетривалої дискусії було прийнято рішення звільнити В. Липківського від «тягаря митрополичого служіння». Досліджуючи причину зміщення митрополита, І. Власовський приходить до висновку, що на цьому етапі богоборчої політики Радянського уряду В. Липківський мусив стати її жертвою. Собор не захистив митрополита через досить сильну опозицію з боку єпископату УАПЦ, в тому числі й у ВПЦР, яку на той час очолював єпископ П. Ромоданів. Основною причиною розбіжності була опозиція митрополита щодо всенародного соборноправства, тоді як більшість єпископів відстоювала право на зверхність духовенства у питаннях управління церквою.

Це був жахливий кінець для Липківського. Кинутий, забутий найближчим оточенням, він не жив, а існував. У його мемуарах читаємо: «Як вийшов я з ВПЦР в день мого звільнення, то вже більше й не ходив туди і абсолютно ніяких зв'язків з керівними органами не мав. Хоч я іще два роки жив коло святої Софії в 10 сажнях від ВПЦР, ні один з єпископів, ні один з членів ВПЦР, крім Чехівського, майже ніхто з священників не заходив до мене: всі як чуми цуралися. Був кілька разів лише митрополит Борецький, але ухилявся від розмов на церковні теми, а я не питав»¹⁸.

У жовтні 1929 р. колишній митрополит змушений був перебраться до сестри, яка мешкала на околиці Києва. Родина Липківських весь час бідувала, жила впроголодь.

Кривавий 1937 р. не обминув і 73-літнього В. Липківського. Наприкінці жовтня йому, вчетверте заарештованому, пред'явили стандартне на той час звинувачення: був керівником антирадянської фашистської організації українських церковників, яка ставила за мету відторгнення України від СРСР. 20 листопада 1937 р. вироком особливої трійки при Київському управлінні НКВС В. Липківського засуджено до розстрілу¹⁹. Незабаром вирок був виконаний.

Так закінчив свій життєвий шлях першоієрарх нової української церкви.

У сучасній літературі ще немає наукової оцінки творчого доробку В. Липківського. І. Власовський зазначає, що після звільнення з митрополичої кафедри він написав «Історію Української церкви», від якої зберігся лише розділ «Відродження Української Церкви». У США знаходяться ряд його листів, проповідей, офіційних документів ВПЦР, по яких можна судити про політичні погляди митрополита, розуміння ним проблем розвитку української православної церкви, ставлення до державної влади тощо. Але сьогодні вони маловідомі широкому українському читачеві.

У трагічному житті митрополита відбилася гірка доля всієї УАПЦ. Наприкінці 20-х років у періодичній пресі, з уст войовничих безвірників все частіше звучали і трактувались як синоніми слова «куркуль», «піп», «автокефаліст», «петлюрівець». У 1929—1930 рр. органи ДПУ сфабрикували справу міфічної «Спільки визволення України», де проводилась думка про те, що УАПЦ є однією з ланок антирадянського підпілля, зв'язаного з буржуазно-націоналістичними емігрантськими колами, які ставлять за мету повалення Радянської влади в Україні.

Центральна рада Спільки войовничих безвірників України вимагала від комуністичних фракцій районних спілок безвірників проведення відкритих зборів осередків СВБ, на яких би заслуховувалися доповіді про шкідницьку діяльність релігійних організацій, про їхню шпигунську роботу на користь зарубіжної буржуазії, зобов'язувалися виносити резолюції, в яких закликати віруючих-трудящих виходити з громад УАПЦ. Даних про ворожу роль духовенства, про підтримку церквою надуманої Спільки визволення України не приводилось. До речі, жоден офіційний представник чи керівник УАПЦ цього часу не був притягнутий до кримінальної відповідальності. Засуджений М. Чехівський ніколи не займав керівних посад у церкві. Один із організаторів та керівників УАПЦ В. Чехівський з 1926 р. (а саме цього року нібито виникла СВУ.— *Авт.*) також відійшов від активної роботи в церковних справах. Безпідставним було засудження В. Дурдуківського, К. Товкача та інших діячів автокефальної церкви.

«Караючий» меч опустився на голову УАПЦ у січні 1930 р. 29—30 січня нашвидкуруч зібрані єпископи та близько 40 священників оголосили себе надзвичайним собором, де прийняли ухвалу про розпуск автокефальної церкви. Ліквідація органів церковного управління, припинення єпископського служіння в УАПЦ зумовили досить швидкий занепад парафії. Терор ДПУ проти духовенства на місцях довершив задуману справу. Сталінське оточення в Україні розгромом УАПЦ, як і процесом над «СВУ», нанесло відчутного удару справі національного відродження.

¹ Цит. за: В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т.— Нью-Йорк, К., 1990.— Т. 4, кн. 1.— С. 126.

² В л а с о в с ь к и й І. Назв. праця.— С. 135—136.

³ Церква і життя.— 1927.— Ч.1.— С. 4—5.

⁴ До питання про порушення пункту 13 Програми і про постанову антирелігійної пропаганди. Постанова пленуму ЦК РКП(б) // Про релігію і атеїстичне виховання.— К., 1979.— С. 102.

⁵ Див.: Л е н і н В. І. Про значення войовничого матеріалізму // Повн. збір. творів.— Т. 45.— С. 23.

⁶ Див.: С у б т е л ь н и й О. Україна і історія.— К., 1991.— С. 349.

⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 748, арк. 160—161.

⁸ Державний архів Полтавської області / далі ДАПО/ — фонд ПА 9032, оп.1, спр. 37, арк. 103.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 59.

¹⁰ ДАПО, ф. ПА 9032, оп. 1, спр. 80, арк. 11.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 3.

¹² Там же.

¹³ Див.: Там же, арк. 4.

¹⁴ В л а с о в с ь к и й І. Назв. праця.— С. 188—189.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 35—36.

¹⁶ В л а с о в с ь к и й І. Назв. праця.— С. 178—181.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.— С. 319.

¹⁹ Див.: Бі л о к і н ь С. Смерть митрополита Липківського // Наша віра.— 1992.— № 2.

До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки)*

Док. № 42

Стенографічний звіт засідання колегії Наркомосвіти УСРР
про культурне обслуговування українського населення
Північного Кавказу

7 грудня 1930 р.

Північний Кавказ складається з чотирьох країв. Населення Північного Кавказу становить 4,5 мільйони. Нацменшості становлять 54 % від загальної кількості населення Північного Кавказу. Українське населення становить 37,5 %, а коли взяти населення не лише по сільських місцевостях, то відсоток підвищується до 44,5 %. По містах українське населення становить 22 %. В Краснодарі кількість українського населення перевищує кількість українського населення по всіх містах.

Північний Кавказ являє собою різнобарвну країну. Він має 102 нацменшості. Північний Кавказ так само має свої економічні та соціальні особливості. Там зберігається і патріархальний, і капіталістичний розвиток.

Зважаючи на національну різнобарвність і соціально-економічні умови, розв'язувати національне питання на Північному Кавказі надзвичайно важко. Це питання надзвичайно складне.

Українці почали українізувати Північний Кавказ з 1590 р. До 1850 р. українці, що переселились до Північного Кавказу, використовувались на колонізаторські мети та для завоювання Кавказу й становили собою кубанське військо, а потім були об'єднані з чорноморським військом.

Ті, хто не мали права на звання козака, становили собою так званих «городовиків».

До Жовтневої революції українське національне питання мало майже такий самий характер, як і на Україні: панувало просвітанство на відповідному соціально-куркульському ґрунті.

Тому, незважаючи на те, що українці становлять на Кубані переважну більшість, вони в найбільшій мірі зберегли українську мову з тої причини, що українська Кубань не зазнала тої російської солдатчини, яку зазнала безпосередньо Україна. Українське населення пізніше заселило Північну частину, Ставропольщину, Перщину.

Ця схема і дає можливість зрозуміти, що українське населення Північного Кавказу ніколи не поривало свого культурного зв'язку з Україною, але, незважаючи на те, що українське населення зберегло в чистоті українську мову, побут і інші ознаки української національності, все ж під час революції Північний Кавказ не визнано за Україну. Козацьку Україну визнано за Кавказ, а не за Україну, що зробило велику трудність у визнанні самовизначення нації. Українське населення Кубані вважало свою територію за козацьку і на цій козацькій території кубанські патріоти ба-

жали побудувати окрему Кубанську самостійну державу формально прифарблену в Українську.

Українські рухи на Північному Кавказі були і до Жовтневої революції, також як і по всій Україні, і лише після Жовтневої революції почали охоплювати Кубань громадянською війною до певної міри стихійно. По всій Кубані були організовані просвітянські і українські школи, але коли почалась реакція, денікінщина українські установи на Північному Кавказі геть було знищено, що спричинилось до жорстокої класової боротьби.

Українське питання на Північному Кавказі не могло бути на початку Жовтневої революції актуально розв'язано. Тільки після вирішень XII партз'їзду почала у нас розвиватись, але довгий час тривала дискусія про Україну і українську мову, що перешкоджало запровадженню українізації на території Північного Кавказу.

Дискусія точилась протягом декількох років. Одні доводили, що ніякої української мови не існує, що з історичних причин на Кубані утворилась своєрідна мова, а не українська, другі доводили, що на Кубані збереглась українська мова у своїй чистоті. Ця дискусія значно затримала запровадження українізації. Вона живилась велико-державницькими тенденціями, шкідливо відбиваючись на українізації Північного Кавказу. Проти українізації надзвичайно активно виступав класовий ворог України — глітай, той самий, що брав участь у Кубанській раді та прагнув до утворення окремої Кубанської держави. Реакційна частина кубансько-української інтелігенції так само виступала проти українізації і, виступаючи, проявляла український національний шовінізм, що так само в великій мірі перешкоджало запровадженню українізації на Кубані. Характерно те, що цей шовінізм зберіг в собі колонізаторські тенденції на Північному Кавказі.

Коли приступили до запровадження суцільної колективізації на Північному Кавказі, коли почали ліквідувати глітайню, тоді стало легше запроваджувати українізацію.

Треба відзначити, що фашистські часописи зчинили великий галас, що суцільна колективізація мусить знищити національність, в той час, коли ми, виходячи з досвіду, говоримо, що суцільна колективізація є шлях до розвинення національності. Отже, ці, запроваджені радянською владою заходи, створили найкращий ґрунт для запровадження українізації.

Чіткі настановлення, що ми їх одержали в 1929 р., внесли певну ясність в це питання. Настановленнями наших директивних органів було покладено край всяким дискусіям з приводу того, чи існує українська мова на Північному Кавказі, та балачкам про існування так званої окремої кубанської мови.

Ця тенденція виявляє себе і зараз, але не з такою силою як це було раніше. Суцільна колективізація в великій мірі сприяє розв'язанню українського національного питання на Північному Кавказі. Зараз є певні досягнення в цій справі, звичайно, досягнення великі в порівнянні з тим, що ми мали 2—3 роки тому.

Зараз ми маємо 1 педінститут і 8 технікумів. До цього часу мали 1 полтавський технікум. Утворено український відділ при Кубанському робфаці і український відділ при Кубанському педінституті.

Коли ми розглядали постанову про допомогу нам з боку НКО УСРР, ми ухвалили, що треба відкрити Український педінститут, кубанський медінститут і цілу низку технікумів; щодо сільськогосподарського інституту — це питання ще не вирішено практично.

У 1928 р. ми мали учнів, що вчилися на українській мові. Крім того, за-

раз у нас надзвичайної ваги набирає питання про кадри. Кадрів немає. З нашими кадрами ми не можемо сподіватися здійснити нашу п'ятирічку, а, особливо, якщо взяти до уваги, що ми цими днями взяли за перегляд нашої п'ятирічки. Власними силами ми не справимось з виконанням цього завдання. Доведеться використати ту допомогу, що нам дає НКО УСРР і, крім того, треба поставити питання про посилення цієї допомоги. Ми будемо мати потребу в цьому протягом 3-х років, доки наші технікуми будуть цілком українськими і буде працювати український відділ при ком[уністичному] університеті на Північному Кавказі. В своїй роботі ми використовуємо досвід України, звичайно, не цілком, а з урахуванням наших специфічних особливостей, і тому нам доведеться обминути той шлях, що ви проходите, враховуючи всі хиби, що виявлені вами. Ми проходимо той же самий шлях боротьби з шовінізмом, що проходите й ви. Національна боротьба зараз надзвичайно загострена, хоч в широких колах українізація приймається позитивно. Частина української шовіністичної інтелігенції (ми маємо досить порядну групу української радянської інтелігенції), але в зв'язку з тим, що є загострення національної боротьби, українська шовіністична інтелігенція використовує негативне ставлення деяких частин в своїх класових інтересах.

Український глитай рішуче виступав проти українізації. Коли зараз створено умови, що ми поборюємо глитая, то глитай почасти виступає за українізацію, там, де українізація запроваджується більш-менш прискореним темпом, бо глитай український на Північному Кавказі добре розуміє, що запровадження суцільної колективізації і вирішення української проблеми на Північному Кавказі остаточно вириває у нього ґрунт, вириває з його рук масу середняків і бідняків.

На цьому ґрунті точиться боротьба між нами і глитаєм. Ми його подолали через радикальні заходи — ліквідація глитая як класу.

Тепер, в зв'язку з новими завданнями за реконструктивної доби — завданнями культурної революції, у нас перебудовано і апарат НО. В свій час він був досить реакційно настроєний до українізації, а новий, перебудований апарат виконує роботу по запровадженню українізації відповідно до вимог радянської влади і партії.

У нас великі зміни в апараті НО як в центрі, так і на місцях.

Перекручення національної політики у нас були. Вони в свій час висвітлювалися в пресі, але ці перекручення з боку органів НО майже подолані, так що зараз по цій лінії створились більш-менш сприятливі умови.

Ми маємо великі перспективи щодо запровадження українізації не лише в обсязі роботи нашого апарату, але й в тому розумінні, що ціла низка організацій активізують це питання.

Шкідливе ставлення деяких організацій, не лише тих, що на них впливали великодержавницькі тенденції, але й тих, що не зуміли з'ясувати національної політики щодо українізації, нам перешкоджає запроваджувати українізацію і, доки ми не перебудували нашого апарату, розв'язання цього питання було надзвичайно складне.

Ми виконуємо нашу п'ятирічку прискореними темпами, але одночасно ставимо питання, що виконати цю п'ятирічку ми зможемо лише за дружньою допомогою вашої республіки.

Щодо видання літератури — видається український підручник для шкіл 1-го ступеня.

Нам потрібні підручники. Щодо шкіл 2-го ступеня, ми користуємось вашими. Ми ще не зможемо самі зробити це власними засобами, але в

зв'язку з посиленням українізації, ми видали через видавництво Північного Кавказу цього року 12 назв і через філію Центрвидаву протягом цього року повинно бути видано 659 аркушів тиражем 2416 тис.

Зараз у нас друкується 8 назв на 18 арк.— 115 000. Друкується 7 назв з художньої літератури. Зараз підготовляється до видання в найближчий час 7 назв на 24 арк.— 33 тис. По національній політиці видається 25 назв — 87 арк. і по громадських, і політичних питаннях — 16 назв — 93 арк.

Так що в цій галузі ми провадимо досить значну роботу і створено досить сприятливі умови для розгорнення цієї справи. В цій справі бере участь і Головний комітет і Центрвидав СРСР.

На сьогодні ми маємо досить згуртовану групу українських письменників на Північному Кавказі, так що друкуються більш-менш визнані твори. Зараз ставимо питання про те, щоб найближчим часом утворити українську організацію письменників. Зараз маємо українську секцію при Пкапі** в Краснодарі та при ВОКПУ***. Досвід цих організацій довів, що нам треба створити окрему письменницьку організацію пролетарських та селянських письменників. Виходячи із специфічності наших умов, ми повинні створити таку єдину організацію, що могла б посилити керівництво і контроль над своїми силами.

В зв'язку з ліквідацією округ створились кращі умови для запровадження українізації. В найближчий час маємо організувати 9 районних газет, крім краєвої «Червона газета», маємо видати педагогічний і літературний щомісячник, маючи на увазі, що в майбутньому з цього буде утворено 3 журнали — літературний, науково-педагогічний, політико-громадський. А тому ми заходились коло видання цього часопису.

Ми певні в тому, що здійснити національну політику партії і радянської влади на Північному Кавказі щодо українізації, ми зможемо, але це цілком залежить в певній мірі і від тої допомоги, яку ми дістанемо від НКО УСРР.

Ми ухвалили таку резолюцію****:

Звернути вашу увагу на те, що ми потребуємо від вас допомоги в справі художнього обслуговування української трудящої людності Північного Кавказу. Ми не маємо ні українських театрів, а ні інших художніх організацій, і тому, не випадково, що Недовський не має успіху на Північному Кавказі. Просвітянські гуртки є, але театру справжнього немає і можна це зробити лише за допомогою НКО УСРР та його керівництва, бо ми не маємо сил, щоб виконати цю роботу на цій ділянці. В цій галузі нам також потрібна допомога.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 789, арк. 61—68. Копія.

Док. № 43

**Доповідна записка про стан запровадження закону про
рівноправність мов серед населення національних
меншостей України**

Не раніше 1 січня 1932 р.

Перевірка здійснення закону про рівноправність мов по сільрадах окремих національних меншостей дає такі наслідки:

Польські сільради

Для перевірки запровадження закону про рівноправність мов серед поляків облідувано польські сільради — в Емільчинському районі — 2, в Новоград-Волинському — 3 і в Шепетівському — 3.

В цих трьох районах більший відсоток польського населення. В Емільчинському й Новоград-Волинському районах маємо по 11 % польського населення від загального числа, в Шепетівському — 12 %. Польське населення в більшій своїй частині охоплено національними польськими с/р. В Емільчинському районі — 6 національних польських сільрад, в Новоград-Волинському — 8 і Шепетівському — 4.

Всі три райони відстають у самих важливих кампаніях, як хлібозаготівля й мобілізація коштів. На 1/І-32 р. жодної з цих кампаній не закінчено. Серед польського населення не було проведено достатньої масової роботи, зокрема серед бідноти, і, якщо райони відстають у виконанні цих планів, то в цьому відношенні польські с/р, за виключенням Емільчинського району, відстають ще більше.

Такий же стан і в колективізації. Райони і тут не змогли втягти в соціалістичну перебудову села польське населення і піднести колективізацію польських сільрад до районного рівня. В Шепетівському районі в колективізації національних польських сільрад помічається перелом. Відсоток колективізації польських сільрад відстає від середнього відсотка колективізації у всіх 3-х районах від 50 до 65 %.

Райони	Хлібозаготівля		Мобілізація коштів		Колективізація	
	Пересічно по району	Пересічно по польських с/р	Пересічно по району	Пересічно по польських с/р	Пересічно по району	Пересічно по польських с/р
Емільчинський на 20/ХІІ-31 р.	79,3 %	90 %	65 %	64 %	37,6 %	17 %
Новоград-Волинський на 20/ХІІ-31 р.	71,9 %	51 %	90 %	74 %	37,2 %	13 %
Шепетівський на 1/І-32 р.	76,6 %	48 %	53,8 %	51 %	50 %	30 %

Партійний прошарок серед польського населення на селі не великий, що до комсомолу, то тут стан кращий.

Емільчинський район в справі втягнення польського населення в партію і комсомол найвідсталіший з цих 3-х районів. Тут всього 4 члени й кандидати партії і 32 комсомольці. В Н.-Волинському районі маємо 36 членів і кандидатів партії і 118 комсомольців і в Шепетівському районі — 72 члени й кандидати партії й 119 комсомольців; з них тільки частина використовується на роботі серед польського населення, але вони не завжди проводять роботу польською мовою. Так, в Шепетівському районі з 72 членів і кандидатів партії з 4 с/р у 3 с/р всього 2 члени і 5 кандидатів партії — поляки.

Загальне навчання дітей шкільного віку проведено по всіх 3-х районах. Всіх дітей польського населення охоплено польською школою. Частина з них, за бажанням батьків, відвідують українську школу.

Кожен район має тільки одну семирічку й то тільки з 5 і 6 групами.

Діти, які закінчили польську 4-річку, кидають навчання — одна семирічка в районі не охоплює всіх дітей і їм доводиться потім відвідувати українську школу. Такий стан в Суслах в польській комуні «Серп», де діти, що закінчили польську 4-річку, відвідують українську 7-річку в Новоград-Волинському [районі].

Це й є однією з причин недостатності польських кадрів районів. Вчителі польських шкіл перевантажені роботою школи. Їх не вистачає. Так, в одному Емільчинському районі не вистачає 7 вчителів.

Серед польського населення по всіх 3-х районах є ще досить великий відсоток неписьмених і малописьмених. Так, в Емільчинському районі 25 % польського населення, в Н.-Волинському — 22 % і в Шепетівському районі — 3-х сільрадах майже 450 чол. Більша частина з них ліквідує свою неписьменність, за бажанням, українською мовою. Є випадки, коли с/р, як і районів організації, недосить приділяють увагу роботі лікпунктів. Так, на 1/1-32 р. лікпункти в Городнянській с/р ще не почали працювати.

Культурбота серед польського населення провадиться слабо, за виключенням деяких с/р, в багатьох сільрадах навіть немає хат-читальень і бібліотек, а якщо і є, то невеликі, література в них переважно українською мовою, в більшій частині — брошури, а в деяких — книжки вже старі, з 1926/27 р. Такий стан у Н.-Волинському районі в Суслівській сільраді, де в бібліотеці брошури з 1926/1927 р., в Немулянській с/р того ж району хати-читальні немає, а в бібліотеці всього 116 книжок, з них тільки 50 % польських. В Емільчинському районі в Медведівській і Поранинській с/р немає ще хат-читальень і бібліотек. Такий стан і в Шепетівському районі, в Городнянській с/р. В Судемонті в сільбуді з 200 книжок 25 % — польською мовою. В польських с/радах, де гарний актив, партійний і комсомольський осередок, семирічка й сільбуд, там і ліпше поставлена культосвітня робота. Найкращим доказом є Федорівська с/р Н.-Волинського району, в сільбуді працюють гуртки, виходить стінгазета польською мовою, є більше 1000 книжок в бібліотеці, з них 75 % польських і т. інш. Хати-читальні не завжди проводять роботу в польських с/радах польською мовою, як це мало місце в Суслівській с/р, в Н.-Волинському районі і в Судемонтівському сільбуді, в Шепетівському районі.

По всіх 3-х районах в польських с/р споживкооперація й колективи працюють виключно українською мовою, все діловодство й загальні збори як в споживкооперації, так і в колгоспах ведуться українською мовою.

Районові організації, як РПС і РКС, зі свого боку, обслуговують всі свої низові організації українською мовою.

По всіх 3-х районах РВК обслуговують національні польські с/р українською мовою, все листування, директиви й обіжники й інш. надсилаються українською мовою. Жоден з цих районів не має нацменінструкторів, хоч по штату таких і намічено. Апарат РВК не пристосовано для обслуговування польських с/р. В апараті РВК немає людей, щоб знали польську мову, в Н.-Волинському РВК тільки секретар РВК розмовляє польською мовою і німецькою, він за національністю поляк, працює на цій роботі декілька місяців. В апараті Емільчинського РВК тільки фінінспектор соцвиху знає польську мову. РВК не вжив рішучих заходів для переведення роботи в національних с/р польською мовою. Н.-Волинський РВК надіслав обіжник до всіх національних польських сільрад про потребу переведення своєї роботи на польську мову. Шепетівський РВК для зміцнення національних с/р надіслав 2-х товаришів на роботу голів с/р.

З 3-х обслідуваних національних польських с/р в Н.-Волинському р-ні тільки в Федорівській, Суслівській с/р протоколи ведуться польською мовою, а загальні збори ведуться польською мовою тільки в Федорівській с/р, в цих с/р секретарі за національністю — поляки і знають польську мову. В Суслівській с/радї голова — молдаванин, польської мови не знає, всі засідання і збори проводить укрмовою. В Немилянській с/р вся робота провадиться українською мовою, секретар — українець, голова — поляк, але не знає польської мови.

В Емільчинському районі обслідувано 2 польських с/р — Медведівську і Поранинську. У Медведівській с/р голова й секретар — поляки, польської мови не знають, в Поранинській с/р голова — українець, секретар — білорус. В обох с/р робота ведеться виключно українською мовою.

В Шепетівському районі обслідувано Городнянську, Цмивську й Судемонтську с/ради. У всіх 3-х с/радах голови — поляки, в Городнянській і Цмивській — голів командировано районом для зміцнення польських с/р національними кадрами, діловодство в цих с/радах ведеться українською мовою, навіть загальні збори й засідання ведуться, за виключенням Цмивської сільради, українською мовою, в усіх 3-х сільрадах секретарі не знають польської мови.

РВК не вжив рішучих заходів по ліквідації неписьменності голів і секретарів с/р щодо польської мови. Навіть голови-поляки, що знають польську мову, члени партії в Городнянській, Цмивській с/р Шепетівського району, командировані з району на роботу голів, нічого не зробили, щоб перевести всю роботу в с/р на польську мову. Робота ускладнюється ще й тим, що населення, яке має себе за поляків, розмовляє ліпше українською мовою, ніж польською і, виходячи з цього, РВК не звернули достатньої уваги на польські с/р і не зміцнили національні польські с/р людьми, які б добре знали польську мову, а з другого боку, РВК не примушували с/р працювати польською мовою, не притягали до відповідальності за невиконання закону. Так, голова Городнянської с/р в Шепетівському районі знає польську мову, але нічого не зробив, щоб вести всю роботу с/р польською мовою, в Цмивській с/р того ж району тільки збори проводять польською мовою, а решта роботи ведеться укрмовою. РВК не обслідували національні польські с/р в справі переведення роботи польською мовою, тільки зі всіх трьох районів РСІ Н.-Волинського району останнім часом обслідувала національні польські с/р в районі, але висновків ще немає. РВК Емільчинського району звернувся до відділу кадрів ЦК КП(б)У у справі надіслання 10 чол. поляків на районову і сільську радянську роботу. Для підготовки національних польських кадрів з місцевого населення не було вжито рішучих заходів з боку райвиконкомів.

Греко-татарські сільради

В Старо-Каранському районі, де зосереджено 66 % нацменшостей (з 36 540 чоловік населення греко-татар 36 %, німців — 14,8 %, росіян — 9,5 %, молдаван — 3,6 % і т. інш.), з боку РВК не було вжито практичних заходів цілковитого здійснення закону про рівноправність мов. Не можна вважати за таке те, що РВК приділяв іноді увагу окремим питанням нацкультбудівництва (постачання нацпідручниками тощо). Навіть районний з'їзд Рад не дав жодних вказівок щодо нацполітики, не помітивши того факту, що в районі є 66 % нацменшостей.

Перевірка здійснення закону рівноправності мов в греко-татарських сіль-

радах: Старо-Каранській та Старо-Гнатівській Старо-Каранського району дала такі наслідки.

З 7 членів президії Старо-Каранської сільради 5 греко-татар, 1 українець, 1 єврей. Голова с/р — єврей (знає греко-татарську мову), секретар греко-татарин. В Старо-Гнатівській сільраді з 5 членів президії 4 греко-татарина, 1 українець, голова с/р — греко-татарин, секретар — теж. Голови та секретарі зазначених сільрад, хоча і розмовляють греко-татарською мовою, неписьменні на цій мові.

Діловодство нацсільрад ведеться російською мовою. З боку Старо-Каранського РВК не було вжито заходів до підготовки відповідних нацменкадрів для переведення діловодства на греко-татарську мову. Збори, засідання, наради по нацсільрадах та колгоспах, а також обслуговування нацрад представниками РВК (наприклад, їх доповіді тощо), інструктування з боку інших районних установ (райколгоспспілка та інш.) провадяться переважно російською мовою (лише окремі виступи колгоспників — рідною мовою). З боку райустанов не вжито до цього жодних заходів, незважаючи на можливість обслуговувати периферію мовами нацменів. Про це свідчить те, що в апараті РВК 47,8 % греків, в правлінні та апараті райколгоспспілки 60 % та 39 % греко-татар, райспоживспілки — 75,9 % греко-татар.

Про запровадження закону рівноправності мов в шкільній роботі маємо такі дані: на греко-татарську мову переведено лише перші 3 групи шкіл соцвиху, а, починаючи з 4-ї групи, та в школах другого концентру викладають російською мовою. Справа з постачанням нацшкіл підручниками в дуже кепському стані: є підручники для першої групи, а для 2-ї та 3-ї груп нацпідручників бракує і замість цього використовується лікнепівська книга або повторюється читання після букваря для 1-ї групи. Постачання учбовою літературою для греко-татарських шкіл було зірвано тим, що Старо-Каранська райспоживспілка та книгоспілка (Харків) не виконали умови з РВК на придбання нацпідручників. РВК та РайПО 5 разів відряджували уповноважених до Харкова та Криму за нацпідручниками, РайПО неодноразово писав до НКО про це, але без наслідків.

Характерно, що НКО замовив на 1932 р. на Ст.-Каранський район шкільної літератури на 68 тис. крб. виключно укр. мовою, незважаючи на вимоги РайПО про надсилку також і нацменлітератури.

Щодо греко-татарських вчителів, які можуть викладати рідною мовою, їх занадто мало (8 вчителів на 3 греко-татарські сільради РайПО), до того ж кваліфікація щодо нацмови дуже низька. Ці педагоги проходили лише місячні курси в 1928/29 р. по ліквідації греко-татарської неписьменності. Дальших курсів по удосконаленню греко-татарської мови вони не проходили, щоб викладати в 2-й та 3-й групах.

Надсилку вчителів на курси греко-татарських вчителів влітку 1931 р. в м. Маріуполь було зірвано. РайПО відрядив на курси 9 чоловік, що закінчили семирічку, які повернуто назад. РайПО не врахував те, що слід командирувати на курси й тих вчителів, кваліфікацію яких почасти греко-татарської мови треба підвищити, щоб забезпечити переведення на рідну мову других та третіх груп.

Масова політосвітня робота в нацселах провадиться виключно російською мовою. Нацменлітература для греко-татар по бібліотеках не більш 1 %, 85 % — укрмовою, інша — російською. Бракує масово-політичної літератури для колгоспника на нацмовах.

Гасла, плакати (про хлібозаготівлю, колективізацію тощо), що надсила-

ються центральними установами, переважно українською, незначна частина російською мовою, зовсім їх нема греко-татарською мовою.

Неписьменність та малописьменність серед греко-татар ліквідується здебільшого російською мовою, коли не враховувати двох шкіл на 82 чоловіки. Бракує націдручників та ліквідаторів лікнепу на нацмовах.

Молдавські націльради

Наслідки перевірки запровадження закону про рівноправність мов в Ново-Гнатівській молдавській сільраді Старо-Каранського району такі: голова с/ради — молдаванин, секретар — українець. Діловодство ведеться українською мовою. З боку РВК не було вжито заходів до підготовки відповідних нацкадрів для переведення діловодства на нацмову. Збори, засідання, наради по націльраді та колгоспах, а також обслуговування нацради представниками, інструктування з боку інших районних установ (райколгоспспілка та інш.) проводиться переважно російською мовою. Школа соцвиху на рідну молдавську мову не переведена і працює російською мовою. Бракує молдавських підручників, теж саме молдавських вчителів. Є 2 молдавських вчителів, але неписьменні на молдавській мові і викладають по російських та українських групах. Масова політосвітня робота проводиться російською мовою. Бракує молдавської літератури в бібліотеці. Неписьменність та малописьменність серед молдаван ліквідується російською мовою. Бракує націдручників та ліквідаторів лікнепу на нацмовах.

Німецькі сільради

Для перевірки застосування закону про рівноправність мов серед німецького населення обслідувано Емільчинський, Н.-Волинський і Шепетівський райони. Обслідувано с/р в Емільчинському районі — 2, в Н.-Волинському — 2 і в Шепетівському — 1. Німецького населення в Емільчинському — 14 % всього населення району, в Н.-Волинському — 13 %, в Шепетівському — 3 %. Національних сільрад в Емільчинському районі 9, в Н.-Волинському — 7, в Шепетівському — 2.

Німецькі сільради по всіх 3-х районах в справі хлібозаготівлі і мобілізації коштів вище середнього по району. По колективізації в цих районах, за виключенням Емільчинського району, є злам.

Райони	Хлібозаготівля		Мобілізація коштів		Колективізація	
	Пересічно по району	Пересічно по німецьк. с/р	Пересічно по району	Пересічно по німецьк. с/р	Пересічно по району	Пересічно по німецьк. с/р
Емільчинський на 20/ХІІ-31 р.	79,3 %	95 %	65 %	67 %	37,6 %	14 %
Н.-Волинський на 20/ХІІ-31 р.	71,9 %	70 %	90 %	90 %	37,2 %	31 %
Шепетівський на 1/І-32 р.	76,6 %	97 %	53,8 %	74 %	60 %	37 %

Партійний і комсомольський прошарок серед німецького населення невеликий у всіх 3-х районах. Так, в Емільчинському районі всього членів і кандидатів — 5, комсомольців — 41, в Н.-Волинському — членів і канди-

датів партії — 28, комсомольців — 53, в Шепетівському — членів і кандидатів партії — 9, комсомольців — 14.

Дітей шкільного віку німецькими школами охоплено всіх, семирічка тільки одна на район, за виключенням Н.-Волинського, де 2. Неписьменність і малописьменність серед німецького населення в районах ще велика. Так, серед німецького населення Емільчинського району 23 % неписьмених і малописьмених. В Н.-Волинському районі — 33 %. Німецьких вчителів недосить в районах, вони перевантажени, з них є недосить кваліфіковані.

Культурбота серед німецького населення проводиться там, де є хати-читальні, або сельбуду. По деяких сільрадах є сектанти. Так, в Сергіївській с/р із запитань у дітей, батьки більшості відвідуючих школи дітей — сектанти. Тут ніякої культосвітньої і антирелігійної роботи не проводиться. Актив тут невеликий, колективізації немає. В Покацівській сільраді того ж району є хата-читальня, є гуртки, ставляться доповіді й серед населення ведеться певна робота. В Н.-Волинському районі в Натальівці навпаки, в Сергіївці Емільчинського району ведеться культурбота серед населення, з якого більшість — сектанти, тут 90 % колективізації села й кожне господарство, за постановою загальних зборів, випусує по одній газеті. Сельбуд тут на самоокупності, допомоги в коштах з району не одержує. В Н.-Романівській сільраді того ж району ніякої культосвітньої роботи не ведеться. Хати-читальні немає. В Шепетівському районі з двох німецьких сільрад тільки в Дерманці є хата-читальня, але культурбота не ведеться. Тут кожен колгосп випусує по одній газеті.

Бібліотечній справі мало приділяється уваги. Бібліотеки не у всіх с/радах. В Сергіївській с/р Емільчинського району і в Н.-Романівці Н.-Волинського району немає зовсім бібліотек. В Дерманівській сільраді Шепетівського району бібліотека має біля 300 книжок, з району надсилаються тільки українські книжки для бібліотек. В Натальівській с/раді Н.-Волинського району в бібліотеці — 400 книжок, з них тільки 50 % німецьких, більше року не одержують ніяких книжок. Колгоспи і споживкооперація діловодство провадять українською мовою.

Районові організації, як РПС і РКС, в тому числі і РВК, обслуговують німецькі сільради виключно українською мовою. Весь районний апарат немає людей, які б знали німецьку мову, за виключенням одного секретаря Н.-Волинського району. Тільки один Новоград-Волинський РВК розіслав обіжника про переведення всієї роботи німецьких сільрад на рідну мову. З цього питання РСІ обслідувала всі німецькі с/р, роботу ще не закінчено. В Емільчинському районі РВК обслідував тільки одну Сергіївську с/р. Шепетівський РВК надіслав на роботу голову с/р одного з районних робітників.

Німецькі сільради всіх 3-х районів загальні збори проводять німецькою мовою, за виключенням Сергіївської с/р в Емільчинському районі, де голова, що працює тимчасово, — чех, а секретар — росіянин, і всі справи, як і загальні збори, ведуться українською мовою. Призначено вже другі перевибори голови. В Покошівській с/р того ж району голова працює всього 2 тижні, протоколи на 50 % ведуться німецькою мовою. В Н.-Волинському районі в німецькій Натальівській с/р протоколи ведуться німецькою мовою, в Н.-Романівській с/р того ж району протоколи засідань с/р ведуться німецькою мовою, загальні збори — українською мовою. Мотивують тим, що на загальних зборах бувають представники району, які роблять доповіді українською або російською мовами, і резолюції пропонують тими ж мовами, через що і протоколи пишуться укрмовою. В Шепетівському районі в національній німецькій Дерманській с/р всі протоколи пишуть укрмовою,

секретар до цього часу був українець і тільки тепер — німець, але він теж веде роботу українською мовою. Рахівництво у всіх нацсільрадах ведеться українською мовою.

Гринтальська німецька сільрада Старо-Каранського району

Перевірка запровадження закону рівноправності мов в Гринтальській німецькій сільраді Ст.-Каранського району дає такі наслідки: національний склад президії с/р: 2 німці і 1 росіянин; голова сільради та секретар — німці. Діловодство с/р не переведено на рідну мову й провадиться російською мовою, не дивлячись на те, що голова й секретар письменно на німецькій мові. Збори, засідання, наради по сільраді та колгоспах, а також обслуговування ради представниками РВК, інструктування з боку районних установ (райколгоспспілки з боку районних установ) провадиться переважно російською мовою. Школи соцвиху працюють цілком німецькою мовою (40 нім. груп), масова політосвітня робота проводиться переважно російською мовою. Німецька література в бібліотеках цілком недостатня. Бракує масово-політичної літератури для колгоспника на нацмовах. Гасла, плакати (про хлібозаготівлю, колективізацію тощо), що надсилаються центральними установами, переважно — українською мовою. Лікнеп — німецькою мовою.

Російські сільради

Обслідувано Нитинську російську с/р Емільчинського району, де всього 96 дворів з населенням в 523 чол., з них росіян 479, українців — 27, німців — 17.

Хлібозаготівлю с/р виконала на 101,5 %, мобілізацію коштів — на 80 %: колективу в Нитинській с/р немає, є тільки ініціативна група з 11 чоловік. Дітей всіх охоплено російською школою, є чотирирічка. Неписьменність і малописьменність ліквідується слабо, неписьменних — 27 % і малописьменних — 30 %. Районові організації, в тому числі і РВК, обслуговують с/р всі сільські організації українською мовою. Голова с/р — росіянин, секретар — поляк, але добре знає російську мову. Діловодство і загальні збори ведуться російською мовою. Російською мовою ведуть свою роботу й сільські організації, як сільспоживкооперація, КНС і інш. З боку с/р викривлень національної політики немає.

Висновки і пропозиції

Заслухавши доповідь ЦК Нацменшостей про наслідки перевірки запровадження закону ВУЦВК та РНК УСРР про забезпечення рівноправності мов від 6/VII—1927 р. серед нацменшостей районів Новоград-Волинського, Емільчинського, Шепетівського та Старо-Каранського, Секретаріат ВУЦВК відмічає низку досягнень в справі здійснення ленінської національної політики, [а] саме: охоплення нацменнаселення в більшості нацсільрад, охоплення дітей шкільного віку серед поляків, німців та руських навчанням рідною мовою, переведення лікнепу серед німців рідною мовою тощо.

Але поруч з цим Секретаріат ВУЦВК констатує невиконання та порушення вищезазначеного закону про рівноправність мов низкою нацсільрад та РВК. Про це свідчать такі факти:

а) діловодство та масова робота більшості нацсільрад (збори, засідання, наради тощо) не переведено на рідну мову та проводяться переважно російською або українською мовами;

б) листування та інструктування з боку РВК, його відділів та інших районних установ (райколгоспспілка, райспоживспілка та інш.) проводяться виключно російською та українською мовами;

в) райвиконкоми не вжили заходів до того, аби підготувати відповідні умови (підготовка нацкадрів, організація курсів для вивчення нацмови в апаратах нацсілрад та райустанов) для переведення діловодства на рідну мову;

г) лінією шкіл соцвиху, за винятком німецьких, польських та російських шкіл, де навчання проводиться рідною мовою серед інших: молдаван — російською мовою, серед греко-татар — лише перші три групи переведено на рідну мову;

д) ліквідація національної неписьменності серед дорослого нацменнаселення, за винятком німців, росіян та частково поляків, проводиться переважно російською мовою (серед греко-татар та молдаван);

е) масова політосвітня робота серед греко-татар, молдаван та поляків проводиться переважно російською або українською мовами; політлітератури по бібліотеках на нацмовах бракує у греко-татар та молдаван, а щодо поляків та німців, здебільшого, українською або російською мовами;

є) з боку НКО та районних відділів наросвіти не було вжито рішучих заходів щодо підготування відповідних нацкульткадрів (вчителі, ліквідатори лікнепу, політосвітпрацівники тощо), а також складання та придбання учбової та іншої літератури для переведення на рідну мову шкільних та політосвітніх установ, особливо серед греко-татар, молдаван та поляків.

Виходячи з вищезазначеного, Секретаріат ВУЦВК ухвалює:

1. За порушення положення ВУЦВК та РНК УСРР про забезпечення рівноправності мов від 6/УІІ—1927 р., що виявилось в тому, що не було вжито жодних заходів щодо переведення роботи сілрад на мову відповідної національності, притягти до судової відповідальності, організувавши показовий суд, голів нацсілрад: польської Городнявської с/р Шепетівського району — Зайончківську та греко-татарської Старо-Гнатівської с/р Старо-Каранського району — Тотая.

2. За невжиття належних заходів щодо втілення закону про рівноправність мов головам нацсілрад: греко-татарської Старо-Каранської с/р Старо-Каранського району Шмуклеру та молдавської Ново-Гнатівської того ж району Худобенко — оголосити сувору догану.

3. За неувважне ставлення до переведення в життя закону про рівноправність мов головами нацсілрад польської Цмівської с/р Шепетівського району Лупинському, німецької Дерманської с/р того ж району Беляу, німецької Грінтальської с/р Старо-Каранського району Шауберту — оголосити догану.

4. За невживання відповідних заходів щодо всієї роботи нацсілрад на рідну мову (масова робота, діловодство), до підготовки національних радянських кадрів для цього — президіям райвиконкомів Емільчинського, Шепетівського та Старо-Каранського районів оголосити догану.

ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 591, арк. 55—59. Копія.

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1990.— № 6, 8, 11, 12; 1991.— № 1, 2; 1992.— № 12; 1993.— № 2.

** Північно-Кавказький педінститут.

*** Залишається нерозшифрованим.

**** Резолюція відсутня.

В. М. Горобець (Київ)

До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст.

В середині XVII ст. утвердилася нова європейська держава — Україна. Її виникнення та становлення відбувалося в ході національно-визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів. Дана обставина зумовила широке народне представництво у державотворчому процесі, що, у свою чергу, детермінувало його демократичну спрямованість (у рамках суспільно-політичних уявлень постсередньовічного суспільства). Іншим визначальним фактором державного будівництва на Україні у зазначений час, безумовно, були демократичні порядки та традиції Запорозької Січі, котра тривалий час репрезентувала державні інтереси українського народу як місце реалізації його державницьких змагань. Наявність вказаних вище головних, на нашу думку, передумов державотворчого процесу, зрештою, зумовила республіканський, демократичний характер Української козацької держави. Її демократизм знаходив вияв у першу чергу в дотриманні принципу виборності на всі старшинські уряди — від гетьмана до городского отамана включно, а також у колегіальному розв'язанні найбільш важливих проблем суспільного життя на радах («чорних» та старшинських).

Важко моделювати перспективи державного будівництва на Україні, ґрунтуючись лише на тезі про наявність сприятливих для даного процесу обставин. Адже у середині XVII ст. зовнішньополітичні чинники виявилися вкрай несприятливими для побудови Української держави, бо ні шляхетська Польща, ні султанська Туреччина, ні її васал — Кримське ханство — не були зацікавлені у посиленні позицій України на міжнародній арені. Тому в разі об'єднання їх зусиль існувала реальна небезпека для державних початків, заснованих на українському ґрунті.

Загроза політичної ізоляції спонукала гетьмана Б. Хмельницького (для котрого вже з середини 1648 р. домінантою політичного життя стала реалізація ідеї розбудови незалежної Української держави) до укладення унії з московським царем.

Переяславський акт 1654 р. сприяв розв'язанню зовнішньополітичних проблем, однак натомість потенційно унеможлилював втілення в життя ідеї державного будівництва на терені України, яке б базувалося на національному ґрунті. І якщо на перших порах хитку рівновагу в українсько-російських відносинах вдавалося втримувати значною мірою завдяки авторитету Б. Хмельницького, то після смерті гетьмана її було порушено на користь сильнішого — Московського царства. Крім об'єктивних передумов даного процесу, слід відзначити й вплив на нього політичної нестабільності на Україні після смерті Б. Хмельницького.

Тенденція до обмеження суверенних прав України і поступове підпорядкування її інтересів інтересам російської монархії повною мірою знайшла вияв у першій чверті XVIII ст. — період правління Петра I — ідеолога і практика імперської доктрини. Тоді російсько-українські відносини досягли принципово нового рівня розвитку, тобто тенденція, яка раніше існувала потенційно, реалізовувалася на практиці.

Політичний курс уряду Петра I, спрямований на обмеження української автономії аж до її повної ліквідації, втілювався у різних сферах життя. Однак найбільш показовим, на нашу думку, стало ставлення російської

адміністрації до інституту гетьманства — вищої державної та військової влади у Війську Запорозькому.

Процес падіння авторитету гетьманської влади розпочався після смерті Б. Хмельницького, коли більшість претендентів на гетьманство, не розраховуючи на власні сили в боротьбі за булаву, зверталися за допомогою до Москви. Розплачувалися за ці послуги з сувереном українські правителі здебільшого черговими поступками в справі обмеження гетьманських прерогатив. Становище дещо змінилося на краще під час гетьманства І. Мазепи (головним чином за рахунок прихильності до нього російського монарха). Наприклад, одержавши фінансовий звіт І. Мазепи, надісланий у 1692 р. до Москви, царські чиновники писали гетьману, що «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман»¹.

Події 1707—1708 рр. прискорили процес підпорядкування інституту гетьманства російському престолові. Вибори нового регіментаря проходили у прикордонному з Росією містечку Глухові під пильним наглядом двох російських полків і за вирішального впливу царя. Зокрема, він відхилив кандидатуру чернігівського полковника П. Полуботка, мотивуючи це тим, що останній «очень хитер, он может Мазепе уравнился»², а зупинив свій вибір на стародубському полковникові І. Скоропадському, котрий зарекомендував себе лояльним ставленням до російського монарха.

Істотних змін зазнав гетьманський статус. 18 липня 1709 р. Петро I призначив стольника А. П. Ізмайлова резидентом при І. Скоропадському «для своих, великого государя, дел и советов», зобов'язавши його «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и к возмущению народа не было»³. Для реальної підтримки резидента у гетьманській резиденції (котру за царським розпорядженням було перенесено до Глухова) розмістили два піхотних полки.

Логічним продовженням політики уряду Петра I, спрямованої на обмеження гетьманських прерогатив, було створення навесні 1722 р. у Глухові Малоросійської колегії — державної установи, до складу якої входили шість російських штаб-офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяминовим*. Вони мали здійснювати вищі судові та фінансові функції, а також нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії та гетьмана. Аналіз архівних матеріалів, що стосуються заснування Колегії, дає можливість твердити про пріоритетність фіскальних інтересів імператора, оскільки про ліквідацію гетьманства мова поки що не йшла**.

Пізніше, після смерті І. Скоропадського та зосередження державної влади на Україні в руках амбітного С. Вельяминова, Петро I дедалі більше утверджувався в думці щодо необхідності ліквідації інституту гетьманства як рудименту автономного минулого України. Відповіді імператора на численні клопотання генеральної старшини про вибори гетьмана, незважаючи на невизначені обіцянки дозволити їх, коли «сыщется... зело верный и известный человек...», його категоричність в оцінці колишніх українських правителів («понеже всем известно, что от времени перваго гетмана Богдана Хмельницкаго... даже до Скоропадскаго все гетманы явились изменниками...»⁴) і розширення повноважень Малоросійської колегії свідчили про відсутність у нього намірів реанімувати на Україні гетьманство. Це припущення підтверджують свідчення одного з найближчих соратників Петра I графа П. А. Толстого: «...Е. И. В. в том намерении гетмана в Украине не учинил..., дабы Малую Россию к рукам прибрать...»⁵.

Курс на лібералізацію суспільних відносин у країні, що розпочався після смерті імператора, позначився й на політиці урядів Катерини I та Петра II

щодо України. Своєрідним каталізатором даного процесу виступила загроза війни з Туреччиною. Комплекс заходів, спрямованих на підготовку Росії до неї, включав і дії по «приласканию тамошного (українського.— В. Г.) народа», бо «...когда с турками война начнется, тогда малороссияне... потребны будут во обороне от крымских татар...»⁶. В зв'язку з цим на засіданні Верховної таємної ради (ВТР) 11 лютого 1726 р. було вирішено рекомендувати імператриці вибрати «персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы»⁷.

Не останню роль при ліквідації Малоросійської колегії та виборах гетьмана відіграли особисті симпатії першого сановника в державі князя О. Д. Меншикова, у якого склалися надзвичайно напружені стосунки з членами (і особливо президентом) Колегії. Тому після смерті імператриці і утвердження при владі «світлішого князя» при малолітньому Петру II курс на відновлення української автономії набирав дедалі зриміших ознак. Так, 12 травня 1727 р. ВТР прийняла рішення надіслати на Україну указ, в якому висловлювалася надія, «что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены впредь вскоре, как прежде было по договору Богдана Хмельницкаго»⁸. 16 червня на її засіданні ухвалено перенести українські справи з Сенату до Колегії іноземних справ⁹ (де вони знаходилися до заснування Малоросійської колегії, що опосередковано свідчило про окремішність України), 17 червня — «одну булаву серебряную для посылки к гетману отослать в иностранную коллегию»¹⁰, а 20 червня — направити на Україну таємного радника Федора Наумова*** для проведення виборів нового гетьмана¹¹.

Проте, дозволивши проведення виборів, російський уряд не ставив за мету реанімувати українську автономію, над знищенням якої працював протягом усіх 73 років російсько-українських відносин (особливо плідно — останніх 5). На засіданні ВТР 21 липня 1727 р. одночасно із затвердженням тексту грамоти українському народові від імені Петра II про вибори нового гетьмана було схвалено інструкцію Ф. Наумову на час його перебування на посаді міністра при новому гетьмані, що, по суті, свідчило про відновлення інституту резидента із значно ширшими повноваженнями. На цьому ж засіданні ухвалили «особливи секретные пункты» резидентів, які розкривали зміст «виборів» гетьмана з точки зору членів ВТР¹².

Вибори гетьмана, які відбулися 1 жовтня 1727 р., мали формальний характер, бо ще влітку цар виказував «соизволение» бути на цій посаді миргородському полковникові Д. Апостолові****. Тому декларативні заяви російського уряду щодо виборів «по прежнему обыкновению» були написані, за висловом авторів таємних пунктів, «для лица». Ф. Наумову наказувалося «предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал», інакше рекомендувалося раду «под каким пристойным претекстом остановить». В інструкції також детально визначено механізм запобігання «измены» з боку гетьмана чи старшини (п. 6); організації роботи по навіюванню українській людності, «а паче казакам» думки про особливе піклування про них монарха (п. 8), а також проведення добору кандидатів на старшинські уряди «верных и доброжелательных Е. И. В.» (п. 7).

Враховуючи важливість документа (котрий знаходиться зараз у сенатському архіві РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806) для розуміння державної історії України, а також те, що раніше було опубліковано лише окремі пункти інструкції¹³, вважаємо за доцільне навести його текст повністю і відповідно до норм сучасного російського правопису.

ПУНКТЫ СЕКРЕТНЫЕ ТАЙНОМУ СОВЕТНИКУ ФЕДОРУ НАУМОВУ

1) Хотя в Его Императорского Величества грамоте с ним, Федором, посланной к малороссийскому народу, и в данной ему инструкции⁴ во втором пункте написано, что Его Императорское Величество указал в Малой России Гетмана выбрать по прежнему обыкновению, однако ж сие от того Малороссийского народа избрание написано для лица. А в самом деле Его Императорского Величества соизволение быть Гетманом Миргородскому полковнику Данилу Апостолу; и чаемо, что от народу не иной кто, но он, Апостол, по старшенству и по заслугам и ради имеющаго ево у них кредиту избран будет.

2) И ему, Федору Наумову, прибыв в Глухов и обява о сем указу и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать ево ль Данила Апостола в Гетманы народ будет избирать. Ежели ж бы некоторые из того народа о ином ком намерение имели в Гетманы обирату, в таком случае ему, Наумову, того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в Гетманы народ избрал и, как ево изберут и то избрание, яко по воли Его Императорского Величества учиненное, принять и в том поступать против инструкции «5» да «6» пунктов.

3) А как приедет в Глухов Миргородской полковник Данило Апостол и ему объявить секретно, что Его Императорское Величество по высокой своей милости указал его, Апостола, а не иного кого в Гетманы обрат; и чтоб он служил Его Императорскому Величеству верно и непоколебимо.

4) Ежели (паче чаяния) старшина и народ Малороссийской Миргородского полковника Данилу Апостола в Гетманы обирать не станут, а будут выбирать иного кого по своей воли и ему, Наумову, того учинить не допустить и то обрание под каким пристойным претекстом остановить; и писать к Его Императорскаво Величества в Коллегию иностранных дел.

5) Между сим усматривать и разведывать секретно, для чего оный Малороссийский народ того Данила Апостола в Гетманы себе не избрали и кто в том причиною и помешателем будет. А ежели ево, Апостола, в Гетманы выберут и по вышеписанному оной будет на Гетманство произведен, то присматривать ему, Наумову, как Малороссийский народ принял себе такую высокую милость Его Императорского Величества, что Гетману у них быть повелено, Коллегия отрешена, наложенные вновь доходы сняты, и велено их содержать при прежних правах и волностях и усмотря и разведав писать о всем в Коллегию Иностранных дел.

6) А в прочем, будучи ему при Гетмане, смотреть накрепко, чтоб как в Главных, так и в протчих какой противности не было и народ к тому побуждаем от кого не был и иных тем подобных дел. И разведывать того накрепко всякими способы и буде о том подлинно уведаеш и то предостерегать и до того не допускать. И о том о всем писать к Его Императорскому Величеству в Коллегию иностранных дел. А буде для описывания о том времени не буде и ему в самом нужном случае чинит и неописався, что надлежит к лутчему предостережению того зла по своему рассмотрению и ежели в таком случае явятца кто из старшины и из полковников, и их брать под караул. Будет Гетман в таком подозрении явитца и за ним толко стереч, чтоб куды не ушел, а чтоб то емо, Гетману, было без подозрения и недопускати того зла до расширения, и писать сюда как найскорее, и иметь о том пересылку и согласие генерал-фельтмаршалом кнзм Голицыном¹⁴ и з Генерал-Губернатором Киевским кнзм Долгоруковым и с протчими в близости обретающимися над войсками

Императорского Величества и в городах командир, которые вспоможение в нужном случае чинить ему не оставят.

7) Усматривать во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне Его Императорского Величества доброжелательны и какого уряду достойны и в такой случай, когда придет где полковникам и старшине перемена, усматривать ему заранее, чтоб в те чины верные и доброжелательные Его Императорскому Величеству и природные те Малороссийских городов люди, кроме жидов, произведены были, и о том доносить наперед.

8) Со временем пристойным образом внушать народу Малороссийскому, а паче казакам, что Его Императорское Величество содержит их в милости своей при данных им от Его Величества милостивым привилегиям. А ежели им от Полковников и Старшины будут тягости как в накладке вина и в протчих съестных припасов и в зборе денег, в работе и в привращении казаков в подданство иных, они б били челом на них в том, и ежели когда усмотрено будет, что которые казаки и протчие из жителей Малороссийского народа от Генеральной старшины, от Полковников или от полковой Старшины и Сотников изобижены и отягощены работами и протчими вышеобъявленными трудностями, и хотя от казаков и челобитья не будет, однако ж от таких тягостей и обид их оборонят, и оное общим с Гетманом советом пристойным образом отвращать и казакам по истине в том вспомогать.

9) Ежели когда Гетман или кто из Старшины и из Полковников станет говорить, что у них, в Малой России, стоят Великороссийские полки на квартирах и с того им не без тягости и ему, тайному Советнику, против того говорить, что войска Великороссийские у них стоят для охранения Украины от нападения татарских и для постраха туркам и что на них провиант малой даетца, то они должны чинить по пунктам постановлениям, и ежели б тех войск Великороссийских в Малой России и в слободских полках не было, то б конечно не было без нападения в Украину от татар и от своевольных поляков¹⁵. И против великороссийских городов в Малой России и то великое полегчение, что на полки штапных дворов не строено и строить не будут. К сему еще и то знатное полегчение Малой России учинено, что Великороссийских проезжающих всякого чина людей подводы, велено у них имать за прогоны и кормов никаких (как прежде бывало) давать не велено.

10) О случающимся самым секретным делам писать ему, Наумову, доношения свои в Коллегию Иностранных дел данной ему цифирью.

11) Ему ж, тайному советнику, разведывать и рассмотреть о делах и о поступках Генерал-маеора Степана Вельяминова¹⁶ и протчих коллежских членов, не производилось от них в бытность их в Малой России каких обид и налогов обывателям тамошним и не было взятков и о розыске учинит под рукою, а будет кто станет подавать на них челобитные, принимать и по ним следовать, и что явитца, о том писать в Коллегию Иностранных дел.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 229, оп. 1, спр. 65, арк. 112.

² Р и г е л ь м а н А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще...— М., 1847.— Ч. III.— С. 50.

³ Источники Малороссийской истории.— М., 1859.— Ч. II.— С. 228—232.

* Вельяминов С. Л.— генерал-майор, президент Малороссийської колегії (1722—1727). Перебуваючи на Україні, зарекомендував себе рішучим противником її автономії і за короткий час зумів зламати опір старшини і зосередити владу в своїх руках.

** Так, інструкція президентові колегії від 16 травня 1722 р., написана власноручно Петром I, стосувалася головним чином питань підпорядкування фінансів України потребам імперії (РДАДА, ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 74 зв.). Дане припущення підтверджувала діяльність колегії, в якій пріоритетне місце відводилося фінансовим проблемам (особливо в перші місяці її існування).

⁴ РДАДА, ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 28.

⁵ Сборник Русского императорского исторического общества (далі — Сб. РИО).— Т. 55.— С. 60.

⁶ Там же.— С. 10.

⁷ Там же.— С. 25.

⁸ Сб. РИО.— Т. 63.— С. 484.

⁹ Там же.— С. 747.

¹⁰ Там же.— С. 770.

*** Наумов Федір — таємний радник, міністр при гетьмані Д. Апостолі.

¹¹ Там же.— С. 779.

¹² РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 20—26 зв.

**** Апостол Данило (1654—1734) — миргородський полковник (1683—1727), гетьман Лівобережної України (1727—1734). Визначний державний і військовий діяч України. Прихильник ідеї українського автономізму. Підтримав виступ гетьмана І. Мазепи проти російської монархії в 1708 р. Проте, повернувшись у російський табір з листом від гетьмана, зумів завоювати довір'я Петра I, що дало йому змогу втриматися на полковничому уряді, а пізніше — стати гетьманом.

¹³ Перші чотири пункти тасмної інструкції з деякими скороченнями, без дотримання (у відповідності з оригіналом) поділу на окремі пункти, а також без посилання на архівне джерело було опубліковано в кн.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., б. р. вид.— Столп. 1105—1106; Окиншевич Л. О. Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.— К., 1929.— Вип. 6.— С. 359.

¹⁴ Це не відповідало дійсності, бо з 1723 до 1729 р. посаду київського генерал-губернатора обіймав князь І. Ю. Трубецькой. Голицин М. М. (1675—1730) — генерал-фельдмаршал, відомий російський воєначальник, соратник Петра I, з 1723 р. головнокомандуючий військовими силами на Україні.

¹⁵ Російські війська (10 драгунських полків) були розквартировані на Україні за наказом Петра I після відомих подій 1708—1709 рр. Їх утримання лягло важким тягарем на плечі української людності. Тому гетьман і старшина неодноразово зверталися до російської влади з проханням вивести їх з України.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Володимир Косик (Франція, Париж)

Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (XI—XVI ст.)

Розвиток християнської церкви на сході Європи, як, зрештою, і в інших частинах європейського континенту, відбувався під безпосереднім впливом політичної структури і соціально-політичного життя цих країн. Оскільки в XI ст. майже всі країни Східної Європи належали до одного державного утворення, слід спочатку спинитися на його політичній структурі.

Історики найчастіше називають це утворення Київською державою, або Київською Руссю. Проте її структура ще залишається предметом досліджень і дискусій. Безсумнівно, що ця держава не була і не могла бути однонаціональною. Київ тримав у васальній залежності території багатьох народів¹. Дехто з істориків називав її «конфедерацією окремих земель»², окремих самостійних князівств. Інші вважають, що це був «союз союзів» чи «надсоюз», або «суперсоюз»³. На українському науковому конгресі з нагоди 1000-річчя хрещення України-Русі, що відбувся в квітні — травні 1988 р. у Мюнхені, висловлено думку, що це був свого роду «коммонвелт» (співдружність).

У дійсності це була середньовічна імперія, подібна до інших середньовічних слов'янських імперій (імперії Само, Болгарської та Моравської імперій). Академік Б. О. Рибаків назвав її «ранньофеодальною імперією»⁴. Її створила і нею керувала держава, що оформилася на території нинішньої України довкола Києва і яка мала назву «Русь», «Руська земля». В XI ст. ця назва поширилася на землі на захід від Київщини, тобто на пізніші галицько-волинські землі. Інші території імперії аж до її розпаду в першій половині XII ст. і ще довгий час пізніше Руссю, Руською землею не називалися⁵.

Структура церкви в Київській імперії збігалася в основному з державним поділом на землі чи волості. Тому столиці земель (волостей) ставали осідками єпископів⁶. На початку XI ст. єпископства існували, крім Києва, в Чернігові, Переяславі, Новгороді і може, в Перемишлі. І. Власовський вважає, що за Володимира Великого могло бути шість єпископств⁷. М. Чубатий припускає, що в той час існувало від 6 до 8, у тому числі архієпископство в Тмутаракані і єпископство в Перемишлі⁸.

Згідно з М. Брайчевським, на початку XI ст. в Русі були єпархії (крім Києва) в Чернігові, Білгороді, Тмутаракані, Володимирі-Волинському, Перемишлі, Новгороді, Ростові, дещо пізніше — в Юр'єві і Турові. Однак точно встановити кількість єпископств за Володимира дуже важко.

Цікавим є розміщення єпископств. Воно свідчить про те, що християнство поширювалося дуже швидко в Україні і якоюсь мірою в Білорусії, і набагато повільніше на півночі, за винятком Новгороду, де, як і в інших районах півночі, було впроваджено силою⁹. В XI ст. на півночі, за винятком Новгороду, єпископств ще не було. Направлені до Ростова в другій половині

століття єпископи мусили покидати місто, а один з них був убитий¹⁰. У той же час поставали єпископства на півдні імперії: у Володимирі-Волинському, Білгороді, Полоцьку.

Процес християнізації на просторах Північно-Східної Європи розтягнувся на кілька століть¹¹. Населення території, яка була заселена східними кривичами, в'ятичами і переважно угро-фінськими племенами, з містами Ростов, Суздаль, Владимир-на-Клязьмі, і яка стала основною територією Росії, було навернене до християнства лише в XII ст. Літописний текст початку XII ст. свідчить, що кривичі і в'ятичі залишилися язичниками «ще і тепер»¹². У XII ст. створено смоленську, ростовську і рязанську єпархії, а в XIII ст. — суздальську.

Першу згадку про форму організації церкви в Київській державі знаходимо у «Повісті временних літ», що збереглася у відписах в Лаврентіївському й Іпатіївському літописах. Там записано під 1037 р., що Ярослав Мудрий збудував церкву св. Софії, яка стала осідком митрополії¹³. Деякі дослідники вважають, що митрополія була створена в Києві раніше, мабуть, відразу після хрещення Києва або не пізніше 995—997 рр.¹⁴ Лаврентіївський і Іпатіївський літописи згадують уперше про митрополита в Києві, Теотемпта, у 1039 р.¹⁵ Никонівський літопис з XVI ст. називає трьох митрополитів перед Теотемптом: Михайла (988—992), Леонтія (992) й Івана (1008)¹⁶, але їх існування непевне. На думку деяких авторів, першим митрополитом міг бути Теофілякт, колишній митрополит Себасти у Вірменії, якого «перенесено» в Русь близько 988 р., а його наступником (чи одним з наступників) міг бути Іван¹⁷. Існування митрополії кілька років після хрещення Києва впливає з грецького списку митрополій Константинополя¹⁸. Однак дехто вважає, що до приїзду митрополита Теотемпта, чи радше до 1037 р., в Києві була не митрополія, а архієпископство¹⁹. Оскільки «Повість временних літ» подає дуже мало відомостей про первісних ієрархів, історики створили шляхом здогадів кілька теорій походження її організаційної структури: візантійську, болгарську, римську, тму-тараканську²⁰.

Київська митрополія була підпорядкована константинопольському патріархові, який мав затверджувати митрополитом кандидата, обраного собором єпископів митрополії²¹. Однак насправді той призначав митрополита з грецьких єпископів. У 1051 р. на розпорядження Ярослава Мудрого собор єпископів у Києві без узгодження з патріархом обрав митрополитом русина Іларіона. Це перший акт, що засвідчує волю Києва поширити права митрополії²². Проте в 1055 р. патріарх прислав іншого митрополита — грека²³. Отже Іларіон не був затверджений Константинополем, а князь, намагаючись утримати добросусідські взаємини з Візантією, не наполягав на цьому²⁴.

Якими були відносини між церквою і державою в XI ст.? Яке було місце церкви в політичному житті? «Повість временних літ» приписує Володимирові Великому ініціативу хрещення Києва, впровадження християнства в державі і призначення священників, наприклад у Києві. В ній вказується, що Ярослав «поставив» Іларіона митрополитом у Києві, а Луку Жидята — єпископом у Новгороді²⁵. Однак це не дає підстави твердити, що київські князі втручалися в церковні справи чи бажали підпорядкувати собі церкву, щоб зробити з неї інструмент світської політики і влади князя.

У Візантії імператор стояв над патріархом, втручався у церковні справи і навіть справи віри. В Руській землі, тобто в середньовічній Україні, така форма співвідношення між державою і церквою не прищепилася. Коли у

996 р. Володимир не робив заходів проти численних розбійників, бо, як свідчить літопис, боявся гріха, єпископи (мабуть усі греки) йому заявили, що він «поставлений Богом» і має право карати²⁶. Варто відмітити, що жоден з київських князів не покликався на те, що він «поставлений Богом» і не надуживав влади під цим претекстом. При тому київські володарі зважали на думку єпископів чи митрополита, які часто були посередниками між народом (вічем) і князем та між розсвареними князями²⁷.

В XI ст. і на початку XII ст. в Києві митрополити грецького чи іншого походження старалися поводитися нейтрально, пристосовуватися до місцевих умов і вимог. Але крім митрополитів-русинів, а саме Іларіона (а, може, також Єфрема і Миколая)²⁸, митрополити були не патріотами Русі, а урядовцями Візантії, керівниками церкви, яка підлягала Константинополю.

Одержавши самоуправління, церква на Русі як незалежна інституція існувала, так би мовити, окремо від держави, як повноправний фактор духовного життя, сторож морального закону, християнської моралі, людяності. Засновані на візантійських церковних нормах церковні установи Володимира і Ярослава були більше гуманними, ніж візантійські, і вводили певні місцеві або й західні елементи. Вони регулювали питання юрисдикції церкви над «церковними людьми» і справи її утримання²⁹. Відносини між церквою і державою відзначалися доброзичливістю і практикою християнського життя. Російський філософ Юрій Федотов говорив з цього приводу, що «київський досвід» співвідношення християнської церкви і християнської держави «може служити як одне з найкращих досягнень християнства»³⁰. Він, як і інші історики, називає цей час періодом «київського християнства»³¹. Проте ці автори відносять його до «російського християнства», що не відповідає історичній дійсності.

Русь, тобто середньовічна Україна, постійно підтримувала політичні, дипломатичні й династичні зв'язки із Заходом. Никонівський літопис говорить про досить частий обмін посольствами між Києвом і Римом, зокрема в другій половині X і на початку XI ст.³². Інші літописи, щоправда, про це не згадують і тому дехто вважає ці відомості сумнівними*. Однак незаперечним залишається важливий факт, що починаючи від епохи Володимира Великого, діти київських князів часто вінчалися з католиками чи католичками з країн Центральної й Західної Європи: наприклад, троє дітей Володимира, шестеро — Ярослава, двоє — Ізяслава і т. д. Також російські історики визнають, що в XI ст. «Русь у своєму політичному житті була значно більше зв'язана із Західною Європою, ніж з Візантією і балканськими слов'янами»³³.

Розкол у церкві 1054 р. не змінив цих династичних взаємин Києва з католицькими дворами Європи. В Україні-Русі не помітно жодних упереджень щодо католицького віровизначення. Вигнаний братами з Києва Ізяслав не завагався вислати свого сина Ярополка з жінкою Гертрудою до Рима в 1075 р., щоб прохати інтервенції папи на його користь у польського короля³⁴. Русини-українці шанували католицьких святих, яких не визнавала Візантійська церква, як наприклад Олафа, Вита, Людмилу, В'ячеслава і Миколу³⁵. В. Т. Пашуто правильно відзначає, що це «відповідало духові віротерпимості» в Русі, тобто в середньовічній Україні. Відомий факт, що у першій чверті XII ст. католицькі ченці з Регенсбурга їздили до Києва за допомогою, щоб закінчити будову церкви св. Якуба і Гертруди³⁶.

Щоправда, в другій половині XI ст. лунали голоси проти шлюбів з католиками: митрополита Георгія, автора «Стязанія з латиною», митрополита Івана II, автора «Церковних правил» і ченця Теодосія³⁷. За Володимира Мо-

номаха (1113—1125) знову з'явилась полемічна література. Однак антикатолицькі настрої не набули поширення. Члени княжих родів і надалі вінчалися з представниками цього віросповідання, сам князь Володимир Мономах був одружений з Гітою, дочкою англосакського короля Гардрада II, в його родині були й інші католики³⁸, і так було до занепаду українсько-руської держави в середині XIV ст.

Руська земля зазнала зміни у своїй структурі в середині XI ст., коли Чернігів і Переяслав стали окремими землями (волостями)³⁹. Це позначилося на структурі церковної організації. На думку ряду дослідників, у зв'язку з цими змінами виникли дві нові ефемерні «титлярні» митрополії, зареєстровані в Константинополі⁴⁰. Проте чернігівська митрополія стала знову єпископством уже наприкінці 80-х років XI ст., а переяславська — дещо пізніше. Ці ефемерні митрополії втратили підставу для існування після того, як всі три волості Русі опинилися під владою одного князя — Всеволода (1077—1093), а церковна влада знову опинилася в руках київського митрополита.

Розпад Київської імперії стався у 1132—1135 рр. Ця великого значення подія, а також активізація боротьби між впливом Рима і Константинополя в Східній Європі ускладнили ситуацію в Київській митрополії. Виникнення самостійних держав автоматично створило передумови також і для розпаду митрополії. В ній назрівала криза, з'явилися суто політичні мотивації в діяннях митрополита і єпископів^{40а}.

Під час розпаду Київської імперії митрополит-грек Михаїл (1131—1145) почав ставити на єпископства в північних державах (князівствах) греків і підтримував політику князів провізантійської орієнтації⁴¹. Але на півдні він був змушений погодитися з призначенням єпископами русинів. Одночасно в митрополії розпочалася пропаганда проти Рима і західних християн, про що свідчить поява «Слова о вірі християнській і латинській»⁴².

Коли в 1139 р. в Києві посів Всеволод II, противник Візантії і прихильник русько-української орієнтації, між митрополитом і князем виник конфлікт. У 1140 р. князь наказав заарештувати союзника митрополита — новгородського єпископа Никіфонта, який приїхав до Києва на чолі новгородського посольства. Був також ув'язнений і вивезений до Києва турівський єпископ грек Аким⁴³. Боротьба між князем і митрополитом закінчилася тим, що в 1145 р. останній мусив залишити Київ і повернутися до Візантії. Перед від'їздом він заборонив каноничні акти і служби в Софійському соборі⁴⁴.

У митрополії, влада якої поширювалася на різні держави, створилося два табори, намітилися дві тенденції: русько-українська, що прагнула до самостійності митрополії, точніше — її південної частини, і суздальсько-візантійська, на чолі якої став новгородський єпископ.

У 1147 р., на пропозицію князя Ізяслава в Софійському соборі в Києві було скликано собор єпископів. Ізяслав дотримувався західної орієнтації, його дружина, дочка угорського короля, була католичка. Учасники собору обстоювали право Києва наставляти собі свого митрополита без попереднього узгодження з Константинополем⁴⁵. Вони обрали й інтронізували нового митрополита — русина Клима Смолятича, ченця з Києва (чи Київщини). Але за нового митрополита були лише єпископи-русини, єпископи-греки ж з північних єпархій виступили проти⁴⁶. Можливо, погодитися з В. Т. Пашуто, який вважає, що саме на цьому соборі відбувся розкол митрополії⁴⁷. Північні єпископи відмовилися підпорядкуватися новому митрополитові. Це був початок процесу оформлення двох церков на території митрополії.

У 1156 р. Константинополь, який не погодився з поставленням русина митрополитом, направив у Київ свого митрополита Костянтина. Відтоді митрополія мала двох митрополитів. Клим Смолятич переїхав жити на галицько-волинську землю і в подальшому підтримував князів анти-візантійської орієнтації. Митрополити-греки дуже обстоювали право Константинополя поставляти митрополитів у Київ. Костянтин I прокляв пам'ять покійного Ізяслава за ініціативу скликання єпископського собору та обрання Кліма Смолятича⁴⁸. Але Ростислав, який зайняв княжий престол, відіслав до Константинополя наступника Костянтина, митрополита-грека Івана IV (1164), оскільки той був поставлений без його згоди⁴⁹, і покликав до Києва Кліма Смолятича.

До Константинополя поїхала делегація русинів з вимогою, щоб Клим Смолятич був проголошений єдиним митрополитом у Києві⁵⁰.

Рішення направити делегацію було зумовлене, між іншим, як зазначає Ю. А. Лимонов, «незадоволенням пастви греком-митрополитом у Києві, в Київській князівстві, як також Переяславі Руським і Чернігові»⁵¹, тобто на півдні митрополії, або, іншими словами, в Русі-Україні. Зрештою Ростиславу довелося погодитися на Івана IV⁵².

У середині XII ст. (за іншими авторами, в середині 60-х років XII ст.) новгородське єпископство стало архієпископством⁵³. Це підвищення, хоча й піднесло значення Новгороду як культурного й релігійного осередку⁵⁴, не допомогло йому стати основним релігійним центром на північному сході Європи.

У північно-східній Європі зростає тоді сила незалежної суздальської держави з центрами в Ростові, Володимирі і Суздалі. У 1157 р. князем Ростово-Суздальської землі став Андрій Боголюбський. Російський історик Ю. А. Лимонов підкреслює, що 1157 рік був надзвичайно важливою датою в історії Росії, бо «вона означає офіційний акт створення самостійного державного утворення на північному сході, осередку майбутнього політичного центру всієї російської нації»⁵⁵.

Саме на цій території церковне і релігійне життя буде розвиватися в інший спосіб, ніж на півдні митрополії, в Руській землі. Тому від цього часу треба говорити не лише про фактичне існування двох церков на сході Європи, а й про різні шляхи їхнього розвитку, зумовлені тим, що кожна країна жила своїм власним життям і в кожній з них склалися різні політичні обставини.

Наприкінці 1156 р. суздальці змусили єпископа Нестора покинути Ростов і від'їхати «в Русь»⁵⁶. На підставі відомостей літописців можна вважати, що причиною вигнання єпископа із Суздальської землі був конфлікт між ним і князем Андрієм з приводу посад. Але важливим є те, що це питання стало основою затяжної боротьби суздальського князя за специфічний характер церкви в його державі. І, як це не дивно, і складовою його боротьби проти переваги Києва на сході Європи.

Призначений митрополитом у 1158 р. новий ростовський єпископ Леон також конфліктував з Андрієм, і в 1159 р., ростовці із суздальцями прогнали його нібито за те, що він грабував церкви й попів⁵⁷. Він, мабуть, стягував надто великі податки для митрополита і константинопольського патріарха. Відомо, що митрополія Русі була для Константинополя джерелом величезних прибутків⁵⁸.

Проте це була не єдина причина вигнання єпископа, його обвинувачували в ересі⁵⁹. Крім цього, зробившись абсолютним самовладцем Суздальської землі (не Русі!)⁶⁰, князь Андрій потребував слухняних єпископів. Про-

гнавши Леона, він наказав «людям» обрати суздальським єпископом або навіть митрополитом його кандидата Феодора (Федорця)⁶¹.

Практика обрання єпископа місцевими людьми, яка з'явилась в Суздальській землі, але існувала також у Новгороді, утверджувалася тим легше, що Андрій бажав створити в себе самостійну церкву. Фактично обрання Феодора і вся політика Андрія були спрямовані на те — і це треба підкреслити, — щоб визволити Ростово-Суздальську землю від духовно-релігійної залежності і політичних впливів Києва, утвердити її повну самостійність і поставити її над Руссю⁶².

Щоб здобути перевагу над Києвом, треба було протиставити йому якийсь духовний центр у Суздальській землі. Такий центр утворився у Володимирі, де спеціально запроваджено культ Богоматері довкола славнозвісної ікони, що її забрав із собою з Вишгорода Андрій, коли втік з Русі. У 1158—1160 рр. князь побудував у Володимирі церкву Успіння Пресвятої Богородиці⁶³, передбачаючи зробити там осідок митрополії. В ній він розмістив привезену з Русі ікону Богоматері, прикрасив її дорогоцінним камінням, сріблом, перлами⁶⁴. Церква одержала величезні багатства і земельні володіння⁶⁵.

Культ Богоматері у Володимирі посилювався після введення в 1164 р. свята Спаса (1 серпня), а в 1165 р. — свята Покрови (1 жовтня)⁶⁶. У зв'язку з останнім Андрій наказав виготовити «Проложное сказаніє» і «Службу» для прославлення Покрови⁶⁷. Культ Богоматері і пов'язані з ним перші тексти були створені лише з метою піднести значення Володимира як центру нової держави та як міста Богоматері. Все це робилося для того, щоб протиставити його Києву.

Єпископ Леон згодом повернувся до Ростова, але між ним і Андрієм знову виник конфлікт. Леон проповідував і проводив у життя суворі пости. Релігійний диспут з цього приводу виник на форумі єпископського собору, скликаного Андрієм⁶⁸. Російські історики надають цій релігійній дискусії великого значення, оскільки вона, як відзначає Ю. А. Лимонов, не лише знаменувала виникнення в Суздальській землі «самостійної канонічної думки», а й започаткувала новий період у становленні церкви на північному сході Європи⁶⁹.

Після собору Андрій знову вигнав Леона і звернувся до Константинополя з проханням, щоб у Володимирі була створена митрополія і щоб митрополитом був поставлений його кандидат Феодор⁷⁰. Це вже був конкретний крок у напрямі повного розриву з Києвом і дальшої розбудови церковного й ідеологічного центру на північному сході⁷¹. Коли ж патріарх не погодився на вимогу Андрія, князь допомагав Феодорові проводити самостійну політику. Ю. А. Лимонов відзначає, що відтоді володимирська кафедра набрала фактично автокефального значення⁷². Іншими словами, на території митрополії дійсно вже існувало дві церкви.

В кінці 1160-х і на початку 1170-х років у Суздальській землі продовжується пропаганда ідеї релігійної й ідеологічної самостійності. У «Сказанні про чудеса володимирської ікони Божої матері», остаточно оформленому на початку 1170-х рр.^{73–79} чудотворності ікони надається, як вважає Ю. А. Лимонов, політичного забарвлення, щоб підкреслити незалежність і богообраність Володимира⁸⁰.

Суздальський літописець називає Андрія «благовірним», «боголюбивим», «христоролюбивим», намісником «Божої сили» на землі, мудрим як Соломон⁸¹, але аж ніяк не спадкоємцем слави Києва. Це стосується й інших творів Володимиро-Суздальської землі. Тоді як у «Житті Леонтія Ростовсько-

го» згадується, що Андрій був сином Юрія Довгорукого, онука Володимира Мономаха, то «Сказання про перемогу над болгарами» порівнює битву Андрія проти болгар з битвою візантійського імператора Мануїла Комнина з сарацинами⁸². Це було потрібне для піднесення престижу суздальського князя.

Андрієві Боголюбському не вдалося створити митрополію в його державі. Проте ідея повної релігійної й ідеологічної незалежності продовжувала жити. Ю. А. Лимонов слушно підкреслює, що «60 років пізніше у Владимиро-Суздальській землі вже бачимо два єпископства. За не цілих сто років у Володимирі з'являється митрополит «всієї Русі», який обирає свою резиденцію в Москві. Таким чином політична доктрина Андрія була реалізована»⁸³⁻⁸⁶.

Наступник Андрія, його брат Всеволод, продовжував політику свого попередника. А у 1203 р. смоленський князь Рюрик Ростиславич пішов походом проти Русі, захопив, зруйнував і пограбував Київ. Літописець зазначив, що такого страшного лиха «не знала Руська земля від хрещення Києва»⁸⁷.

Коли Київське князівство занепало, на захід від Кисва утворився новий могутній політичний центр навколо Галича. У цей час літопис уже вживає назву Україна. Уперше вона згадується під 1187 р. по відношенню до південної частини Руської землі, до Переяславщини. Під 1189 р. у літопису відзначається, що Ростислав, син Івана Берладника, намагаючись здобути Галицьке князівство, прибув на «Україну галицьку»⁸⁸.

Новий могутній центр в Україні виник після того, як у 1199 р. князь Роман об'єднав Галицьке князівство з Волинським. У 1202 р., коли Роман вийшов переможцем у конфлікті з київським князем, його радісно прийняли кияни, відчинивши перед ним брами міста. Роман запанував над Києвом, але там не залишився. Його авторитет зріс ще більше внаслідок двох походів проти половців (1202 і 1205). Літопис вказує, що він визволив багато невільників «і раділи всі християни в Руській землі»⁸⁹.

Про яку Руську землю йдеться? Як і раніше — про територію України. Під 1189 р. у літопису записано, що «Святослав запропонував Галич Рюрікові, а собі хотів взяти всю Руську землю довкола Києва»⁹⁰. У 1201 р. літописець називає Романа «самодержцем усієї Русі»⁹¹. В обох випадках «Руська земля» ототожнюється з територією України.

Термін самодержець «усієї Русі» зустрічаємо в літопису чи не вперше при титулуванні Володимира Мономаха під 1126 р.⁹², тобто за десять років до розпаду імперії. Він же вживається пізніше в титулі митрополитів.

Звичайно, важко з'ясувати, як точно титулувалися митрополити до початку XIII ст. у «Повісті временних літ», і в Іпатіївському літопису немає уточнень. Титул «русський митрополит» зустрічаємо під 1121 р. в Суздальському літопису Лаврентіївського списку. Титул «митрополит київський» — в Суздальському й Іпатіївському літописах під 1195 р.⁹³. Титул «митрополит київський і всієї Русі» вжито в Суздальському літопису в 1230 р.⁹⁴. Існує також печатка з цим же титулом грецькою мовою, яку приписують митрополитові Ніфонтові (1181—1198)⁹⁵. Деякі дослідники вважають, що окреслення «всієї Русі» могло виникнути раніше, наприкінці XI ст.⁹⁶, тобто коли три волості і митрополії Русі адміністрацією київського митрополита. Це припущення нам здається малоімовірним. Більш вірогідно, що окреслення «всієї Русі» в митрополічному титулі з'явилося наприкінці XII ст. чи в першій половині XIII ст., тобто приблизно через півстоліття або століття після розпаду Київської імперії.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 372—374; Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси// Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 73—74.

² Там же.— С. 15.

³ Рыбаков Б. А. Предпосылки образования Древнерусского государства// Очерки истории СССР.— М., 1958.— С. 857; Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории.— Л., 1980.— С. 13; Ширинский С. С. Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении первобытного общества// Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 206; Фроянов И. Я. Киевская Русь.— С. 13.

⁴ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— М., 1964.— С. 149, 150.

⁵ Грушевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 162; Третяков П. Н. У истоках древнерусской народности.— Л., 1970.— С. 73, 76; Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля»// Советская этнография, VI—VII, 1947.— С. 60; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 47—50; Фроянов И. Я., Дворниченко Л. Ю. Города-государства Древней Руси.— Л., 1988.— С. 84; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 67. Деякі історики вважають, що розподіл держави — імперії між трьома синами Ярослава нагадує поділ імперії Карла Великого між його онуками: Шеєра І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі.— Київ, 1963.— С. 143.

При обговоренні питання про структуру й устрій імперії варта уваги думка І. Я. Фроянова і А. Ю. Дворниченка, які твердять, що «суперсоюз» племінних союзів розпався наприкінці X ст. і на початку XI ст., а на його місце прийшли міста-держави грецького типу, подібні до античних полісів. Ці міста-держави розвинулися у волості чи землі, які були значною мірою незалежні і завжди прагнули до повної самостійності. Ці міста-держави по суті були не князівствами (хоч на їх чолі стояв князь), а республіками, в яких верховним органом влади був не князь, а народне віче (И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. Города-государства...— С. 60, 265—266). Треба додати, що ряд авторів, у тому числі М. Брайчевський, уважають, що термін «Русь» в домонгольській добі застосовувався в двох значеннях: щодо Середнього Дніпра, а також для окреслення всіх земель, які визнавали владу великого князя київського.

⁶ Ричка В. М. Про феодальний устрій Церкви в Київській Русі// Укр. іст. журн., 1987.— № 8.— С. 99.

⁷ Власовський І. Нарис історії Української православної Церкви.— Нью-Йорк, 1955.— Т. 1.— С. 45.

⁸ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні.— Рим—Нью-Йорк, 1965.— Т. 1.— С. 258—260, 273, 724—725.

⁹ Запровадження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 82—89; Титов В. Е. Православие.— М., 1967.— С. 49—50; «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков.— М., 1988.— С. 29.

¹⁰ Церковь в истории России (IX в.— 1917): Критические очерки.— М., 1967.— С. 51—52; Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).— Т. 1.— С. 208.

¹¹ Запровадження християнства...— С. 82.

¹² ПСРЛ.— Т. 1.— С. 14; Запровадження християнства...— С. 82; Церковь в истории...— С. 57—58.

¹³ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 151.

¹⁴ Запровадження християнства...— С. 76, 194, 195; Ричка В. М. Про феодальний устрій...— С. 97.

¹⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 153; — Т. 2.— С. 141.

¹⁶ Там же.— Т. 9.— С. 80, 81, 83.

¹⁷ Vodov V. Le millénaire de la nation russe// L'Histoire, Paris.— № 112, juin, 1988.— P. 24.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Чубатий М. Історія...— С. 238—262; Великий А. Г. З літопису християнської України.— Рим, 1968.— Т. 1.— С. 129—136.

²⁰ Чубатий М. Історія...— С. 241, 257—258.

²¹ Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ.— Рим, 1964.— С. 24; Никольский Н. М. История Русской Церкви.— М., 1983.— С. 32.

²² ПСРЛ.— Т. 1.— С. 155; Полонська-Василенко Н. Історичні...— С. 24; Запровадження християнства...— С. 80.

²³ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. М.—Л., 1950.— С. 182—183; Запровадження християнства...— С. 81.

²⁴ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 400—401; Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913.— С. 110—111; Запровадження християнства...— С. 81.

²⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 118, 121—122, 150.

²⁶ Там же.— С. 126—127.

²⁷ Покровский М. Н. Избранные произведения.— М., 1966.— Кн. 1.— С. 162; ПСРЛ.— Т. 1.— С. 229—230; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства...— С. 47—48.

²⁸ Чубатий М. Історія...— С. 415—428, 724.

²⁹ Там же.— С. 268—273; Власовський І. Нарис...— С. 49—55.

- ³⁰ Fedotov G. F. The Russian Religious Mind, Kievian Christianity.— Harvard, 1946.— P. 400.
- ³¹ Чубатий М. Історія... — С. 268, 756.
- ³² ПСРЛ.— Т. 9.— С. 39, 59, 64, 65, 68; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. в міжнародних відносинах.— К., 1967.— С. 59—60; Татищева В. Н. История российской.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 64.
- * В. Водов, учасник Міжнародної наукової конференції з нагоди хрещення Русі в Равенні, пише в одному із своїх листів: «Пан Кома (професор Католицького університету в Ліоні) говорить про папські «амбасад», що їх приймав Володимир. На чому основана ця інформація? На Ніконівському літописі, тобто історичній компіляції, створеній у Москві в XVI ст. тими ж колами, які змонтували надто славнозвісну доктрину про «Третій Рим». Я цілком згідний з моїми еміментними колегами з Українського дослідного інституту в Гарварді, щоб уважати, що цей пізній московський текст не можна вживати для історії Київської Русі» (архів автора).
- ³³ Мошин В. О русско-южнославянских связях// Русская литература XI—XVII веков среди славянских литератур.— М.; Л., 1963.— С. 43.
- ³⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 129—130; Великий А. Г. З літопису... — С. 214—228.
- ³⁵ Полонська - Василенко Н. Історичні... — С. 32—33; Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 131.
- ³⁶ Пашуто В. Т. Указ. соч.— С. 136; Полонська - Василенко Н. Історія України.— Мюнхен, 1972.— Т. 1.— С. 149.
- ³⁷ Полонська - Василенко Н. Історичні... — С. 32.
- ³⁸ Чубатий М. Історія...— С. 744—745; Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 135, 146.
- ³⁹ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства... — С. 86.
- ⁴⁰ Поппэ А. В. Русские митрополии константинопольской патриархии в XI столетии// Византийский временник. XXVIII.— 1968.— С. 85—108; Запровадження християнства... — С. 77; Ричка В. М. Про феодальний устрій... — С. 102.
- ^{40a} Не всі автори вважають, що тоді стався розпад Київської Русі на самостійні князівства. М. Брайчевський вважає, що Київська Русь існувала до Батиевої навали.
- ⁴¹ Церковь в истории... — С. 59; Чубатий М. Історія...— С. 453—455.
- ⁴² Там же.— С. 473.
- ⁴³ Великий А. Г. З літопису... — Т. 2.— С. 36; Чубатий М. Історія...— С. 456, 479.
- ⁴⁴ Великий А. Г. З літопису... — Т. 2.— С. 38; Церковь в истории... — С. 59.
- ⁴⁵ Великий А. Г. З літопису... — Т. 1.— С. 45, 54.
- ⁴⁶ Коструба Т. Нариси з церковної історії України X—XIII ст.— Торонто, 1955.— С. 47; Запровадження християнства... — С. 81; Великий А. Г. З літопису... — Т. 2.— С. 41—45.
- ⁴⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 188.
- ⁴⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 2.— С. 54.
- ⁴⁹ Там же.— С. 55; Чубатий М. Історія...— С. 488; ПСРЛ.— Т. 2.— С. 522.
- ⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 514, 515, 522.
- ⁵¹ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь: Очерки социально-политической истории.— Л., 1987.— С. 56; Приселков М. Д. Очерки церковно-политической истории...— С. 394—399; ПСРЛ.— Т. 1.— С. 349.
- ⁵² Чубатий М. Історія...— С. 488.
- ⁵³ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства... — С. 172; Ричка В. М. Про феодальний устрій... — С. 103.
- ⁵⁴ Там же.— С. 103.
- ⁵⁵ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... — С. 46.
- ⁵⁶ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 347.
- ⁵⁷ Там же.— С. 349.
- ⁵⁸ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... — С. 50, 51, 64.
- ⁵⁹ Чубатий М. Історія...— С. 525; ПСРЛ.— Т. 1.— С. 351.
- ⁶⁰ «Се же твори хотя самовластець быти все Суздальской земли»: ПСРЛ.— Т. 2.— С. 520.
- ⁶¹ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 352; Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... — С. 52—
- 53.
- ⁶² Там же.— С. 55; Ричка В. М. Про феодальний устрій... — С. 103.
- ⁶³ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 348, 351; — Т. 2.— С. 491.
- ⁶⁴ Там же.— Т. 1.— С. 351, 511.
- ⁶⁵ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... — С. 55.
- ⁶⁶ Там же.— С. 59—60; Нугwitz. Prince Andrej Bogoljubsky: The man and the Myth.— Florence, 1980.— P. 59.
- ⁶⁷ Ibid., p. 69—78, 93.
- ⁶⁸ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... — С. 56; ПСРЛ.— Т. 1.— С. 352.
- ⁶⁹ Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 56.
- ⁷⁰ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 222—229; Церковь в истории... — С. 59—60.
- ⁷¹ Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 58.
- ⁷² Там же. М. Брайчевський вважає, що за Андрія і пізніше не існувало жодної автокефалії Ростовської єпископії.

⁷³⁻⁷⁹ Немає однастайності щодо дати написання «Сказання»; Ключевський вважає, що воно було написано між 1164 і 1185 рр.; див.: В. О. Ключевський. Сказание о чудесах Владимирской иконы Божей Матери// Чтения Общества любителей древней письменности, XXX.— СПб., 1878.— С. 1—43; Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 59.

⁸⁰ Там же.— С. 59.

⁸¹ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 351, 353, 355, 357, 369, 371; Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 74. М. Брайчевський зазначає, що цим літописцем був сам Андрій.

⁸² Ключевський И. О. Житие Леонтия Ростовского// Древнерусские жития святых как исторический источник.— М., 1871.— С. 3—22.

⁸³⁻⁸⁶ Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 62.

⁸⁷ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 418.

⁸⁸ Там же.— Т. 2.— С. 663; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство... — С. 80.

⁸⁹ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 240.

⁹⁰ Там же.— Т. 2.— С. 663.

⁹¹ Там же.— С. 715.

⁹² Там же.— С. 289.

⁹³ Там же.— Т. 1.— С. 292, 445; Т. 2.— С. 694, 687, 697.

⁹⁴ Там же.— Т. 1.— С. 455.

⁹⁵ Поппэ А. В. Русские митрополии... — С. 108.

⁹⁶ Там же.

(Далі буде)

Т. Є. Хоменко (Київ), Л. Д. Федорова (Київ)

Музей історії Києва

Музеї історії міст діють у Москві, Ленінграді, Ризі, Таллінні, Києві, Єревані, Баку, Парижі, Лондоні, Афінах, Дамаску, Празі, Братиславі, Кракові, Мюнхені та в багатьох інших містах. Історія деяких з них нараховує не одну сотню років.

Кожне місто має своє неповторне обличчя, долю, історію, національні й культурні традиції. Саме воно — об'єкт діяльності великої групи музеїв, а культурно-історична спадщина міста стала предметом їх вивчення.

Музей — центр, що акумулює історичний досвід, вивчає, зберігає і використовує культурну спадщину міста з метою збагачення його сучасного життя. Саме він виявляє цю спадщину у формі предметів і об'єктів музейного значення, в процесі непростой роботи щодо визначення їх історичної, наукової, естетичної цінності, надає їм статус пам'ятки історії та культури. При цьому долається традиційний розподіл рухомих і нерухомих пам'яток, музейні предмети і музеєфіковані пам'ятки стають частиною універсального, багатоаспектного зібрання музею міста.

Необхідно зазначити, що більшість музеїв цієї групи розташовується в музеєфікованих пам'ятках, примітних в історії міста й розміщених у його історичній частині. Це, наприклад, Петропавловська фортеця в Санкт-Петербурзі, церква Іоанна Богослова в Москві, Кловський палац у Києві, архітектурний ансамбль Старого міста в Ризі, комплекс палацу Шірваншахів у Баку, палац Халед-Аль-Азм у Дамаску, Старий палац у Афінах тощо.

Основна експозиція музеїв найчастіше має оглядовий, узагальнюючий характер, що не дає можливості використовувати багато цінних колекцій. Намагання повернути музейні предмети в реальне середовище, від якого вони були колись відлучені, приводить до створення системи різнопрофільних експозицій у музеєфікованих пам'ятках історії та культури. Музею міста зробити це легше, ніж будь-якому музею обласного, республіканського масштабу. При цьому розвиваються основні ідеї, теми, проблеми, що закладені в оглядовій експозиції, освоюється культурно-історичне середовище міста. Ці музеї-пам'ятки самі є елементами відродженого культурного середовища, центральним об'єктом показу, і кожний експонат у такому музеї, наближений до реальних умов його колишнього існування, набуває нового значення та сприяє більшому емоційному й виховному впливу на відвідувачів.

Музеєфікація міських пам'яток — шлях оволодіння культурною спадщиною. Внаслідок цього незмірно зростає інформаційний потенціал музею міста. Останній стає центром збирання інформації як загальноісторичної, краєзнавчої, так і пам'ятникознавчої. Все вищезазначене може послужити основою типології музею історії міста в системі історичних і краєзнавчих

музеїв. Питання ці вже починають порушуватися в музеезнавчих дослідженнях¹.

Перспектива розвитку музею міста бачиться у створенні централізованої музейної системи. Вона складатиметься з основної експозиції з історії міста, меморіальних і спеціалізованих музеїв, музейних комплексів, історико-культурних заповідників. Такий музей можна вважати тільки комплексним, тому що він не має вузько вираженої спеціалізації.

Це підтверджується і тим досвідом роботи, якого набув за період свого існування Музей історії Києва, організований згідно з постановою Ради Міністрів України у 1978 р. Перша його експозиція відкрилася у травні 1982 р. до 1500-річного ювілею міста у Кловському палаці на Печерську. Експозиція була побудована за історико-хронологічним принципом і висвітлювала історію Києва від перших поселень на його території до періоду так званого «розвинутого соціалізму». Нині цей період відображається тематичними та проблемними експозиціями. Паралельно творча група, до складу якої входять провідні спеціалісти та науковий актив музею, працює над новою концепцією головної експозиції.

Йде наукове проектування експозицій і в тих пам'ятках, які вже ввійшли до складу музею. У здійсненні поставлених завдань допоможе збірка, що постійно поповнюється. В ній налічується вже близько 200 тис. одиниць зберігання основного фонду.

До музею входять такі пам'ятки історії та культури: Кловський палац, житловий будинок кінця XVII — початку XVIII ст. (відомий як будинок Петра I) по вул. Костянтинівській, 6, Печерська брама, Аскольдова могила, Звіринецькі печери, Гнилицький підземний монастир, Китаєве, житловий будинок кінця XVIII — початку XIX ст. по вул. Московській, 40 б, будинок-музей Г. П. Світлицького, житлові будинки, в яких у різні часи мешкала сім'я Булгакових, квартира Шолом-Алейхема, музей М. Грушевського. Крім того, на Андріївському узвозі працює виставочний зал. Двічі на тиждень музей здійснює екскурсійне обслуговування Маріїнського палацу — єдиної в місті пам'ятки палацово-паркового мистецтва.

Кожна з пам'яток має свій набір соціально-історичних, культурних, просторових форм існування, вивчення яких визначає вибір теми і змісту експозиції, впливає на напрями наукових досліджень, форми й засоби музеєфікації. Зупинимось на деяких прикладах.

Кловський палац

Побудовано у середині XVIII ст. за проектом архітектора Й. Г. Шеделя архітекторами П. І. Неєловим і С. Д. Ковніром. Останній вніс у композицію й оформлення палацу елементи української народної архітектури. Спочатку він був двоповерховим. У 1863 р. було надбудовано третій поверх. Споруда цегляна, П-подібна. У XVIII ст. інтер'єри палацу були розписані. Одночасно з його будівництвом проводилися роботи по розбивці і насадженню парку, який мав об'єднати ансамблі Царського (Маріїнського) і Кловського палаців. Однак проект парку, складений садовим майстром В. М. Скобеевим, не затвердили у Петербурзі. Тому у повному масштабі він і не був здійснений. Від липового гаю з алеєю до Царського палацу місцевість одержала назву «Липки», яка зберігається й досі. На початку XIX ст. землю тут було розпродано приватним особам у зв'язку з перенесенням на Печерськ адміністративного центру міста, липовий гай був вирубаний.

Пожежі та перебудови, використання внутрішніх інтер'єрів для потреб

різних організацій призвели до втрати розписів, певного спотворення архітектури палацу та його оточення. У 1974 р. під час реставрації було відновлено ліпний декор.

Територія Кловського палацу не відповідає історичному і художньому вигляду пам'ятки архітектури, створює враження дисгармонії з навколишнім середовищем. Крім того, що площа садиби палацу стала набагато меншою, на її території з'явилися скляні павільйони, складські приміщення, гаражі та майданчик Музею історії Великої Вітчизняної війни для експонування бойової техніки, який розташувався тут у 1974—1981 рр.

Необхідність благоустрою території й нового будівництва диктуються і нестачею експозиційних, фондowych, виставочних площ, робочих приміщень. Основними завданнями, поставленими при проектуванні реконструкції цього пам'ятника були: знайти таке архітектурно-планувальне й об'ємно-просторове рішення нових споруд, яке б не вступало в суперечність з архітектурою Кловського палацу; створити відповідне культурне середовище в зоні його розташування.

Після підготовки працівниками музею вихідних матеріалів (історична довідка, пропозиції щодо створення декоративного парку, концепції музейного комплексу) КиївЗНДІЕПом було розроблено ескізний проект. В основу архітектурного рішення покладено забудову ділянки за її периметром з утворенням двору, обнесеного глухою кам'яною стіною з металевою огорожею за зразками XVIII ст. перед головним фасадом палацу. Це дасть можливість ізолювати зону музейного комплексу від непривабливої архітектури дворових фасадів, що оточують заклад, і створить умови для його відновлення.

На площі двору передбачається розбити парк у стилі XVIII ст. Архітектура корпусу, що добудовується, вирішується нейтрально щодо самого палацу, і це зберігає за ним провідну роль в ансамблі. З'єднуючою ланкою обох будинків можуть бути використані мотиви арки, присутньої в композиції палацу. Таким чином, монументально-декоративне оформлення спрямоване на створення високоефективного середовища території палацу.

З початком будівництва буде можливість провести археологічні дослідження на тому місці, де в XI ст. розташовувався Кловський (Стефанич) монастир, зруйнований монголо-татарами у 1240 р. Частково розкопки тут проводилися у 1974—1975 рр. експедицією Інституту археології АН України. Знесення господарських споруд дасть можливість завершити дослідження стародавньої території силами співробітників музею, поповнити наші знання про історію місцевості. Це необхідно й у зв'язку з тим, що одночасно розробляється наукова концепція нової експозиції музею з історії місцевості, де розташований Кловський палац, а також самого музею, ідея створення якого виникла ще в XIX ст.

Аскольдова могила

Так називається місцевість на правому березі Дніпра, розташована на північ від Києво-Печерської Лаври. В цьому урочищі (Угорському) за переказом, підтвердженим літописними даними, у 882 р. новгородським князем Олегом було вбито першого київського князя-християнина Аскольда (в хрещенні Микола) — останнього представника правлячої слов'янської династії Київичів. Цією розповіддю літописець зафіксував найважливішу історичну подію — об'єднання північної і південної Русі в єдину давньоруську державу — Київську Русь.

На місці загибелі та поховання Аскольда було побудовано один з перших православних храмів Києва — дерев'яну Микільську церкву. Нині ця місцевість розташовується у центрі міста, а в ті далекі часи тут була, очевидно, замська укріплена резиденція князя.

У XI ст. в урочищі було відкрито найдавніший жіночий монастир. У XII ст. він був перетворений у чоловічий. З того часу до початку XIX ст. на цьому місці, змінюючи один одного, стояли дерев'яні храми св. Миколи. В XV—XVII ст. Пустельно-Микільський монастир був одним з найбагатших у Києві. Наприкінці XVII ст. його переводять трохи вище, на гору, де гетьман І. С. Мазепа побудував муровану церкву св. Миколи — головний храм монастиря. Аскольдова могила поступово перетворювалася в громадський цвинтар. У 1808—1810 рр. на місці занепакої дерев'яної збудовано нову муровану Микільську церкву у вигляді класичної ротонди-мавзолею з інтер'єрами, прикрашеними ліпленням і живописом, чудовим іконостасом з італійського мармуру. Автор проекту — відомий київський архітектор А. І. Меленський. Розташована в одному з мальовничих куточків Києва, церква відзначалася витонченістю форм, органічно вписувалася в навколишній краєвид. Вона вважається однією з кращих споруд А. І. Меленського.

У другій половині XIX ст. територія церковного погосту обноситься мурованою огорожею, будуються одноповерховий будинок причету і дзвіниця над брамою. Міський цвинтар на Аскольдовій могилі стає місцем поховання привілейованої частини населення. Відомий дослідник київського некрополя Л. А. Проценко, яка допомагає музею в роботі по вивченню пам'ятки і виробленню пропозицій по її музеєфікації, атрибутувала 22 поховання в усипальниці підземного ярусу церкви, а також самого цвинтаря — всього близько 2 тис. могил². Тут були поховані відомі державні й громадські діячі, представники науки і культури. Цвинтар розбили на 9 терас, проклали сходишки, доріжки, встановили лавки, в оранжерей вирощувалися квіти для прикрашення могил.

У 1934—1936 рр. згідно з рішенням міської влади цвинтар був ліквідований, його чудові пам'ятники по-варварському знищено. Кілька поховань було перенесено, решта їх залишилися тут. Зараз це парк з прогулянковими алеями і квітниками.

У 1936 р., в період масового знищення культових споруд, за проектом архітектора П. Г. Юрченка Микільську церкву було перетворено в парковий павільйон з надбудованою колонадою, поставленою на місці бані, що врятувало пам'ятник від знесення. У такому вигляді він зберігся й до наших днів.

Цілком імовірно, що до Микільського монастиря належала й однойменна печера XI—XIII ст., знайдена у 1853 р. Адже багато київських монастирів засновувалися під землею. Місцезнаходження печери тепер невідомо.

У 1979 р. парковий павільйон передано Музею історії Києва. Пам'ятка виявилася дуже складною щодо здійснення робіт по її музеєфікації. По-перше, в історії пам'ятки відбулося багато найважливіших подій минулого та культури. Деякі з них досить дискусійні з точки зору належності саме до цієї місцевості. По-друге, площа павільйону настільки мала, що організувати у ньому експозицію практично неможливо. По-третє, хотілося б повернути пам'ятці первісний вигляд, що наприкінці 70-х років було надто складною справою.

Особливу гостроту всім проблемам надавало те, що і працівники музею, і старожили, і дослідники знали, що ця місцевість фактично залишилася,

хоча й під вивіскою парку, найвідомішим у Києві некрополем. Тут, як і раніше, знаходяться останки людей, пам'ять про яких повинна зберігатися.

У кінці 1985 р. музей разом з міською організацією Товариства охорони пам'яток оголосив конкурс на проект створення музейного комплексу в парку «Аскольдова могила». У 1986 р. проведено ряд громадських обговорень поданих проектів. Одні автори пропонували відбудувати Микільську церкву, інші вважали, що при цьому порушиться уява про долю й історію пам'ятки. Але ніхто з них не включив до складу музейного комплексу некрополь.

Головним підсумком конкурсу, на наш погляд, є те, що були схвалені для дальшої розробки пропозиції щодо відбудови церкви. У відповідності з проектом — автор В. К. Хромченков (Інститут «Укрпроектреставрація») планується провести ремонтно-реставраційні й відбудовні роботи по спорудженню колишньої Микільської церкви, відновити будинок причту, дзвіницю й огорожу колишнього цвинтаря.

Наукова концепція майбутнього заповідника передбачає експозицію по історії місцевості (будинок причту), меморіальну експозицію у відбудованій церкві, яка розповість про людей, похованих на цвинтарі. На останньому передбачається позначити місця поховань.

Коло пам'яток, які складуть експозицію просто неба, настільки широке, що їм можна буде надати статус історико-культурного заповідника. Досвід його створення є рідкісним прикладом комплексного підходу до вирішення питань музеєфікації такої незвичайної пам'ятки, відродження одного з осередків багатой культурно-історичної спадщини нашого народу.

Після закінчення відбудови і реставрації пам'ятки музей планує заключити угоди з різними конфесіями щодо проведення тут поминальних відправ та обрядів. В останній час до різних інстанцій міста і держави надходять пропозиції про створення в Києві біля Аскольдової могили меморіалу видатних людей, які загинули за Україну, за рахунок коштів українців з далекого й близького зарубіжжя.

Звіринецькі печери

Розташовані на правому березі Дніпра в однойменній місцевості, назва якої пояснюється за однією версією звіриними «ловами», які влаштовували князі у навколишніх лісах, за другою — від спеціального звіринця, де утримувалися призначені для мисливства рідкісні звірі.

Більш за все місцевість відома сьогодні стародавніми печерами, розташованими на південний схід від Видубицького монастиря. Чимало дослідників вважає їх першим печерним монастирським лабіринтом Києва після прийняття християнства на Русі і датує X ст. Після переходу ченців на Видубичі монастир почав швидко занепадати і, очевидно, був засипаний у 1240 р. татарами, оскільки в його галереях сховалися мешканці Видубицької околиці. Зростаюча слава Києво-Печерського монастиря призвела до забуття Звіринецької обителі.

Печери були випадково виявлені в 1888 р. Там знайдено багато скелетних останків, шкіряне взуття, пояси, фрагменти посуду тощо. Чимало предметів чернецького побуту зникло безслідно у результаті того, що в печери кинулися маси людей. Довелося засипати вхід до них.

Перші археологічні дослідження печер були проведені у 1912—1914 рр. Довжина печерних лабіринтів — близько 150 м. Вони утворюють коридори-вулиці шириною майже 1,25, висотою приблизно 2 м. Величезний інтерес

становлять підземна церква, крипти з масовими похованнями, ніші-локули з одиночними похованнями, затворницькі ніші-келії, давньоруські написи. Світова війна, що почалася, перервала дослідження печер.

У 1965 р. Звіринецькі печери оголошені пам'яткою археології республіканського значення, а у 1988 р. передані Музею історії Києва.

Доля матеріалів, знайдених у печерах, за невеликим винятком, невідома. Історія пам'ятки має багато нез'ясованих сторінок. Дослідження Звіринецьких печер триває. Археологи знаходять тут нові предмети, що допомагає уточнити датування пам'ятки і ввести до наукового обігу нові дані про той період історії міста, який майже не висвітлений давніми писемними джерелами.

Археологічні знахідки свідчать, що печери були в давньоруський період підземним кладовищем. Після 1240 р. і до XVII ст. вони продовжували функціонувати. У 1913 р. тут було створено Звіринецький скит, що існував до 1934 р.

До створеного тут музею ввійдуть розчищені укріплені підземні лабіринти, склеп дослідника І. М. Каманіна, а також наземний музей, який розповість про історію місцевості та її дослідників.

Освоєння Звіринецьких печер поклало початок створенню комплексу «Підземний Київ» у складі Музею історії Києва. Відділ, що займається Звіринцем, Китаєвом та Гнилицькими печерами, уже діє. Геофізичні і мікрокліматичні умови, в яких перебувають ці пам'ятки, досліджує за угодою з музеєм спеціально створений колектив фахівців Інституту геології АН України. Наслідком його роботи стане обґрунтування заходів по експлуатації та збереженню печер.

Китаєве

Місцевість Китаєве — одна з найдавніших населених територій, якій відводилося значне місце в обороні найближчих підступів до Києва. Більшість дослідників ототожнює її з літописним київським Пересіченим.

Китаєве являє собою цілий археологічний комплекс у південній частині Києва, який належить до числа досить великих міських утворень X—XIII ст. Він включає городище (2,22 гектара), під яким виявлено печерні лабіринти, поселення (40 га) і курганний могильник. У поєднанні з архітектурою монастирського комплексу XVIII—XIX ст. (споруди Китаївської пустині з церквою св. Трійці, побудованою у 1767 р. С. Ковніром) і мальовничими струмком і схилами ця територія є частиною ланцюга унікальних для сучасного міста ландшафтів, які мають великий культурно-історичний потенціал. Збереження таких пам'яток в умовах міста, яке швидко розвивається,— явище надзвичайно рідкісне.

З 1965 р. Китаївський археологічний комплекс взято під державну охорону як пам'ятку республіканського значення. Охоронна зона становить 100 га. Нині в її межах розташовані Інститут садівництва з плантаціями фруктових та ягідних культур, навчальний комбінат Агропрому, квартали приватної забудови, насадження лісопаркгоспу. Монастирський комплекс передано церкві.

З 1989 р. музей розпочав роботу по створенню історико-культурного й археологічного заповідника «Китаєве». Процес музеєфікації ускладнюється не стільки розмірами території, скільки тим, що характер використання останньої не відповідає її історико-культурному і соціальному значенню й спотворює вигляд. Археологічні об'єкти в багатьох випадках пограбовані,

велика їх частина не досліджена, печери зруйновані, пагорби урочища густо засаджені, територія забруднена, монастирські ставки практично знищені.

Збереження своєрідного природного ландшафту, історико-культурного потенціалу місцевості дадуть можливість для комплексного вивчення і музеефікації пам'яток, їх активного включення в культурне життя міста. Археологічні дослідження допоможуть достовірно висвітлити ряд проблем, пов'язаних з формуванням давньоруської столиці та її околиць, а отже, й з історичним розвитком Києва.

Печерська брама

Розташована в підземному переході під Майданом незалежності. Невелика камерна експозиція присвячена одному археологічному об'єкту, але сама пам'ятка дає можливість «виходу» на значні історичні сюжети, що охоплюють хронологічний період XI—XVIII ст.

Брама виявлена у 1981 р. експедицією Інституту археології на чолі з М. Сагайдаком під час реконструкції майдану, де одночасно з іншими роботами проводились археологічні та історико-архітектурні розвідки. У результаті досліджень були виявлені й вивчені земляний вал і рів оборонних укріплень Києва XI ст.; проїзд давньоруської Лядської брами XI ст.; залишки дерев'яної Печерської брами другої половини XVII ст.; фундаменти мурованої Печерської брами середини XVIII ст.; залишки дерев'яної бруківки XVIII ст. і предмети матеріальної культури XI—XVIII ст.

В зв'язку з історичним значенням цих споруд, за рішенням Київського міськвиконкому, збережені фундаменти мурованої Печерської брами, яка ввійшла як основний об'єкт показу виставки підземного павільйону, відкритої у 1982 р. Києво-Печерським заповідником і переданої музею.

Незважаючи на вигідне розташування в центрі міста, приміщення надзвичайно незручне для експлуатації, оскільки через нього здійснюється вхід у службу фонтанів. Температурно-вологовий режим залежить від погодних умов. Адже від переходу об'єкт відділено лише декоративними ґратами. Тому оригінальні експонати, пов'язані з історією пам'ятки, розмішувати тут було небезпечно. В зв'язку з існуючими проблемами нині готується художнє проектування нової експозиції, яка висвітлить відкриття, вивчення і музеефікацію пам'ятки, покаже реконструкції брам XI, XVII і XVIII ст. і відповідні їм археологічні матеріали, писемні джерела, плани, схеми тощо. Повернеться на своє місце і дерев'яна бруківка, що зберігається поки що в музеї.

Головним же об'єктом експозиції залишиться брама, що є найцікавішою пам'яткою фортечних споруд Києва різних епох.

Житловий будинок кінця XVII — початку XVIII ст. (будинок Петра I)

Міститься у центральній частині Подолу. Вірогідних відомостей про споруду мало. Автор проекту і перший власник невідомі. На думку деяких дослідників, у цьому будинку, що належав, мабуть, заможним міщанам, у 1706—1707 рр. зупинявся Петро I. Проте документальних джерел, які свідчили б про це, ще не знайдено. Перебування царя на Подолі цілком імовірно. Адже це, був на той час найупорядкованіший район міста, його економічний і культурний центр.

Тепер будинок використовується як робоче приміщення і фондосховище музею.

Пам'ятка має цікаву історію. В різні часи тут розміщувалися служби магістрату, гамівний будинок, парафіяльне училище, притулок. Однак джерел щодо цього збереглося дуже мало. Тому вивчення пам'ятки йде з великими труднощами. Однак інтерес до подібних споруд викликає потребу в прискоренні процесу їх музеєфікації. Найбільш доцільною в даному разі тут є експозиція типового міщанського київського будинку кінця XVII—початку XVIII ст. з відновленням інтер'єрів, створених на типологічних матеріалах. Частина експозиції має розповісти відвідувачам про історію будинку.

**Житловий будинок кінця XVIII — початку XIX ст.
по вул. Московській, 40 б**

У XIX ст. ця вулиця була однією з центральних у місті. Автором проекту, як вважають, був міський архітектор А. І. Меленський. Одноповерховий будинок з мезоніном і шестиколонним портиком було частково перебудовано в XIX ст.

Садиба належала різним власникам. У другій половині XVIII ст. її купив статський радник Колегії іноземних справ П. П. Веселицький — дипломат і політичний діяч за часів царювання Єлизавети Петрівни і Катерини II. Його сини Гаврило і Петро — учасники Вітчизняної війни 1812 р. У XIX ст. будинок належав купцю В. Пирожкову та його родині, поки у 1870 р. його не купила засновниця Введенської жіночої общини для старих вдів і сиріт. У 1901 р. община була перетворена у жіночий монастир. У 1989 р. будинок передано музею.

Близько десяти років будинок був безгосподарним, прийшов у повне запустіння. Тому його реставрація передбачає детальне відновлення архітектурного вигляду пам'ятки та її інтер'єрів. Знайдені під час досліджень фрагменти шпалер, різноманітні кахлі будуть використовуватися як зразки під час відновлювальних робіт.

Після відбудови тут розміститься музей особистих зібрань киян з української діаспори. Історія садиби, традиції колекціонування, приватні колекції й історія української діаспори, — такі напрями досліджень і структура майбутньої експозиції.

Булгаковський комплекс

Таку умовну назву одержали будинки, пов'язані з життям у Києві відомого російського письменника М. О. Булгакова. Вони розташовані на Андріївському узвозі, 13, вулицях Воздвиженській, 10 б і Кудрявській, 9. Останні два були визначені свого часу як нецінна і стара забудова. В значній мірі їх вдалося відстояти від знищення завдяки громадськості міста.

Близько 30 років життя пов'язують з Києвом М. О. Булгакова, у творчості якого місто займає велике місце. В багатьох його творах ми пізнаємо чудові краєвиди Києва, окремі його вулиці, куточки, будинки.

До 100-річчя з дня народження письменника у травні 1991 р. на першому поверсі будинку, де пройшла його молодість, було відкрито першу експозицію літературно-меморіального музею під назвою «Прогулянки по Києву з Михайлом Булгаковим». На Андріївському узвозі, 13 Булгаков жив у 1906—1913 і 1918—1919 рр. Для кожного з нас цей будинок назавжди пов'язаний з романом «Біла гвардія» і п'єсою «Дні Турбіних», де письменник поселив своїх героїв.

Непростими були пошуки під час розробки наукової концепції музею. Безперечним було лише те, що саме цей будинок повинен стати центральним у комплексі. Відсутність на той час меморіальної колекції і певна «прив'язаність» до досвіду створення аналогічних музеїв вплинули на зміст першого варіанту концепції, яка пропонувала історико-біографічну експозицію. На першому поверсі передбачалося розкрити тему «Київ — місто», на другому — розмістити експозицію біографічного характеру, засновану на типологічних предметах інтер'єру з особливо виділеними художніми засобами окремими меморіальними предметами. Однак правомірно поставлене запитання, чим мають відрізнитися музеї М. О. Булгакова в Києві і в Москві, змусило зробити так, як діяв сам Булгаков — поселити в його будинок його героїв. «Портрет письменника з його героями в інтер'єрі будинку» — так визначила жанр майбутньої експозиції автор наукової концепції К. М. Питоева-Лідер. У цьому «портреті» передбачається намітити також теми московського циклу творчості письменника, пов'язані з Києвом, які знайдуть потім відображення в експозиціях і виставках в інших будинках.

Вул. Воздвиженська, 10 б — будинок, де народився письменник. Визначити точно квартиру, яку наймала його сім'я, неможливо. З документів про спорудження будинку постає, що він був споруджений у 80-х рр. XIX ст. У ньому було шість квартир: п'ятикімнатна, трикімнатна, дві двокімнатні й дві однокімнатні. Зважаючи на їх вартість, сім'я Булгакових могла знімати двокімнатну. Будинок належав священику Хрестовоздвиженської церкви М. П. Бутовському, який і хрестив майбутнього письменника.

Особливу цінність пам'ятці надає і те, що споруд такого типу на Подолі лишилося дуже мало. Вигляд вулиці сформувався у другій половині XIX ст. у так званому «стилі київських підрядчиків». Головний фасад двоповерхової цегляної споруди відрізняється багатим декоративним оздобленням. У результаті ремонтів будинок зазнав значних змін.

Концепція музеєфікації пам'ятки така: відбудувати фасад і одну з двокімнатних квартир з точністю до дрібних деталей — шпалер, дверних ручок тощо. У ній розмістити експозицію про історію будинку. Основну увагу при цьому звернути на період життя тут сім'ї Булгакових. В інших кімнатах будинку планується розмістити відкриті фонди музею по інтер'єрах Києва.

Меморіальний будинок-музей Г. П. Світлицького

Його включено до складу Музею історії Києва на правах відділу у 1987 р. Існує з 1958 р. (майже всі роки на правах громадського музею).

Г. П. Світлицький (1872—1948) — український живописець, народний художник України. Майже все його життя пов'язане з Києвом і цим будинком. У музеї зібрана колекція творів художника, документи, фотографії, музичні інструменти тощо.

Садиба збереглася у первісному вигляді. Вона розмістилася в одній з найдавніших частин Подолу, забудова якої оформилася у другій половині XIX — на початку XX ст. На жаль, ця забудова майже повністю знищена. Однією з небагатьох уцілілих і характерних для свого часу є садиба Г. П. Світлицького. Будинок споруджено у 1870 р. З того часу його вигляд значно змінився. Будинок втратив свою архітектурно-художню своєрідність. А територія, на якій він розміщується, має вигляд пустиря. Недалеко від

цього місця, на вул. Воздвиженській, збереглася Хрестовоздвиженська церква, в розписах якої брав участь художник.

Розроблений історико-опорний план і архітектурно-художня концепція пропонують формування культурного комплексу Будинку-музею Г. П. Світлицького. Передбачається не лише відновлення первісного вигляду садиби, її впорядкування відповідно до періоду життя тут художника, реставрація фруктових садів, а й регенерація прилеглого середовища. Це відбудова кількох сусідніх садів, малих архітектурних форм, покриття вулиць, насадження рослинності на пагорбах тощо.

При позитивному вирішенні проблем, пов'язаних з даним музеєм, найбільш правильним було б у меморіальному будинку зберегти житлову обстановку, а художню експозицію перемістити в одну з відбудованих садів.

Формування культурного комплексу з відтворенням історичного середовища сприяло б не тільки повноцінному функціонуванню музею, а й зберегло б самотність і неповторність цього місця.

Історико-меморіальний музей М. С. Грушевського

До останнього часу мало хто знав, що невеликий триповерховий будинок по вул. Паньківській, 9, належав роду М. С. Грушевського ще з початку ХХ ст.

Саме тут у 1918—1919 рр. після зруйнування великого фамільного будинку мешкав голова Центральної Ради, перший президент УНР, найвидатніший український історик, ім'я якого було в той час гаслом національно-визвольного руху. Саме сюди він повернувся після еміграції у 1924 р. В квартирі 4 на третьому поверсі академік, голова Історичної секції ВУАН М. С. Грушевський жив з дружиною і дочкою до 1931 р., коли він був депортований до Москви. Інші квартири займали в той час його брат та сестра із своїми сім'ями.

М. С. Грушевський створив свою історичну школу, яка є невід'ємною частиною національної школи взагалі. Це була блискуча плеяда українських учених, останнім велетнем якої став Михайло Сергійович.

Загальмована і затаврована українська історична школа буде представлена у відповідній експозиції, де знайде відображення не тільки наукова та громадська діяльність українських учених ХІХ — 30-х років ХХ ст., але й тих, хто продовжив цю справу в еміграції, наприклад, Українське історичне товариство, Українська вільна Академія наук тощо.

Життя, діяльність, творча спадщина М. С. Грушевського, його оточення, історія садиби — основні теми інших розділів майбутнього музею, головним експонатом якого стане відтворена меморіальна квартира на третьому поверсі.

Музеєфікаційна діяльність Музею історії Києва, пов'язана з освоєнням історико-культурного середовища, визначає новий етап в його розвитку. Заклади, які здійснюють таку політику, одержали назву «музеї в середовищі»³. Прикладів подібної діяльності музеїв історії міст можна навести чимало. Один з найяскравіших — це ідея створення комплексу «Старий Петербург» у Музеї історії цього міста⁴.

У результаті включення міських пам'яток до складу Музею історії Києва він перетворився у централізовану музейну систему, об'єкти якої розташовані у 6-ти адміністративних районах міста. За своєю організаційно-функціональною схемою він відповідає поняттю «об'єднаний музей»⁵.

Створення системи експозицій дасть можливість музею розробити такі екскурсійні маршрути, які покажуть не тільки цікаві пам'ятки міста, а й дадуть образну уяву про традиційне міське середовище, відроджене і включене в сучасне життя.

Діяльність музею сприяє виявленню нових джерел, поглибленню наукових знань про місто як універсальний культурний механізм, про його виникнення, розвиток, функції, культурно-історичну спадщину-та національну культурну самобутність.

¹ Н и к о л ь с к и й В. П. Музей истории Москвы: Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе// Сб. науч. тр.— М., 1985.

² П р о ц е н к о Л. А. Некрополь Аскольдова могила в Киеве: Памятники культуры. Новые открытия// Ежегодник, 1988.— М., 1989.— С. 500.

³ Д у к е л ь с к и й В. Ю. Музей и культурно-историческая среда: Музееведение коммуникации в музейной деятельности// Сб. науч. тр.— М., 1985.— С. 116.

⁴ К и р и к о в Б., М а р г о л и с А. Старый Петербург // Советский музей.— № 5.— 1988.

⁵ И к с а н о в а И. В. Опыт разработки модели регионального музейного объединения: Музееведение. Вопросы теории и методики// Сб. науч. тр.— М., 1987.— С. 121—137.

М. Т. Безотосний (Київ)

Опір сталінізму в Україні (1920—1930-ті рр.)

На сторінках «Українського історичного журналу» вміщено чимало досліджень з такої важливої і складної проблеми, як сталінізм на Україні. Характерною їх особливістю і, на наш погляд, недоліком стало недостатнє висвітлення опору командно-адміністративній системі, тоталітаризмові, сталінському теророві з боку робітників, селян, інтелігенції, членів партії.

Відгукуючись на попередні публікації*, автор робить спробу на новому фактичному матеріалі розширити висвітлення вказаної теми аспектом боротьби проти сталінізму на Україні у 1920—1930-ті рр.

Вперше на початку 20-х років Сталін відчув на Україні серйозного опонента в особі голови Раднаркому Х. Раковського, який виступив проти сталінської ідеї «автономізації», що передбачала входження незалежних республік в РРФСР на правах автономних. Ще в вересні 1922 р. Х. Раковський заявив Сталіну, що його лінія призведе до ліквідації незалежності республік.

В зв'язку з виникненням господарських труднощів на Україні і по всій країні в кінці 1923 р. в ЦК РКП(б) надійшов лист Троцького, а незабаром і «Заява 46-ти», в яких звинувачувалось керівництво ЦК у проблемах, що виникли у грудні 1923 р. Троцький опублікував серію статей «Новий курс», в яких пропонував програму боротьби з бюрократизмом і виходу з складного життя. Розпочата дискусія в парторганізаціях трудових колективів України показала активність комуністів і безпартійних. 15 парторганізацій м. Харкова засудили адміністративний стиль партійного керівництва країни і відрив його від мас². Виступи такого змісту були і на зборах в партосередках Новоросійського куща Юзівського округу і других парторганізаціях Донбасу³. Неприйняття сталінського курсу мало місце і в парторганізаціях Києва. 65 партосередків засуджувало командно-адміністративну лінію ЦК і 53 підтримувало її⁴. Водночас плюралізм думок під час дискусій вже розцінювався як антипартійні виступи. В подальшому ці тенденції ще більше посиляться.

Згортання демократичних засад у політичному житті України призвело до ізоляції, а далі й ліквідації всіх політичних партій, крім більшовицької. Активні дії представників Української комуністичної партії (УКП), меншовиків і анархістів вже розцінювалися в республіці як контрреволюційна діяльність, і в середині 20-х років вони припинили своє існування⁵. Але документальні джерела підтверджують, що небільшовицькі партії на Україні на початку 20-х років ще намагалися зберегти демократичні засади в політичному житті республіки⁶.

Сталінська лінія все частіше зустрічала опір з боку окремих прошарків населення України. Так, наприклад, в ході літературної дискусії 1925—1928 рр. О. Шумський і М. Хвильовий піддавали гострій критиці сталінські

форми і методи будівництва соціалізму в духовному житті. О. Шумський говорив про повільні темпи українізації, про нездатність Л. Кагановича як генерального секретаря ЦК КП(б)У очолювати цей процес. У жовтні 1925 р. він навіть порушив питання перед Сталіним про необхідність заміни Кагановича за його антидемократичні дії. Проте в подальшому виникне так звана «справа Шумського» і навіть цілий «націоналістичний ухил»⁷.

Період національного відродження, що відбувся на Україні у другій половині 20-х років, вимагав свого віддзеркалення в економічній і культурній сферах. Проте ідеї економіста М. С. Волобуєва, що радянська Україна на кінець 20-х років ще не позбавилась рис, притаманних їй як колонії царської Росії, були розцінені як демарш націоналістів у галузі економічної теорії. В республіці поступово згортається нова економічна політика і утверджується планова командно-адміністративна економіка⁸. Проти неї і різних форм сталінського свавілля на Україні починається протест. У щоденникових записках академіка В. І. Вернадського засуджуються сталінські репресії⁹. Окремі деформації і злочини сталінського періоду, які ми сьогодні засудуємо, помітив ще у кінці 20—30-х років один із колишніх керівників Центральної Ради В. К. Винниченко¹⁰. Процеси відродження національної української культури набули на той час таких розмірів і масштабів, що викликали занепокоєння Сталіна та його оточення, увійшли у суперечність з політикою тоталітарної держави, яка вступила на початку 30-х років у вирішальну фазу свого формування. Чесних людей на Україні, що виступали проти сталінського свавілля в ті роки, диктаторський режим звинувачував в причетності до різних міфічних організацій. Більшість із них було засуджено, страчено чи померло в таборах.

Праці економіста М. Волобуєва, істориків М. Грушевського і М. Яворського, літературознавця С. Єфремова, письменників і поетів М. Хвильового, М. Куліша, О. Вишні, П. Тичини, В. Сосюри, Ю. Смолича, М. Бажана, Ю. Яновського, П. Панча, В. Дурдуківського, М. Івченка, А. Чехівського, В. Підгаєцького, Л. Старицької-Чехівської та ін., що прагнули вивести українську науку і культуру на європейський рівень, тлумачилися як наслідування «націоналістичній орієнтації». В своїх працях вони висвітлювали прогресивні тенденції, за що і переслідувались створюваним в нашому суспільстві тоталітарним режимом. Ці видатні люди мали свої погляди на проблеми розвитку республіки і національного питання. В 30-ті роки розгортається жорстока терористична боротьба з інтелектуальною елітою на Україні, з досягненням української культури і науки¹¹.

Важливий внесок у боротьбу із сталінською шовіністичною політикою на Україні зробили «Просвіти» і Українські театри. Починаючи з дореволюційних часів, «Просвіти» мали на меті дати освіту українському народу його рідною мовою. Це не відповідало сутності тоталітарного режиму, і «Просвіти» закривалися в республіці суто адміністративним шляхом. Слід відзначити зусилля Леся Курбаса, спрямовані на відродження українського національного театру. Проте ці спроби не зустрічали розуміння й підтримки з боку керівних радянських та партійних працівників. Динаміка опору сталінізму була настільки сильною, що незважаючи на великі втрати в рядах інтелігенції, боротьба за розквіт культурно-національного та громадсько-політичного життя на Україні тривала і у 20—30-ті роки. Сталінізм прагнув викоренити в будь-якій республіці всі національно-культурні особливості. Зокрема, під гаслом «боротьби проти націоналізму» на початку 30-х років почалася денационалізація української інтелігенції.

Технічна інтелігенція на Україні в 20—30-і роки теж певною мірою піддавалася приборканню тоталітарним режимом і трималася досить незалежно, керуючись принципами політичного нейтралітету. В ці роки були зафіксовані випадки побиття і навіть вбивства інженерів в Донбасі, Одесі, Катеринославі, Запоріжжі. «Спеців» утискували і переслідували господарники, партійні, профспілкові працівники. Все це супроводжувалося цькуванням «спеців» у пресі¹².

Згортання українізації, масові репресії серед української інтелігенції в 30-ті роки посилили асиміляційні тенденції та національний нігілізм, на багато років загальмували процес національно-культурного відродження, звузили його і деформували.

Боротьба проти сталінського свавілля велася і в Компартії України. На Першій Всеукраїнській конференції КП(б)У (17—21 жовтня 1926 р.) комуністи М. Лобанов, Н. Голубенко і ін. виступили проти адміністративно-командних методів керівництва в партії. На жаль, на конференції, як і в партії в цілому, набувала поширення практика колективного цькування «відступників», і виступаючі не одержали підтримки. У 1926 р. в робітничих колективах України розповсюджувалися листівки із закликком ліквідувати гегемонію партії, де обґрунтовувалася необхідність самим робітникам і селянам управляти країною¹³. На зборах харківського загальнономіського осередкового активу 5 червня 1927 р. в виступах по доповіді Мануїльського Белов піддав критиці ЦК, що «воював із власною партією» і підтримав Троцького і Зінов'єва, які разом із Леніним проводили боротьбу за соціалізм¹⁴. Деякі партосередки в Дніпропетровську і Одесі поділяли погляди Троцького і Зінов'єва¹⁵. Своєрідною протидією були привітання робітників одеського швейпрому з нагоди дня народження Троцького (1927 р.)¹⁶. 5 грудня 1927 р. на загальних партзборах м. Єнакієво при обговоренні підсумків роботи X з'їзду КП(б)У комуніст Титаренко вказав на дезорганізованість нашої партії і його керівництва¹⁷.

У 1928 р. подібні виступи мали місце: на взуттєвій фабриці ім. Леніна (18 чол.), ім. Тинякова (18 чол.), фабриці «Джерело» (8 чол.), ХПЗ (15 чол.)¹⁸. Всього по Україні на 9 березня 1930 р. виступами проти сталінщини було охоплено 16 округів. Застереження керівництву робітників фабрик і заводів носили серйозний характер (наприклад, Дніпропетровський, Ізюмський і Сумський округи)¹⁹. Робітники Київської фабрики «Виробник чоботар» Р. Поліщук і Н. Волков виступили проти командно-адміністративного стилю роботи на підприємстві, за розвиток демократичних засад в управлінні²⁰. На червневому (1928 р.) Пленумі ЦК КП(б)У голова Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації О. Одинцов засудив методи керівництва Л. Кагановича і схвально оцінив від'їзд останнього із України в Москву. На жаль, такі виступи були поодинокі.

Однією з масових форм боротьби зі сталінщиною на Україні стало розповсюдження листівок, в яких сталінізм піддавався критиці. Тільки з 20 листопада 1929 р. до 1 січня 1930 р. в Україні випущено 29 листівок (34 прим.). Найбільша кількість була в Дніпропетровську (6), Сталіно (3), Маріуполі (4), Києві (2), та ін. З 1 січня до 1 березня 1930 р. виявлено 76 листівок²¹. В основному ж листівки поширювались в сільській місцевості і спрямовувалися проти сталінських методів здійснення колективізації.

Питання дальшого розвитку сільського господарства оцінювалося на Україні неоднозначно. Вітаючи політику кооперування, селяни водночас виступали проти сталінського курсу на колективізацію. Характер і способи

здійснення колективізації по-сталінськи викликали природну відсіч з боку певної частини робітничого класу, селянства, невдоволення інтелігенції. В листі робітника дніпропетровського заводу «Прес» Белкіна Сталіну в березні 1930 р. аналізуються питання здійснення колективізації на місцях і висловлюється критика на адресу Сталіна за зроблені ним помилки²². Як форму протесту проти курсу на колективізацію важливо розглядати лист студента другого курсу Київського Інституту народного господарства Ю. Маціборка Сталіну в 1928 р., де він звинувачує останнього в ненауковому аналізі економічного стану країни для здійснення такого кроку²³. Як різкий дисонанс прозвучав на червневому (1928 р.) Пленумі ЦК КП(б)У виступ секретаря Запорізького окружного партії М. Ікса з засудженням поспішної колективізації і ударних методів хлібозаготівель. Навіть секретар ЦК КП(б)У Р. Терехов не підтримував темпів хлібозаготівель. Були й прояви масового протесту. Більше тисячі чоловік із села Дальники (що за 15 км від міста Одеси) пішли вранці 12 березня 1930 р. до Одеси із гаслами «Хай живе Радянська влада, геть сози», але демонстрантів розігнали на підступах до міста²⁴.

Насильницькі методи здійснення хлібозаготівель на Україні стали в подальшому причиною страшного голодомору на початку 30-х років. Селяни проявляли протести проти непосильних хлібозаготівель. Так, наприклад, коли 5 травня 1932 р. в село Кхендзівку Уманського району приїхала агітбригада по питанню здачі зерна, то колгоспники зірвали культвечір, критикували керівників держави, зокрема Сталіна²⁵. В Сахновщанському, Чутівському та ін. районах Харківщини в червні 1932 р. на знак протесту проти непосильних хлібозаготівель та через голод колгоспники відмовлялися виходити на роботу²⁶. 18 червня 1932 р. комсомолец Г. Ткаченко у листі С. В. Косіору писав «... Хіба це шляхи до соціалізму — це шляхи до гноїні і згубств, хіба так можна будувати соціалізм? Хіба у нас буде здорове покоління — воно буде хворе, кволе і безсиле та й того залишиться живим 50 %... У нас зараз скільки завгодно таких політиків, що навчилися тільки виступати і кидати красномовні фрази, а вони зараз зовсім безцінні, бо на практиці зовсім інше... Зараз набирає сил і авторитету теорія Бухаріна. Я сам за соціалізм безперечно, але проти цілком такого ідіотського шляху»²⁷. І такі виступи на Україні були не поодинокі.

Незважаючи на запровадження командно-адміністративного стилю роботи в 30-ті роки, працівники промислових підприємств України намагались давати відсіч тоталітарному режиму. Як виклик партійному керівництву країни була заява комуніста з 1920 року робітника Дніпрогесу імені В. І. Леніна А. Гайле про вихід добровільно з партії на знак протесту проти репресій чесних комуністів. Член парторганізації Запорізького заводу імені Енгельса Тележке виступив з відкритою заявою, засуджуючи роздмухування культу Сталіна і применшення з цієї метою заслуг Леніна. Подібні акції комуністів розцінювались як «антипартійні вилазки». Різко відгукнулися про Сталіна і директор Запорізького машинобудівного заводу Ф. Філатов, шофер транспортного цеху запорізького заводу «Комунар» кандидат в члени партії Д. Павлов²⁸.

Насаджувана Сталіним і його оточенням командно-адміністративна система викликала невдоволення і критикувалася трудящими. На зборах робітників Харківської швейної фабрики ім. Тинякова на початку 30-х років засуджувався командно-адміністративний стиль роботи²⁹. Не залишив байдужими присутніх виступ робітника Харківського канатного заводу Ворониського на другій обласній партконференції. Він сказав: «Доки

Сталінська група керує країною, неможливо бути чесним комуністом. Потрібно бути дурнем або підлабузником. Хто посміє виступити на з'їзді? Делегати будуть старанно підібрані, щоб не потрапили комуністи, здібні говорити правду. Потрібно змінити керівництво тому, що десятки мільйонів людей загинуло в цьому році і в подальшому буде не краще»³⁰. Ці слова після голоду 1933 року на Україні і напередодні XVII з'їзду партії стали відомими сталінському оточенню, і автор цих слів був репресований.

Подібні заяви, ясна річ, роблять честь виступаючим, але вони не бралися до уваги.

Своєрідною формою непокори стали факти, коли робітники-партійці ухилялися від сплати членських внесків, або вносили їх з неповної суми доходів³¹. Проте цей пасивний протест, звичайно, не був ефективним у загальній боротьбі проти створення бюрократичного апарату в керівництві республікою.

Протести проти сталінського свавілля були досить різноманітними. Так, наприклад, в партосередку заводу «Кардолента» (Донбас) комуністи виступили проти проведення чистки, як методу виключення з партії людей, точка зору яких не завжди збігалася з позицією керівництва партії³².

Звуження і деформації демократичних засад в житті країни, здійснювалися і в подальшому, особливо після XVII з'їзду партії, коли культ особи Сталіна посилювався і репресії стали ще більш жорстокими. Ескалація репресій набула особливої сили після вбивства С. М. Кірова. Проте на місцях далеко не всі сприйняли офіційну версію вбивства. Деякі комуністи навіть говорили про причетність ЦК і окремих осіб в Політбюро до підготовки пострілу в Смольному. Так, на Запорізькій міській електростанції під час обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) з приводу вбивства Кірова член партії з 1925 року Г. Покора звинуватив ЦК в «злочиннім вбивстві товариша Кірова з політичних мотивів»³³. Подібні виступи в ті дні розцінювалися як ворожі і спричиняли терміновий арешт.

Залякування і терор не давали в повній мірі бажаних наслідків Сталіну і його оточенню. Адже люди все ж таки не мовчали.

Під час обговорення в 1936 р. нової Конституції СРСР і на виборах до Верховної Ради СРСР були зафіксовані випадки появи різних надписів антисталінського характеру. Наприклад, на стінах механічних майстерень Запорізького феросилікатного заводу було написано: «Товариші, стережіться. Росія гине. Сталін знищує народ, ЦК ВКП(б)»³⁴.

Важливо, що навіть в умовах загальної підозрілості, незважаючи на небезпеку контактів з виключеними з партії і заарештованими громадянами, люди нерідко намагались надати їм допомогу. Таємно від властей організовувались кампанії по збору коштів для репресованих. Нерідко фактично їх очолювали керівники підприємств і секретарі парткомів. У 1936 р. ініціатори такого заходу на Запорізькій швейній фабриці імені Володарського заступник директора Резніков, завідуючий групою Індпошиву Гуревич та інші були заарештовані за «пособництво ворогам»³⁵. На звітновибірчих зборах цієї ж парторганізації інструктор Сталінського райкому партії З. Барсуков захищав декількох комуністів. Його підтримав перший секретар райкому Шилов. Фінал виявився трагічним: в травні 1937 р. вони були звинувачені в «троцькізмі»³⁶.

Дехто з комуністів і безпартійних у 1937 р. намагався довести Сталіну і його оточенню, що репресії дезорганізують виробництво. В своєму листі на ім'я Орджонікідзе директор Дніпропетровського металургійного заводу С. Бірман, зокрема, писав (лист цитується не в оригіналі, а в тому вигляді,

як його було зачитано учасникам лютнево-березневого пленуму В. Молотовим: «Становище, яке створилось особливо в останній час тут, в Дніпропетровську, змусило мене звернутися до Вас, як до старшого товариша, як до члена Політбюро, за вказівками і за сприянням. Мені здається, що директиву вищих партійних інстанцій про всебічне розгортання критики і самокритики тут, в Дніпропетровську, в деяких відношеннях зрозуміли невірною. Іноземне слово «критика» тут часто змішують з російським словом «базікати». Я вважаю, що директива партії спрямована на те, щоб шляхом добросовісної критики виявити дійсних ворогів, розкрити дійсні недоліки. Тут же багато хто зрозумів, що необхідно будь-що обливати брудом товариш товариша, але в першу чергу керівних працівників»³⁷. Сміливі, науково зважені пропозиції з питань розвитку сільськогосподарського виробництва на селі були направлені 22 серпня 1937 р. Сталіну першим секретарем Дніпропетровського обкому партії Хатаєвичем. Вони докорінно відрізнялись від платформи Сталіна з цього питання і могли б бути творчо використані тогочасним керівництвом. Проте сталінська деспотія ліквідувала і забороняла все, що не збігалось з ідеями «великого кормчого»³⁸.

Протести проти репресій надходили в той час і у вищі органи влади. Так, наприклад, 10 грудня 1938 р. В. Черноусов з Одеси писав в ЦК ВКП(б): «Разом із ворожими радянській владі елементами арештовані і заслані сотні тисяч ні в чому не винних, чесних і частково навіть відданих радянській владі людей... Про зісланих нікому з рідних нічого не відомо. Чи важко після цього здогадатися, які настрої існують в масах»³⁹. Здійснювана в середині 30-х років кадрова чистка, покликана остаточно зміцнити становище Сталіна як єдиного вождя, втілювалася в життя. Безперечно, були досягнуті й інші цілі, які висував Сталін, організовуючи масові репресії, наприклад, знищення всіх скільки-небудь незадоволених сталінським керівництвом.

Говорячи спротив сталінському диктату в 20—30-ті роки на Україні, необхідно підкреслити, що масової, тим більше організованої протидії на місцях не існувало. Занадто сильним був репресивний механізм державної машини. Опір сталінізму в республіці у вищому партійному керівництві майже не здійснювався, і це полегшувало зміцнення тоталітарного режиму. Опір на місцях чинився в різних формах: посиленням темпів українізації і розробкою наукових концепцій розвитку республіки, засудженням партосередками на місцях сталінських платформ, розповсюдженням листівок і проведенням виступів проти командно-адміністративного стилю роботи, боротьбою проти колективізації і проведення насильницьких методів хлібозаготівель, засудженням командно-адміністративних методів роботи, письмовими зверненнями громадян у відповідні інстанції із пропозиціями захистити чесних людей. Такі та інші форми протесту в Україні у 20—30-тих роках були найбільш розповсюджені. Утвердження сталінської системи зовсім не схоже на шлях переможців, а скоріше нагадувало важкі, виснажливі битви з більш слабким, але таким суперником, який чинив відчайдушний опір. Народ України, її інтелігенція несли в собі такі демократичні й волелюбні традиції, які становили неабияку загрозу всій системі сталінізму з її авторитарною сутністю, цілковитою зневагою до людської особистості.

- * Див. публікації книги Ю. І. Шаповала «Сталінізм і Україна» в «Укр. іст. журналі» за 1990—1992 рр.
- ¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки — К., 1991.— 341 с.; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні — К., 1990.— 143 с.
- ² Резолюции партячеек г. Харькова // Коммунист — 1923 г. — 22 декабря; Там же, — 23 декабря.
- ³ Цент. дер. арх. громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) ф. 3, оп. 1, спр. 1501, арк. 66—67.
- ⁴ Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции КП(б)У, 8 мая 1924 г.— Киев: Б. И. 1944.
- ⁵ Розвал УКП // Пролетарская правда (Киев) — 1924.— 26 янв.
- ⁶ Держ. арх. Донецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 92, арк. 27; ф. 9, оп. 1, спр. 52, арк. 19, 47; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 856, арк. 1; Держ. арх. Харківської області, ф. 1, оп. 1, спр. 754, арк. 55.
- ⁷ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Згадана праця — С. 207—208.
- ⁸ Там же — С. 56, 209.
- ⁹ Хлевнюк О. 1937 г.: Противодействие репрессиям // Коммунист.— 1989.— № 18.— С. 106.
- ¹⁰ Хмель І. С. Політична діяльність В. К. Винниченка / Укр. іст. журн.— 1987.— № 7.— С. 90.
- ¹¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Згадана праця.— С. 273, 279, 282.
- ¹² Там же.— С. 293.
- ¹³ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У: Стеногр. звіт. Х., 1926 — С. 89—91, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2239, арк. 47.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2453, арк. 11—12.
- ¹⁵ Капустин М. П. Путь к власти // Коммунист Белоруссии.— 1989.— № 2.— С. 37—38.
- ¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2600, арк. 8.
- ¹⁷ Там же, спр. 2610, арк. 22.
- ¹⁸ Там же, спр. 2650, арк. 1.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же, спр. 2650, арк. 101, 101 за.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3198, арк. 1.
- ²² Документи свідельствують: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. (Под ред. В. П. Данилова и Н. А. Ивницкого) — М., 1989 — С. 381—382.
- ²³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Згадана праця — С. 50.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 295, арк. 11; спр. 413, арк. 44; спр. 3195, арк. 32.
- ²⁵ Голод 1932—1933 років на Україні очима істориків і мовою документів — К., 1990.— С. 164.
- ²⁶ Там же — С. 191, 193, 304, 319.
- ²⁷ Там же — С. 185—186.
- ²⁸ Васильев В. 30-е годы на Украине // Коммунист.— 1990.— № 17.— С. 80.
- ²⁹ Держ. арх. Харківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 119, арк. 8.
- ³⁰ Там же, арк. 9; Завадський З. Досвід роботи низової ланки на швацькій фабриці ім. Воровського // Партактивіст.— 1932.— № 14—15.— С. 20—23.
- ³¹ Цент. дер. арх. громадських об'єднань Росії (м. Москва), ф. 17, оп. 22, спр. 658, арк. 18.
- ³² Некоторые итоги чистки // Партийное строительство.— 1933.— № 21 — С. 2—3.
- ³³ Васильев В. Згадана праця.— С. 78.
- ³⁴ Там же.— С. 82.
- ³⁵ Там же.— С. 81.
- ³⁶ Там же.— С. 83.
- ³⁷ Хлевнюк О. 1937 г.: Противодействие репрессиям // Коммунист.— 1989.— № 18.— С. 102.
- ³⁸ Держ. арх. Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 2, спр. 572, арк. 45.
- ³⁹ Хлевнюк О. В. 1937 г.: противостояние — М., 1991 — (Новое в жизни, науке и технике. Сер. «История»), № 1.— С. 48.

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга

З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради)*

V.
АНАРХІЯ ПОШИРЮЄТЬСЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНУ.
ВИБОРИ ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ.
ПІД ЗАГРОЗОЮ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ НАВАЛИ. Я ПОКИДАЮ ЧЕРНІГІВ

Я вище вже зазначав, що приблизно до кінця жовтня по Чернігівщині було тихо. Коли й траплялись випадки погрому винокурень чи якихось непорозумінь на аграрному ґрунті, то це були відокремлені, локальні явища, з якими ще сяк-так можна було боротись. З кінця жовтня становище різко погіршало. Одна за другою почали горіти винокурні, цукроварні, поміщицькі економії, хутори, грабуватись державне і приватне майно, і за яких два-три тижні губернії не можна було пізнати. Що за причини такої наглої зміни? Я вже казав вище, що в цей час масово почали вертатись з фронту солдати, самовільно й демобілізовані; розагітовані й вкрай деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились большевиками (котрі поклали собі принципом *destruo et aedificato*¹) і які вкладались в формулу: «грабуї награвоване!». Ці гасла впали вже на підготовлений ґрунт, бо ціле літо й осінь різні агітатори тільки те й робили, що проповідували, що всяка більша земельна власність і більший достаток є річ «награвована» і так або інакше має перейти до рук «трудящих» людей. Певна річ, що на таке легке збагачення чужим коштом ласились насамперед не бідніші й не трудящі селяни, а різні лодирі й глитаї; це був встановлений факт, що на всякі погроми економії являлась не сама лишень голода, але й заможні господарі, котрі більше й вивозили награвованого добра, бо мали більше коней і возів. В кожному повітовому місті, а то й містечку засідав «Советь рабочих и солдатских депутатов», котрий своєю проповіддю соціалізації й комунізації доливав масла в огонь. Певну роль відіграв і 3-й Універсал Центральної Ради, що оповіщав скасування права власності на «землі поміщицькі та інших нетрудових хазяйств» і «передачу їх трудовому народу без викупу», і цим, так би мовити, легалізував і санкціонував практичне проведення в життя того, про що перед тим толкували агітатори. Правда, скоро самі творці Універсалу, побачивши, як-то виглядає на практиці «скасування права власності» і «передача без викупу», схаменулись і видали «Пояснення», де застерігали проти «самовільних захватів землі й іншої власності, рубання лісів і такого іншого», а в додаток до

«Пояснення» видали ще й обіжник, в котрому з'ясовувалося, що «земельних власників, які мають землю в межах трудового господарства, приміром менш ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується і зостається по-давньому». Та ці пояснення були вже гірчицею по обіді. Всі елементи населення в краю, які так радісно вітали проголошення Української Народної Республіки, як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер од неї одвернулись. Знов же, як справедливо зауважує історик і апологет есерівського напрямку Д. Христюк, «всі ці пояснення до Універсалу, всі неясності й хитання в соціально-економічній програмі Центральної Ради було вміло використано Російською соціал-демократичною партією (большевиків) для підірвання авторитету Центральної Ради в робітничих та селянських масах»**. Цілком справедливо: хто сказав «А», мусить сказати «В», хто проголошує принцип скасування власності й «передачу без викупу» чужої землі чи майна, той не повинен хитатись і зволікати з практичним здійсненням цього принципу. Большевики так і робили: вони просто казали: «Грабуй нагробоване», і це було кожному зрозуміло; вони не крутили й не мудрували, що господарство в 49 десятин «трудове», а в 51 десятину вже «не трудове», не виступали проти «самовільних захватів землі» і т. д., а виразно й ясно проповідували практику, яка не розходилася з теорією. Натурально, що «симпатії народних мас» одвернулись од Центральної Ради і перенесли на большевиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Ц. Ради судний день в половині січня 1918 року.

Спочатку по Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напитись досхочу горілки*** і прилучалась до громил. Розбивши браму і замки, громили кидались до горілки, слідом за ними збігалися усі п'яниці і просто люди, охочі покуштувати горілки, що вже четвертий рік була зобороненим овочем, і починалось загальне пияцтво, котре раз у раз кінчалось десятками жертв: хтось з п'яниць запалить сірника й упустить в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими. Чи саме від цієї причини, чи від якої іншої, але погроми горілчаних складів кінчались незмінно одним і тим самим: загином десятків людей (в с. Чемері згоріло 40 душ), пожежею, від якої спалювались часом і сусідні хати, а іноді ще й погромом крамниць або сусідньої панської економії. Тому-то існування горілчаного складу завжди було якимсь дамокловим мечем для міста чи містечка, де він стояв: воно вічно перебувало під загрозою погрому, який починався з розбиття горілчаного складу. По деяких місцях пробувано потихеньку знищити горілку, вилляти кудись до річки, до ставу, до спеціально викопаних ям. Іноді це й удавалось, а іноді чутка, що «нищать горілку», ставала гаслом для нападу й погрому. Зачувши, що нищиться таке добро, такий дорогоцінний Божий дар, любителі випити кидались з одвагою розпуки на склад, добували його і починалась звичайна картина огидного масового пияцтва.

Особливі страхи і клопоти з горілкою мав Чернігів. Тут в самому місті стояв величезний державний склад, де переховувалось кілька тисяч відер горілки, розлитої в дрібні пляшечки (шкалики²). Цей склад тепер зробився джерелом великих мук і тривог міської думи. Так, як раніше сподівались кожного дня, що збунтується запасовий полк і почне громити місто, так тепер боялися, що громили розіб'ють горілчаний склад, юрба уп'ється і

кинеться громити місто. Кілька разів робилися таємні наради, як би знищити це прокляте багатство, але як ні міркували, нічого не могли придумати. Діло в тім, що обраховано було, що якби почати розбивати дрібні фляжки й виливати горілку десь на землю, до якихось ям абощо, то це візьме цілий тиждень роботи, яку ледве чи вдасться вдержати в секреті від населення. Знов же, коли випустити горілку просто в Стрижень, котрий якраз і протікав біля складу, то вода обернеться теж в горілку, люди почують по запаху, яка дорогоцінна річ пливе по мілкому й каламутному Стриженю, кинуться черпати жбанамі й коряками, повпиваються, роздратуються, і результат буде той, що кинуться громити склад... Отже, нічого іншого не придумали, як старанно охороняти склад збройною силою. На сторожі стояла побільшена варта від українського батальйону, а на воротях стояли два кулемети. Горілчаний склад виглядав, мов якась фортеця.

Начальник акцизної округи Я. П. Забіла запропонував був дуже легкий вихід з трагічного становища: пустити горілку в продаж. Її б швиденько розкупили, держава б мала гроші, а добрі люди — що випити на святах (наближалось Різдво). Але як тільки він натякнув на такий проект на сполученому засіданні думи, земської управи й губернiального виконавчого комітету, проти нього зчинилась ціла буря. Істеричний меншовик зарепетував про «споювання народу» і почав кидати на бідного Забілу такі страшні обвинувачення в контрреволюційності, що той замовк і вже ні пари з уст. А тимчасом проект був дуже раціональний, і коли я перед самим Різдвом здійснив його просто своєю владою, нікого не питаючи, то горілку розкуплено миттю в два дні, і ніякого погрому не було. Тепер, коли згадуєш про цю мороку з горілкою, то робиться трохи смішно, але тоді нам було не до сміху.

Щодня і щоночі до нас надсилались до комісаріату розпачливі телеграми про погроми, розбишацтво, підпали. Що було робити? Весь цей клопіт лягав головни на бідного Ганжу, що взяв на себе завідування міліцією й «аграрними непорозуміннями». Охороняти, боронити від погрому, властво, було нічим. Міліція була нічого не варта. Спробували було посилати вояків з Українського батальйону, але вони їздили в такі експедиції неохоче, вимагали спеціальної платні, а головни під час кожного виїзду з Чернігова кілька душ зникало і не верталось. Та й самий батальйон почав потроху деморалізуватись під впливом загальної пошесті: дисципліна падала, старшина не уміла піддержати первісний бадьорий настрій в батальйоні, і видно було, що його дні як бойової сили вже пораховані. Один час доля нам ніби всміхнулась. На територію Чернігівщини прибув з Києва кірасирський полк, добре ще дисциплінований, в комплекті. Ми розташували всі б його ескадронів по різних важніших пунктах губернії, щоб він ніс охорону та щоб його кірасирів³ можна було висилати на втихомирення погромів. Якийсь час кірасири це й виконували. Але виявилось, що це той самий полк, що стріляв літом в українських козаків-богданівців. Центральна Рада почала домагатись негайного його видалення з української території. Спочатку ми пробували його вдержати просто як найману збройну силу, оплачуючи солдатам їх охоронну службу. Але незабаром самі кірасири почали большевичитись; офіцери десь позникали, полком командував уже якийсь вахмістр; вкінці вони рішили йти додому, десь в Новгородську губернію. Довелось добувати їм вагони. Вогневу зброю й коней вони частиною передали полковникові Костенкові, частину забрали з собою. Вахмістр явився до мене прощатись, подякував за поміч щодо виїзду і заявив, стискаючи мені руку, що «мы много Вами, товарищ комиссар, довольны!». І слава Богу! Я теж був задоволений, що вони забираються.

На початку грудня в губернії запанувала повна анархія. Ще по інерції приходили до нас з повітів телеграми, по інерції ми їм відповідали, але цим усе й обмежувалось. Комісари покидали свої посади, в північних повітах владу захопили вже «совдепи», з півночі й зі сходу насакували большевицькі банди, бо нічим іншим, як бандами, їхні тодішні війська не були. Я вже скоро по жовтневім перевороті, коли з'ясувались його наслідки, побачив, що нічого вдіяти не можу і що залишатись мені в Чернігові комісаром нема ніякої рації: вплинути на якісь зміни в політиці Центральної Ради, сидячи в Чернігові, я не можу, а знов же і тут на місці не можу нічого вдіяти й мушу покірно плисти за водою — куди вона мене принесе. І вже тоді я рішив покинути Чернігів та вернутись до Києва, щоб тут, як член Ц. Ради й партії есефів, узяти участь в політичнім житті, по змозі стараючись впливати на напрям українського уряду, щоб одхилити його від тої згубної стежки, на яку він став. Мої тодішні партійні товариші, чернігівські есефи, погодилися з моїм наміром, але виникло питання, де взяти мені наступника. І от рішили запрохати Л. Д. Шрамченка (родом з чернігівської дворянсько-поміщицької родини), свідомого українця й колишнього співробітника чернігівського земства⁴. Але він служив тепер аж у Тифлісі разом з Ф. А. Лизогубом (майбутнім українським прем'єром)⁵, і листуватися з ним було дуже тяжко. Тому-то я мусив залишитися на місці і просидів тут аж до 24 грудня 1917 року. В Києві ж ставились до питання про заміщення посади чернігівського губерніального комісара цілком байдуже, як і взагалі до справ на провінції.

Тим часом наступав термін виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Універсал Центральної Ради, проголошуючи 7-го падолиста Українську Народну Республіку, заявив, що Україна «не відділяється від Республіки Російської» і що вона має «помогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». Отже, Україна мала вибирати своїх представників до Всеросійських Установчих Зборів. У Чернігові працювала особлива комісія під головуванням покійного В. Л. Модзалевського, яка підготовлювала й провела вибори.

По Чернігівщині виставлено було аж 16 виборчих списків. Головними були списки російських і українських есерів, большевиків, меншовиків і т. д. На чолі списку російських есерів стояло ім'я «бабушки російської революції» К. Брешко-Брешковської (вона родом з північної частини Чернігівщини)⁶, другим — мого колеги П. Савича. Українські есери повиставляли імена своїх лідерів-киян. Большевики — своїх проводирів, починаючи з Л. Пятакова⁷, але у більшості їхніх кандидатів при означенні місця постійного побуту стояло: Москва, Владимир, Тула — це все були немісцеві люди. Наші есефи теж рішили виставити свій окремий список вкупі з «народними соціалістами». Властиво, наперед можна було бачити, що при тодішніх настроях і способах та методах агітації, специфічно демагогічних, багато голосів не зберем, але нас дуже умовляв А. Д. Марголін⁸, що приїхав до Чернігова й предложив блок есефів з народними соціалістами⁹. Він одбув кілька передвиборчих подорожей по Чернігівщині, агітуючи за список блоку. У тому блоку першим стояло ім'я Іллі Шрага, другим — Тихона Осадчого, третім — А. Марголіна, четвертим — моє. Наш список зібрав 478 голосів — смішно мізерне число. Переможцями були українські есери із «Селянською спілкою»¹⁰ — вони збрали сотні тисяч голосів (друге діло — як ці голоси збирались і якими способами велася агітація; про це, може, колись признаються самі есери); другим пройшов список російських есерів, що зібрав поважне число голосів в північних, мішаних

повітах Чернігівщини. Третє місце по числу голосів мали більшовики. Все це, однак, мало тільки теоретичне значіння, бо, як звісно, більшовики розігнали Установчі Збори.

З половини грудня становище в Чернігові зробилося дуже небезпечним: більшовики загрожували зі сходу і з півночі; сил для оборони не було ніяких. Український батальйон таяв щодня, як сніг, та на нього не можна було ніяк покластися. Я згадував, що зараз по проголошенні Української Народної Республіки від батальйону почали присилати мені варту. Перші тижні варта ця справді вартувала і вдень, і вночі. Я старався, як міг, улегшити їй службу: для тих, що не стояли з рушницями на посту, було положено матраци в почекальні, щоб вони могли відпочити, всім давали чай і по пачці папірос, які я купував на свій кошт. Але незабаром в місті настала цукрова криза, і я вже ледве міг добути цукор для себе, а не то що для семи вояків щодня (стільки людей складало варту). Але мої вартові знати нічого не хотіли й вимагали до чаю цукру, сварились, галасували. Скінчилось тим, що однієї ночі вартові вкрали чоботи у старенького швейцара в домі. Довелось прохати, щоб варти більше не висилали. Кілька разів я діставав телефонограму, що на Чернігів наступає або з Гомеля, або з Городні якийсь більшовицький відділ, але потім, однак, цей відділ зупинявся чи відступав. Жити при таких умовах ставало дедалі то все тяжче. Нарешті, вранці 24 грудня я дістав повідомлення, що з Городні наступає відділ з кількома кулеметами й двома гарматами, що він уже заняв Седнев і йде просто на Чернігів. Чи мені залишитись, чи ні? На хвилинку промайнула думка — залишитись, і хай буде, що буде! Але в ім'я чого гинути? Я вже з місяць тому заявив, що покидаю комісарство, а дні три-чотири тому навіть передав Р. Ганжі усі справи, залишившись поки що на всякий випадок — може, приїде д. Шрамченко, якого все сподівались, то щоб особисто переказати йому, яку сумну спадщину він перебирає. Отже, я рішив виїхати до Києва. Попрошався з ближчими службовцями — офіціальні прощальні візити я вже поробив перед тим — сів в авто і надвечір, саме на кутку прибув до Києва. На другий день ранком у Чернігові були більшовики. Як мені потім переказували, шукали мене й заарештували помилково замість мене д. Адаменка, члена земельної управи, але коли виявилось, що то не я, випустили. Взагалі сим разом більшовики не вчинили ніякої різанини в Чернігові; казали, що Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського «совдепа», рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона врятувала щось коло сотні офіцерів, яких більшовики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому вражінню, яке робила на мене «товаришка Соня», можна справді припустити, що вона противилась би всяким звірствам: вона робила вражіння зовсім культурної й добре вихованої панночки делікатної вдачі. Коли вона рятувала сотні неповинних людей од загину, то честь їй!

Примітки

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— №6, 7—8, 10—11, 12; 1993.— № 1.

¹ Destruo et aedificatio (лат.) — руйнувати і будувати.

** Українська Революція, т. II, 1921, ст. 59-та.— Авт.

*** В старій Росії, як звісно, була горілчана державна монополія. Всі приватні винокурні працювали тільки для держави, яка забирала спирт, переробляла його на горілку й тримала її по великих складах, звідки розвозило її по крамницях. На початку війни 1914 р. раптом припинено продаж горілки, і величезні запаси її, вже розлиті по пляшках, зберігались на складах.— Авт.

² Шкалик (від нім. Schale — чашка, посуд) — стара міра об'єму вина, горілки, що дорівнює 0,06 л.; пляшка або невелика склянка для горілки, чарка.

³ Кірасири (від франц. cuirassiers) — вершники важкої кавалерії в російській та західноєвропейських арміях у XVII — на початку XX ст., які носили металеві лати — кіраси.

⁴ Шрамченко Леонтій (1877—1954) — статистик і політичний діяч, працював у Чернігові в 1907—1909 рр. та Тифлісі — у 1910—1917 рр. У 1919 р. — член уряду УНР, згодом — емігрант.

⁵ Лизогуб Федір Андрійович (1851—1928) — громадський і політичний діяч, гласний Чернігівського губернського земського зібрання (1886—1901), голова Полтавської губернської земської управи. В 1918 р. — міністр внутрішніх справ та голова Ради Міністрів Української держави, згодом — емігрант.

⁶ Брешко-Брешковська Катерина Костянтинівна (1844—1934) — одна з організаторів і лідерів партії російських есерів. Активно підтримувала Тимчасовий уряд. Вороже ставилася до радянської влади. З 1919 р. — в еміграції.

⁷ Лідером київських більшовиків у 1917 р. був Г. Л. Пятаков. В списку більшовицьких кандидатів до Всеросійських Установчих Зборів по Києву першим стояло саме його прізвище. Брат Г. Л. Пятакова — Л. Л. Пятаков (1888—1918) — більшовик з 1915 р., член Київського комітету РСДРП(б), керівник військової організації більшовиків, з жовтня 1917 р. — голова Київського військово-революційного комітету. Заарештований у ніч з 24 на 25 грудня 1917 р. Понівечене тіло його знайдено 15 січня 1918 р.

⁸ Марголін Арнольд (1877—1956) — громадський і політичний діяч, адвокат, до 1917 р. — член ЦК російської партії народних соціалістів, з 1918 р. — в УПСФ, член генерального суду УНР (1918), згодом — на дипломатичній роботі (посол УНР у Великобританії). З 1922 р. — в еміграції у США.

⁹ Народні соціалісти — в 1906 р. виділилися з партії російських есерів. У 1907 р. фактично перестали існувати, відновили свою діяльність у 1917 р. На I з'їзді партії 17—23 червня того року об'єдналися з трудовиками, які вимагали встановлення демократичної республіки, скликання Установчих зборів, висували принцип національного самовизначення в рамках збереження державної єдності та ін. Вороже ставилися до радянської влади. Після громадянської війни в еміграції припинили своє існування.

¹⁰ Селянська спілка — професійна організація, яка у 1917—1918 рр. об'єднувала селянство України. Перебувала під впливом українських есерів, підтримувала Центральну Раду, домагалася скасування приватної власності на землю й передачі її у власність народів. Не визнавала гетьманської влади.

¹¹ Кутя — обрядова каша з ячмінного або пшеничного зерна, яку їдять з медовою підливою напередодні Різдва (багата кутя) і Водохрещі (голодна кутя).

VI.

СУМНА ЗУСТРІЧ НОВОГО РОКУ. БОЛЬШЕВИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ І БОРОТЬБА ЗА КИЇВ. УКРАЇНСЬКА СТОЛИЦЯ ПІД ВОГНЕМ МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ГАРМАТ

В Києві життя назверх текло зовсім нормально, і звістка, що небезпека вже так близько, не робила особливого вражіння. Всі на щось надіялись. В українських політичних кругах перебували під вражінням відбутото в половині грудня з'їзду «Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹, де більшовики знайшли дуже незначне число прихильників, і промови їхніх ватажків — Затонського і Шахрая² — не мали ніякого успіху. Тоді більшовики переїхали до Харкова, захопили його в свої руки, проголосили тут 26 грудня «радянську владу на Україні»³ і вибрали «Центральний Виконавчий Комітет України» (так звана «Цікука»). Тепер уже московські більшовики, дійсні аранжери⁴ цілої справи, могли говорити, що то не Москва воює з Україною, а радянська Україна зі своїм центром у Харкові бореться проти буржуазної України з її Центральною Радою в Києві. Так в дійсності вони і представляли справу.

Тим часом міжнародне становище складалося для молодої Української Народної Республіки дуже сприятливо. Держави Антанти давно вже махнули рукою на збільшевичену Росію і перенесли свої погляди на молоду Україну, сподіваючись, що вона, коли не продовжуватиме зачіпної боротьби з центральними державами, то, принаймні, держатиме фронт і цим

в'язатиме значну частину австро-німецьких військ. Агенти Антанти пильно стежили за тим, що діється в Києві, і коли наступив розрив між Україною й Росією (після звісного ультиматуму Ради Московських Народних Комісарів), то Франція й Англія поспішили з офіціальним визнанням Української Народної Республіки: 5 грудня голові Генерального Секретаріату В. Винниченкові представився генерал Табуї як комісар Французької Республіки при уряді Української Республіки і заявив, що, «рахуючи від сьогодні, Франція увійшла в офіціальні зносини з Україною», а слідом за ним появився і Піктон Багге, «представник Великобританії на Україні», із заявою, що його телеграфічною дорогою призначено з Лондона представляти правительство Англії на Україні. Таку саму заяву мав скласти генерал Конанда від імені румунського правительства. Але кабінет Винниченка не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах, раз тому, що був зв'язаний політикою Центральної Ради з її стремлінням конкурувати з більшовиками на полі соціального максималізму й демагогії, а, по-друге, тому, що не спирався вже ні на яку реальну силу, крім кількох сумнівної вірності полків, що носили голосні ймена «полку імені Дорошенка», «полку імені Сагайдачного» і т. п., але, властиво, являли собою охочі дружини, скупчені біля своїх отаманів. Тому даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ Ол. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнародного значіння й використати сприятливу політичну ситуацію. Коли стало зовсім погано, кинулись заключати мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови, і ціною розриву з Антантою.

Новий 1918-й рік наступав при дуже сумних авспіціях⁵. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках більшовиків. На місці кувалася зрада з боку крайніх лівих українських груп і підготовлялося повстання в Києві. В залі Українського клубу в Києві зійшлась під Новий рік громадка української інтелігенції, щоб вкупі зустрічати Новий рік. Прийшов голова Ради Народних Міністрів (так, нарешті, перейменовано генеральних секретарів) В. Винниченко, міністр пошт М. Шаповал⁶ і ще дехто. Зібралася переважно стара інтелігенція «домартовської» доби. Настрій був у всіх невеселий. Посідали за стіл. Вибила дванадцята година. Всі почали прохати, щоб Винниченко сказав слово — традиційний новорічний тост. Він одмовлявся. Нарешті, дами упрохали його. «Що я вам скажу? — почав Винниченко. — Хіба те, що йде варвар з півночі і грозить знести з лиця землі всі наші здобутки, зруйнувати нашу культуру, знівечить все, чим ми дорожимо й над чим працювали!». Ціла промова була овіяна глибоким смутком і песимізмом. В такому ж дусі говорив по ньому й другий міністр — М. Шаповал, що вітав наступаючий новий рік словами «morituri te salutant»⁷. Промови представників влади не сприяли заспокоєнню, і на другий день цілий український Київ знав, що говорилось учора міністрами на банкеті. Але дійсність цілком оправдувала навіть найбільший песимізм.

В Центральній Раді готувалась змова — «висадити її зсередини». До цієї змови пристали, крім більшовиків, ще ліві есери, есдеки, «незалежники». Історик української революції зберіг для вдячних нащадків імена цих шановних патріотів: Полозов, Любченко, Єланський, Михайличенко, Шумський⁸, С. Бачинський і Северцов-Одоевський*. Цей останній прибув з Харкова і зайняв впливове місце в есерівській фракції в Центральній Раді. Я бачив його на засіданнях: молодий чоловік з русявою борідкою, офіцерського вигляду, балакав по-російськи. Кілька разів подавав заяви від імені цілої фракції. Ці панове утворили план «насильного скинення Цент-

ральної Ради й оголошення радянської влади», як оповідає згаданий історик. Але план не вдався: ініціатори були заарештовані в помешканні самої Ц. Ради на засіданні есерівської фракції з наказу коменданта м. Києва Ковенка⁹.

Цікава фігура був цей Ковенко. Інженер з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага й рішучість змішувались з певним авантюризмом і неперемінливістю в засобах. Такі люди часом бувають дуже цінні, коли їх поставити в рамки добре зорганізованого й дисциплінованого громадянства, але можуть наробити й великої шкоди в атмосфері самовільства й недостачі правних норм. Ковенко вплив на поверхню життя десь уже при кінці 1917 року. Як комендант м. Києва, виявив велику рішучість в боротьбі з більшовіками. Він зваживсь на такий вчинок, на який мало хто пішов би з тогочасних офіціальних провідників українського життя — арештував з власної ініціативи членів парламенту в самім будинку парламенту. Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав од такого порушення конституційно-парламентських звичаїв, але діло було зроблене, й повороту назад не було.

Вже в кінці грудня українське правительство розпочало переговори з Центральними державами в Бресті в справі миру, давши випередити себе правительству більшовицької Москви. Щоб вести переговори як цілком самостійна держава, 9 січня 1918 р. було оголошено 4-й Універсал Центральної Ради, який оповіщав, що «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Слідом за тим наступила кабінетська криза, і на зміну кабінету Винниченка настав кабінет есерівський (в ньому були тільки два есдеки: Д. Антонович — морський міністр** — і М. Ткаченко — судівництва) під проводом Всеволода Голубовича¹⁰ — однієї з найфатальніших фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку революції. В'ялий, флегматичний, ніякий не державний муж і не промовець. Як він міг виплисти на поверхню життя — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часи революції бувають усякі несподіванки. Його ганебне поведження в двох політичних процесах (один зробили йому закликані ним німці, а другий — більшовики, до яких він «ідейно» прилучився) заслужило йому більший розголос, ніж його політична діяльність. Злі язики говорили і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого «прем'єра», щоб в усьому слухався його і служив лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулась сюди або туди. Одним з перших кроків діяльності кабінету Голубовича була ухвала приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів як органів влади на місцях***. Але ця ухвала повисла в повітрі, бо вже в Києві вибухло більшовицьке повстання і всі існуючі на Україні «ради» вірою й правдою помагали більшовікам проти Центральної Ради й її уряду.

В ніч з 14 на 15 січня мене збудив дзвінок телефону. Схоплююсь, підходжу, питаю — «Хто такий?». Відповідь — «Комендант міста Києва Ковенко». — «Чим можу служити?» — «Така річ, пане комісарє: нам потрібен Ваш автомобіль, реквізуємо, але пізніше, коли Ви довідаєтесь, задля чого беремо Вашу машину, самі будете дякувати». Мені не залишалось нічого іншого, як апробувати цю галантну реквізицію. До «реквізицій» мого нещасливого авто агентами української влади я вже звик: тільки-що приїду, бувало, з Чернігова, налітає якийсь полковник Канкан чи який інший «ота-

ман» і реквізує моє авто. Іду до Петлюри, до Порша, скаржусь на беззаконне пограбування авто, без якого я не можу виконувати своїх обов'язків,— удавалось одбити назад. І саме за тиждень перед нічною розмовою Ковенка забрано було таким же способом моє авто, але допоміг повернути товариш військового міністра Жуковський¹¹, заявивши, що не можна самовільно забирати у високого урядовця Української Народної Республіки (я був визнаний на своїм уряді галицько-буковинського комісара й українським правительством) авто, потрібне йому для службових роз'їздів. Отже, вчинок Ковенка мало мене здивував, і я на другий день ранком побрів уже пішки до Міністерства військових справ (воно містилося в будинку колегії Павла Галагана¹³ на Фундуклеївській вулиці), де мав якісь справи. Парадний вхід було зачинено, і на йому висіла оповістка, що сьогодні в Міністерстві заняття нема. Я пройшов через браму й двір і побачив, що співробітники Міністерства, урядовці, писарі чогось озброюються й кудись вирушають. Всі якісь похмурі, неохоче відповідають. Тільки я й довідався, що на Печерську якісь заворушення. Я пішов до будинку Центральної Ради, і там уже мені розповіли, що сталося: вночі вибухло большевицьке повстання на Печерську, серед робітників «Арсеналу». Ніхто їх не втримував і якби не Вільне козацтво¹⁴, яке незадовго перед тим організував у Києві Ковенко (переважно з робітничої та шкільної молоді), то большевики захопили б ціле місто****. Кілька сот «вільних козаків» сміливо кинулись на повстанців і обложили їх в «Арсеналі». Так і на цей раз Ковенко врятував ситуацію. Справді, він мав рацію забрати авто, бо воно було дійсно йому потрібне.

Почались бої на вулицях Києва. З обох боків вступали в бій нові сили. Вільних козаків піддержали добровольці, згодом прибула частина галицьких січових стрільців, котрі блискуче побили большевиків на Щекавиці, коли вибухло повстання і на Подолі. Підійшли й деякі невеликі відділи з-поза Києва. Всі полки з гетьманськими іменами, всі ті «сагайдачники», «дорощенківці», «хмельничани» і т. д. оповістили свій «нейтралітет». Але прибували сили й до большевиків: повстання вибухало в різних частинах великого міста — на Подолі, на Деміївці, і скрізь треба було кидати й без того невеликі українські сили, щоб не дати повстанцям сполучитись до купи. Цілий тиждень ішли завзяті бої; кулі й шрапнелі літали по вулицях і скосили чимало жертв з-поміж населення. Українці почали перемагати; прийшли їм на поміч свіжі, повернувся Петлюра з своїм відділом, який сформувався з добровольців і який мав боронити вузлову станцію Гребінку, щоб не допустити большевиків з Полтави. Але большевики, кажуть, перехитрили Петлюру й обійшли Гребінку пішки й все-таки посунули на Київ. Головні сили большевиків насували по Курсько-Київській залізниці, од Бахмача. Треба було вислати їм якийсь відділ на одсіч. Не знайшли нічого іншого, як на швидку руку сформований «студентський курінь»: кілька сот студентської і гімназичної молоді, що з них мало хто перед тим і рушницю тримав у руках. Молодь виступила з героїчним завзяттям, зустріла ворогів коло ст. Крути, була переможена подавляючою масою большевиків і в більшості звірськи ними замордована. Шлях на Київ був одкритий.

20 січня большевики з двох боків підступили до Києва: з-за Дніпра почала обстрілювати місто їхня важка артилерія, а через міст прорвався їх бронепотяг, а потім іще другий, і почали стріляти з другого боку, від товарної станції. Настали для многострадального Києва страшні дні. Большевики били без усякої особливої цілі, просто по місту. На вулицях почали розриватись гранати, розбивали будинки, вбивали й калічили людей. В той же час з подвійною силою вибухли бої в місті з повстанцями, а робітники

оголосили страйк, припинили роботу водотягу й електричної станції. Місто опинилось без води і в темряві. Кілька тисяч українців (казали, що всього з нашого боку билось коло 6.000 людей), знемагаючи від знесилення, героїськи обороняли Київ. І дивно було бачити в той же час на вулицях міста тисячі людей у військовій уніформі, що не приймали участі в боротьбі: це були ті українські вояки, що тримали «нейтралітет» або ті офіцери б. російської армії, котрих правительство Ц. Ради не тільки не зуміло використати, але зробило з свого боку все, щоб їх відштовхнути і роздратувати: не дали як за тиждень до вибуху большевицького повстання воно видало наказ, щоб усі офіцери (а їх набралось би понад десять тисяч) не української народності в трьохденний термін залишили Київ. Цей наказ, практично під той час нейздійснимий, дуже роздратував тисячі офіцерів, і вони тепер байдуже дивились на боротьбу українців з большевиками, може, котрий ще й злорадствував. Але їм, як побачимо, прийшлося гірко розчаруватись, коли большевики опанували містом та справили їм криваву баню!

Центральна Рада відбувала свої засідання серед найстрашнішої канонади. Часами не можна було вийти з головних дверей: большевицькі гармати намацали будинок Педагогічного музею й били по ньому та по ближчому районі. Доводилось пробиратись двором і бічними вулицями. Большевицький панцирний поїзд вибрав собі ціллю шестиповерховий будинок проф. М. Грушевського, що стояв, мов башта, на високому горбі, і почав бити по ньому, поки той не загорівсь і не впав у руїнах. Над цілим містом вдовж і впоперек літали гранати, і кілька сот людей впало їх жертвами. З часів Батія і Менглі-Гірея не зазнав Київ такого страху. Оборонці Києва побачили, що вдержатись у місті, не наражаючи його на повну руїну, далі не можна. 25 січня вночі українські частини почали покидати Київ, відступаючи по Житомирському шосе на захід. З ним виїхали міністри й кілька десятків членів Малої Ради з проф. М. Грушевським на чолі. Виїхали, не попередивши нікого з решти членів Центральної Ради і взагалі з українських політичних та громадських діячів. Пан Ковенко виїхав на моїм авто, не подбавши вивезти його господаря, хоч шофер увесь час йому нагадував, що годилось би заїхати на Львівську вулицю по мене.

Цілу ніч з 25 на 26 січня шаліла страшна канонада. Біля моєї хати (я мешкав у кінці Львівської вул.), в садибі Покровського монастиря розташувався був невеликий відділ польських добровольців, що прилучились до оборони. Вони мали й дві невеликі гармати. Отже, гриміло кругом. На ранок канонада затихла. Можна було навіть трохи заснути, і то не в якійсь ванні, куди доводилось іноді ховатись, бо гранати били з двох боків і раз у раз перелітали понад дахом, а в себе на ліжку. Почав падати сніг, немов стараючись прикрити й приховати ті рани і щербини, що заподіяла землі, деревам і будівлям злочинна людська рука. На вулиці не видно ні душі: всі неначе відпочивали після страшної ночі. Коло 9-ої рано хтось подзвонив: Ол. Я. Шульгин, мій близький сусіда.— «Ви знаєте, що вже большевики в Києві?» — «Ні...».— «Центральна Рада виїхала за військом. Я тепер іду шукати притулку, щоб заховатись». Ми обнялись і попрощались. Він насунув глибоко шапку, підняв ковнір і вийшов. Треба було й собі щось подумати. Тікати? Але куди? Найкраще сидіти в своїй хаті, а там — будь-що-буде. Я рішив нікуди не ховатись і залишатись вдома. У мене був гість: ще на початку боїв утік з Чернігова до Києва колишній collega Р. І. Ганжа і, не маючи де притулитись, зупинився в мене і так прожив у нашій хаті цілий місяць. Якби большевики в ті часи мали краще організовану

розвідку, то могли б тепер зразу захопити й колишнього чернігівського комісара і його помічника! Але в ті часи у них була ще дуже примітивна організація.

Примітки

¹ Згадуючи про з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який відбувся у Києві 4—6 (17—19) грудня 1917 р., Д. І. Дорошенко бере його назву в лапки, як умовну, тому що на ньому були представлені переважно делегати від місцевих відділень Селянської спілки і посланці з українізованих військових частин.

² Шахрай Василь Матвійович (1888—1920) — прапорщик, у 1917 р. — член РСДРП(б). Входить до складу Полтавського комітету РСДРП(б) та виконком Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. У першому складі Народного Секретаріату — секретар у військових справах. За уточненими даними загинув на Кубані в 1920 р. (а не у 1919 р.).

³ Радянську владу в Україні було проголошено на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові 12 (25) грудня 1917 р.

⁴ Аранжери (від польськ. *aranżery*) — організатори.

⁵ Авспіція (від польськ. *anspicje*) — передвістка, ознака, прикмета.

⁶ Шаповал Микита Юхимович (1882 чи 1883—1932) — політичний та громадський діяч, український есер, член Центральної Ради й Малої Ради, з листопада 1917 р. — генеральний секретар пошти і телеграфу. З 1919 р. — емігрант.

⁷ Ave, Caesar, morituri te salutant (латин.) — «Живи, Цезарю, приречені на смерть вітають тебе» — так глadiатори Рима зверталися до імператора перед боєм.

* П. Христюк, Укр. революція, т. II, Відень, 1921, ст. 124-та. — Авт.

⁸ Полоз (Полозов) Михайло Миколайович (1890—1938) — прапорщик, входив до складу ЦК УПРС, до Центральної Ради й Малої Ради — від УГВК, делегат УНР на мирній конференції в Бресті. У 1918—1919 рр. — борецьбист. З 1920 р. — член КП(б)У. В 1933 р. — ув'язнений, в 1938 р. — розстріляний на Соловках. Любченко Панас Петрович (1897—1937) — партійний і державний діяч, український есер, згодом борецьбист. З 1920 р. — член КП(б)У. В 1920—1921 рр. — секретар Київського губкому КП(б)У. Після громадянської війни займав ряд керівних партійних та державних посад. Михайличенко Гнат Васильович (1892—1919) — письменник, учасник громадянської війни в Україні, український есер, згодом — борецьбист. У травні — червні 1919 р. — нарком освіти УСРР. Розстріляний денікінцями в Києві. Шумський Олександр Якович (1890—1946) — український есер з 1914 р., входив до складу Центральної Ради, з 1918 р. — борецьбист, з 1920 р. — член КП(б)У, після громадянської війни займав ряд відповідальних державних і партійних посад. Заарештований у 1933 р. Скінчив життя самогубством. Северо-Одоевський А. (Сівєро-Одоевський) — голова Ради Слобідської України.

⁹ Ковенко Михайло — входив до УСДРП, згодом — до української партії самостійників-соціалістів. У січні 1918 р. — військовий комендант Києва, організатор та керівник куреня вільних козаків.

** Його не було в Києві, і він фактично не брав участі в роботі кабінета. — Авт.

¹⁰ Голубович Всеволод Олександрович (1890—?) — політичний діяч, український есер, член Центральної Ради й Малої Ради, з липня 1917 р. — генеральний секретар шляхів, з листопада — генеральний секретар торгівлі та промисловості. Очолював делегацію УНР на мирних переговорах у Бресті. З січня 1918 р. — голова Ради Народних Міністрів і одночасно міністр закордонних справ. У 30-х роках репресований.

*** Христюк, *op. cit.*, ст. 126-та. — Авт.

¹¹ Жуковський Олександр Тимофійович (1884—1925) — військовий та громадський діяч, український есер, полковник, входив до Центральної Ради від УГВК. З листопада 1917 р. — заступник генерального секретаря військових справ, з кінця січня 1918 р. — виконував обов'язки військового міністра, а з 22 березня 1918 р. — військовий міністр у Раді Народних Міністрів УНР.

¹² Колегія Павла Галагана — приватний навчальний заклад для юнаків у Києві. Заснована 1870 р. Г. П. Галаганом. Утримувалася на його кошти. Нині в ній розміщується Державний музей літератури України.

¹³ Вільне козацтво — добровільні міліційно-військові об'єднання. Формувалися за територіальним принципом переважно з селян. Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва у Чигирині 16—20 жовтня 1917 р. репрезентував 60 тис. чол. організованого козацтва. Отаманом було обрано П. П. Скоропадського. На вимогу німецького командування в березні — квітні 1918 р. було роззброєно.

**** Такий авторитетний свідок подій, як В. Винниченко, каже про ці часи, що «український уряд не міг поклястися ні на одну з тих частин, що стояли в Києві, й навіть для власної охорони не мав вірної частини. Часто бувало, що при Генеральному Секретаріаті на варті стояли частини з большевицьким настроєм. Коли б вони мали більше ініціативи, то любого вечора могли б арештувати весь уряд, вивести його в поле й розстріляти» (Відродження нації, т. II, Відень 1920, ст. 216-та). — Авт.

Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988.— 286 с.

Історія кожної країни та її народу розвивається не ізольовано, а у взаємозв'язках з іншими країнами і народами. Цей процес охоплює різні сфери розвитку суспільства. Важливим є те, що події, які відбуваються в тій чи іншій країні, знаходять своє сприйняття й за її межами. Врахування та належна оцінка цих подій дають можливість визначити спільне і специфічне у них.

Щоб досягнути наукових результатів у дослідженні історичних проблем, необхідно спиратися на використання фактичного матеріалу, почерпнутого з різних джерел.

Події, які відбулися та відбуваються в Україні, знаходять своє відображення й у зарубіжних джерелах. Їх відповідне наукове використання, безперечно, сприятиме висвітленню ряду проблем історії України. З різних причин в умовах тоталітарного режиму було до краю обмежено можливості використовувати історичні джерела, які зберігаються у зарубіжних країнах, а також опубліковану там літературу. Нині ситуація дорізно змінилася.

Серед численних зарубіжних праць, присвячених історії України, значний інтерес викликає книга Теодора Мацьківа — «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709». На її сторінках мова йде про події, що відбувалися в Україні у кінці XVII — на початку XVIII ст.

Автор монографії походить з Галичини, народився у 1918 р., закінчив Франкфуртський університет, викладач історії. З 1963 р.— професор університету в Акроні (Огайо, США). Багато років він досліджує історію України козацьких часів, зокрема діяльність гетьмана І. Мазепи.

Праця написана на широкій джерельній базі. Теодор Мацьків проаналізував широке коло як архівних, так і опублікованих джерел, у яких знайшли відображення життя й діяльність гетьмана України, зокрема, його зовнішня політика. Різноманітний фактичний матеріал він почерпнув з німецьких, англійських, французьких, шведських, голландських, австрійських, швейцарських дипломатичних реляцій, з преси, мемуарів, документів зарубіжних архівів.

Науковий характер висвітлення порушених питань в історичних дослідженнях визначається використанням з належною оцінкою джерел, з яких черпається фактичний матеріал.

Проаналізувавши різноманітні західноєвропейські джерела, Теодор Мацьків поставив собі за мету не писати біографію чи давати оцінку діяльності Мазепи, а показати, як чужинці в Західній Європі писали про гетьмана та як його оцінювали, наскільки їх оцінка відповідає фактам та історичній правді.

Праця складається з тринадцяти розділів, передмови, резюме на іноземних мовах, документальних додатків, копій документів, покажчика прізвищ, приміток, які подаються до кожного розділу з посиланням на джерела з відповідними коментарями до ряду фактів і положень.

У цьому огляді зупинимося на окремих питаннях, порушених автором.

Книгу відкриває передмова відомого українознавця із західної діаспори Любомира Винара. Він відзначив тематичну новизну та велике історично-пізнавальне значення твору Теодора Мацьківа, підкреслив, що свої дослідження з історії України доби козаччини автор опублікував у численних працях. Серед них є монографії англійською та німецькою мовами (1963, 1967, 1983 рр.), присвячені І. Мазепі, а монографія українською мовою є «цінним і вагомим вкладом в українську й загальну історіографію». Любомир Винар також підкреслив, що у своїй праці автор аналізує джерела і літературу та на основі цього робить численні висновки, доводить невірність різних гіпотез і викриває фальсифікації діяльності й біографії Мазепи.

У першому розділі книги автор коротко зупинився на становищі України в другій половині XVII ст.— на початку XVIII ст. Тут дається визначення Української козацької держави, так званої Гетьманщини, яку в 1687—1708 рр. очолював І. Мазепа, наводиться ряд оцінок зарубіжних діячів щодо поглядів і діяльності гетьмана України.

З наведених Теодором Мацьківом прикладів згадаємо деякі з них. Так, визначний англійський журналіст і письменник Даніель Дефо у своїй книзі про царя Петра I писав: «Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади...». Шведський полковник К. Г. Клінгспор (1665—1742) у своїх спогадах писав: «Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів» (с. 10—11).

Будучи гетьманом, І. Мазепа часто відвідував царя Петра I в Москві, де було створено «особий Малороссийский двор», через який царський уряд підтримував зв'язки з гетьманським урядом, а самого гетьмана цар приймав у Посольському дворі. Австрійський посол у Москві Отто Плеєр 8 лютого 1702 р. писав у своєму звіті: «... Мазепа тут, його приймають із високими почеснями, а цар ставиться з респектом та пошаною» (с. 13). Петро I нагородив Мазепу за його діяльність першим тодішнім орденом св. Андрія Первозваного. Такі відносини між царем та І. Мазепою були до 1708 р., коли гетьман перейшов на бік шведського короля Карла XII. Це було викликано відповідними причинами.

В розділі звертається увага на те, як західноєвропейські діячі оцінювали високий культурний рівень І. Мазепи, його знання іноземних мов: латинської, польської, німецької, італійської, французької, голландської, татарської.

У другому розділі монографії «Джерела та їх аналіз» мова йде про різноманітні види історичних джерел в західноєвропейських країнах: різного характеру документи, мемуари, щоденники та інші матеріали кінця XVII — початку XVIII ст., в яких знайшли відображення події, пов'язані з Україною. Зокрема, значна увага приділена тогочасній пресі. Автор зазначає, що пресу як першоджерело не можна рівняти до документів чи спогадів, однак у даному випадку вона гідна уваги, оскільки не лише допомагає відтворити умови тодішнього політичного життя, а й показати роль, яку відігравав Мазепа у період Північної війни. Т. Мацьків зазначає, що відомості про Україну та козацтво надходили на Захід через Рим, Венецію, Відень та Аугсбург або прямо з Києва через Львів чи Варшаву, або з Москви через Ригу, Кенігсберг чи Вільно. Він навів приклади з преси, що стосувалися України та гетьмана І. Мазепи.

Теодор Мацьків дає оцінку монографічному дослідженню М. Костомарова — «Мазепа и мазепинцы». За його твердженням, М. Костомаров у цій

праці показав гетьмана у негативному світлі, бо користувався архівними матеріалами Росії, які однобічні й неповні. Згадується також і про те, що ця монографія побачила світ у перекладі англійською та французькою мовами. Т. Мацьківу слід було б зазначити, що книга М. Костомарова є своєрідним поштовок для дальшого дослідження проблем, пов'язаних з І. Мазепою.

Позитивно оцінює Т. Мацьків працю Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (СПб., 1897), а також дослідження, що вийшли за кордоном різними мовами (І. Борщака, Б. Крупницького, Б. Кентржинського, О. Субтельного, О. Оглобина та ін.). Доцільно було автору хоча б коротко зупинитися на спрямуваннях згаданих публікацій.

Найбільший за обсягом та найширший за змістом у монографії розділ третій «Мазепа у німецьких джерелах», в якому наводяться численні відомості з преси про події, що відбувалися в Росії, у тому числі і в українських землях, у кінці XVII ст.— на початку XVIII ст., про Мазепу, зокрема, про його участь як провідника козацьких походів проти Кримського ханства і Туреччини, у придушенні повстання на Правобережній Україні, очолюваного Семеном Палієм, проти польсько-шляхетського гніту.

У підрозділі «Мазепа в німецькій пресі до 1708 року» Т. Мацьків зазначає, що свідчення чужинців у тодішній пресі для нас цікаві й цінні, бо вони висвітлюють не тільки постать гетьмана, а й тогочасне суспільне, політичне, культурне життя в Україні.

У монографії наведено ряд інших подій, почерпнутих автором з німецької преси, в якій позитивно оцінювався І. Мазепа.

Змінилася позиція тогочасної німецької преси до Мазепи тоді, коли він у 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII, армія якого, за згодою гетьмана, перемістилася в Україну. У німецькій пресі зазначалося, що основна частина українського козацтва залишила Мазепу і приєдналася до російських військ, які разом вели боротьбу з шведами і Мазепою. В ній засуджувалися дії гетьмана, щодо нього вживалися такі визначення, як «зрадник», «людина без совісті». Про все це йдеться в окремому підрозділі — «Мазепа у німецькій пресі по 1708 р.».

Розглядаючи інформацію зарубіжної преси, Т. Мацьків зазначив, що «цар вислав на захід спеціальних агентів, завданням яких було дбати про те, щоб чужинецькі, зокрема німецькі часописи, писали прихильні відомості про Москву. Вони самі мали готові статті чи дописи або давали редакторам відповідні матеріали...» (с. 33).

Багатий своїм змістом підрозділ «Мазепа в німецьких мемуарах», у якому мова йде про події в Україні та їх політичне значення, що знайшли своє висвітлення та оцінку. Ось як, наприклад, писав тогочасний німецький політичний діяч Й. Барділі: «Україна, або Козакія — це край, у якому давніше жили скіти (скіфи — Ф. Ш.), а їх наслідники є козаки, нарід вільний, що не хоче бути ні під Польщею, ані під Московією» (с. 65).

В цьому підрозділі наводяться також відомості й з інших мемуарів про конкретні події, що відбувалися напередодні та під час Полтавської битви, й про її наслідки.

У підрозділі «Мазепа у звітах прусського посла в Москві» звертається увага на дії, які проводилися царським урядом, зокрема в Україні, під час війни 1708—1709 рр., згадується про жорстоке знищення м. Батурина та його населення російськими військами, очолюваними О. Меншиковим.

У четвертому розділі книги «Мазепа в австрійських джерелах» наводяться документи 1703 р., де повідомляється про зустріч Мазепи з Петром I, про те, що цар довго з ним розмовляв і подарував йому шаблю, прикрашену

діамантами. В пресі згадується зустріч Мазепи з іншими російськими діячами, а також про участь гетьмана в різних військових походах.

До переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII зарубіжні газетні повідомлення називали його «князем», «фельдмаршалом» і т. п. Після цього високі титули гетьмана в австрійській пресі зникли, а вживалися слова «зрадник», «егоїст» тощо.

У джерелах наводяться відомості про те, що запорожці під проводом К. Гордієнка приєдналися до Мазепи в 1709 р. Австрійська газета «Пост мерліхер меркуріус» 10 липня на основі інформації з Кракова від 29 червня повідомляла, що російський полковник Яковлев повністю знищив Запорозьку Січ, захопив 150 гармат, а полонених січовиків закатавав.

Австрійське посольство в Росії не обходило подій, що відбувалися в Україні. Про це свідчить матеріал, поданий у підрозділі «Мазепа у звітах австрійського посла в Москві». Одним з перших, хто повідомив про перехід Мазепи до шведів, був австрійський посол Отто Плеєр. У своєму звіті за 16 листопада 1708 р. він писав: «Потім прийшла несподівана вістка, що престарий і білосивий, завжди щиро відданий цареві та його улюбленець, козацький вождь Мазепа перейшов до ворога з триста старшинами та деякими полками козаків, допомагаючи тим кроком голодуючій шведській армії» (с. 89).

Вже згадувалося про те, що цар Петро I нагородив І. Мазепу за його діяльність першим тоді орденом Росії св. Андрія Первозваного. Король Польщі Август II також нагородив його найвищим тоді польським відзначенням — орденом «Білого Орла». Приділена увага в книзі й про надання Мазепі австрійським імператором титулу «Князь святої Римської імперії». Безумовно, ці високі нагороди і титул, одержані від урядів різних країн, свідчать про міжнародне визнання діяльності гетьмана України.

У розділі п'ятому «Мазепа у спогадах швейцарського очевидця» Христофора Гасманна Теодор Мацьків зазначає, що тут нема нічого нового про Мазепу, однак вони заслуговують на увагу, тому що автор як очевидець і безсторонній спостерігач подій представляє їх так, як бачив.

Т. Мацьків дає ряд правок та уточнень до змісту спогадів Христофора Гасманна.

З давніх часів у громадськості Франції викликали зацікавлення події, які відбувалися в Україні. В XVII ст. цьому, зокрема, сприяв француз Гійом Левассер де Боплан. Добре ознайомлений з українським життям, зокрема козацтва, він видав книгу «Опис України», що вийшла кількома виданнями, а також в англійському перекладі¹.

У шостому розділі книги «Мазепа у французьких джерелах» зібрано відомості про нього, починаючи з його виборів гетьманом і до подій, що відбувалися в 1708 р.

За діяльністю Мазепи досить уважно слідували урядові кола Франції. Це знайшло своє відображення в звітах французьких дипломатів, чому присвячено спеціальний підрозділ у книзі Т. Мацьківа. Наведено окремі приклади.

Французький дипломат Жан де Балюз у 1703 р. з Москви зазначав у своєму звіті: «З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа. Розмова з цим принцом

дуже приємна; має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах...» (с. 104—195).

Розділ сьомий «Мазепа в англійських джерелах» присвячено тогочасній пресі, в якій знайшли своє відображення події, пов'язані з гетьманом, починаючи з обрання його на цю посаду у 1687 р.

Теодор Мацьків має підстави для твердження, що «тогочасну англійську пресу не можна вважати за першоджерело. Все ж таки вона була своєрідним «барометром» тогочасної публічної opinio та одночасно свідчила про популярність Мазепа в тодішньому політичному світі» (с. 113). Відомості для англійської преси надходили з різних європейських країн, де багато уваги приділялося козакам, Мазепі та його союзу зі шведським королем. Але на відміну від німецької преси, що не щадила Мазепу за його перехід на бік шведів, таких епітетів, як «зрадник», «бунтар», «егоїст» та інші, англійська преса не вживала.

Події в Україні та Мазепа не обійдені й у тогочасних англійських мемуарах, яким присвячено другий підрозділ, що відкривається спогадами шотландця, генерала на російській службі Патріка Гордона, учасника кримського походу 1687 р. російських військ та козаків.

У його спогадах, зокрема, зазначається: «Визначні козаки потаємно розвідалися, кого генералісимус хотів би мати за гетьмана. Коли вони довідалися, що Мазепа є тим чоловіком, тоді ще того самого вечора написали потайки в тому дусі листа. Рівночасно провідники цієї партії поділили між собою полковництва та інші значні уряди й вирішили усунути тих, що були в ласці попереднього гетьмана...». Далі розповідається про обрання Мазепа гетьманом (с. 121—122).

Важливі відомості надходили до англійського уряду у звітах британських дипломатів. Зокрема, з Москви посол Чарлс Вітворт інформував свій уряд не лише про російські справи, а й про події в Україні та активну участь козаків у військових діях. Мазепі приділена значна увага, зокрема його союзу з Карлом XII, подіям 1708—1709 рр.

Т. Мацьків на підтвердження багатих змістом повідомлень Вітворта зазначає, що посол мав добрі зв'язки з високими урядовцями та старшинами, був не тільки інформований про події та людей, які брали в них участь, а й писав про це об'єктивно. Саме тому його звіти мають особливо важливе значення для оцінки подій в Україні, особистості Мазепа і його політики.

У розділі восьмому «Згадки про гетьмана Мазепу в голландській газеті «Опрехте гарлемсе сатурдахсе курант», 1709 р.» повідомляється про те, що російські війська знайшли у захопленій шведській касі один мільйон «райксдальдорс», які Мазепа позичив шведам. 10 вересня вона повідомила, що татарський хан видав Мазепу цареві й що його було доставлено в Київ. Проте це повідомлення газети безпідставне, бо такого не було.

У розділі дев'ятому «Мазепа у світлі шведських очевидців» йдеться про похід Карла XII на Україну в 1708 р. Враховуючи наслідки досліджень з цієї тематики, Т. Мацьків зазначає, що одним з основних моментів шведсько-російської війни початку XVIII ст. було те, що король, нібито послухавши Мазепу, змінив розпочатий напрям наступу своєї армії — Мінськ — Смоленськ — Москва на другий — Стародуб — Полтава — Москва. Насправді ж немає документальних доказів про зв'язки Мазепа з Карлом XII до жовтня 1708 р. Обставини стратегічного характеру, які враховувало шведське керівництво, спрямували дії Мазепа на союз з Карлом XII, що проявив ініціативу в цій справі. У наведених джерелах шведських сучасників зазначається, що Мазепа — «великий генерал козаків, що були дуже невдоволені

з царя, він старався позбутися ярма й піддатися під протекцію шведського короля» (с. 148). Наводяться свідчення сучасників про складність умов, в яких це відбувалося.

І в той же час шведський король у листі підтвердив, що він «бере Мазепу й Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий договір не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені» (с. 153). Але в ході подій сталося так, що згадані обіцянки та обов'язки залишилися на папері й не були здійснені.

Про шведсько-українські відносини йдеться в розділі десятому «Мазепа — творець українсько-шведського союзу». Т. Мацьків стверджує: «Чи не найважливішим твором політики й життя Мазепи був українсько-шведський договір, який мав далекосяглі стратегічні й політичні наслідки, що їх оцінили вже сучасники. Більше того, цей договір ще й сьогодні достатньо не висвітлений і все ще належить до контроверсійних (спірних.— Ф. Ш.) питань світової історії... Це питання належить не тільки в українській, а й у шведській історіографії до «темних місць», бо не збереглися оригінальні документи» (с. 156).

Т. Мацьків на основі використання різного характеру матеріалів вніс відповідний вклад у справу відтворення якоюсь мірою українсько-шведського союзу.

Одним з ініціаторів останнього був і гетьман І. Мазепа. Але вважати, що він був творцем цього союзу — перебільшення. Адже такий союз справа не одного політичного діяча.

Полтавська битва, що відбулася в червні 1709 р., відіграла суттєву роль у міжнародних відносинах, зокрема російсько-шведських, а також українсько-шведських. Полтавській битві присвячено невеликий за обсягом у монографії розділ одинадцятий. Може, не слід було автору обмежуватись одним реченням: «Для України та злочасна битва мала фатальні наслідки на довгі-довгі роки» (с. 173). Адже були й інші події згубного характеру.

Розділ дванадцятий «Легенда й правда про Мазепу» Т. Мацьків відкриває положенням: «Постать Мазепи — чи не найвизначніша особа в новій українській, а, побіч Богдана Хмельницького, теж у всесвітній історії. Як відомо, Мазепа був предметом натхнення для багатьох поетів, митців, письменників і дослідників цієї доби. Поетів та митців заманювала зв'язана з його особою легенда, в якій зображено його як романтичного героя любовних пригод. При згадці імені Мазепи в західному світі мають на увазі радше постать любовного героя Вольтера чи Байрона, ніж історичну особистість» (с. 174).

Автор не обмежився викладом легендарних сюжетів, а навів факти і події, які переконливо свідчать про динамічну особистість державного, військового, політичного і культурного діяча України — Івана Мазепи.

Завершується праця «Підсумками». Автор стверджує, що німецькі джерела щодо І. Мазепи мають два напрями: його позитивно оцінювали, коли він був прихильним до царя Петра I, і негативно після переходу до союзу з шведським королем Карлом XII.

Французькі джерела про Мазепу дуже цінні. Дипломати, які особисто знали гетьмана, згадували його у своїх спогадах чи дипломатичних звітах з повагою як до його особи, так і політики (с. 181).

Шведські очевидці «у своїх спогадах та щоденниках ставилися до Мазепи взагалі прихильно», — твердить Т. Мацьків (с. 181). Автор дійшов висновку,

що «не всі англійські сучасники знали Мазепу особисто, але були досить добре поінформовані й писали про нього в позитивному або нейтральному світлі» (с. 181).

Автор приділив увагу російській історіографії, в якій, на його думку, дається тільки негативна оцінка Мазепи, особливо його перехід на бік Карла XII. «Підсоветські історики» теж засуджували Мазепу як «зрадника».

Роблячи обґрунтовані висновки, автору слід було б сказати і про те, які завдання стоять у справі дальшого висвітлення питань, пов'язаних з історією України та з діяльністю гетьмана І. Мазепи.

Отже, новизна тематики, багата джерельна база, обґрунтовані наукові твердження та висновки, подані Теодором Мацьківом, свідчать про науковий і актуальний характер праці. Бажано, щоб з її змістом мали можливість ознайомитися широкі кола читачів нашої країни.

Ф. П. Шевченко (Київ)

¹ Гійом Левассер де Боплан. Опис України.— К., Наук. думка, 1990.

*А. Жуковський, О. Субтельний. Нарис історії України
Львів: НТШ, 1991, 1992.— 232 с.*

Журнал трохи прифізнівся з рецензуванням цього нарису. Перше його видання з'явилося ще в 1991 р. і відразу привернуло увагу української громадськості. Відроджене у Львові Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) започаткувало ним свою публікаторську діяльність. На зворотному боці титульної сторінки другого видання з'явився напис: «Рекомендовано Міністерством освіти України як підручник для шкіл середньої та вищої освіти». Отже, книга здобула визнання офіційних органів незалежної Української держави.

Автори підручника — відомі вчені з української діаспори. Аркадій Жуковський очолює Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) у Сарселі (поблизу Парижа). Орест Субтельний — професор політології та історії Йоркського університету (Торонто). У 1992 р. вони одночасно були обрані закордонними членами Академії наук України із спеціальності «Історія». Уривки з фундаментальної книги О. Субтельного «Україна: історія» друкувалися в нашому журналі у 1991 р.

Рецензована книга справді може бути підручною при вивченні будь-якого періоду тисячолітньої історії України. І це — попри вкрай невеликий обсяг: 15 друк. арк. разом з фотоілюстраціями. Енциклопедичний стиль видання не є випадковістю: воно створювалося на основі текстів обох авторів, надрукованих в «Енциклопедії українознавства».

Книга структурно відрізняється від радянських систематичних курсів історії України. Понад 40 % її обсягу займають додатки — іменний та географічний покажчики, шість історичних карт, хронологічна таблиця, бібліографія, фотоілюстрації. Саме з цього й хотілося б розпочати аналіз праці. Ми ж бо не звикли до такого «марнотратства» і сприймаємо додатки, головним чином, як атрибут багатотомних видань. Але ж вони сприяють кращій засвоєваності матеріалу, полегшують користування підручником, у стислій формі дають багато цінної додаткової інформації.

Автори постаралися дати ілюстрації до всіх основних сюжетів своєї праці, звертаючи увагу передусім на добір маловідомих у нас портретів із зображеннями діячів української історії. Серед останніх — гетьмани козацької доби І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, духовні, політичні та військові лідери визвольних змагань ХХ ст., в тому числі М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, П. Скоропадський, А. Шептицький, Р. Шухевич. Є також багато групових фото, зокрема, першого складу Генерального секретаріату Центральної Ради, керівництва Українського вільного університету в Празі, учасників установчого конгресу Організації українських націоналістів у Відні тощо. Княжа доба в історії України ілюструється як автентичними документами, так і картинами художників ХІХ—ХХ ст. Проте непідготовлений читач не зможе відрізнити документ від інтерпретації митця. Тому в наступному виданні книжки доцільно було б дати перелік фотоілюстрацій з вказівкою на джерело походження.

Важко дорікнути авторам, що вони неправомірно обмежують вміщений у

праці хронологічний перелік основних подій в Україні та діаспорі лише тими з них, які відбулися після 1917 р. Без цього обмеження розмір додатків з певністю перевищив би обсяг основного тексту. І все ж такий підхід до хронологічної таблиці не зовсім логічний. Адже з неї читач зримо бачить «наповненість» подіями кожного року лише сучасної, а не всієї історії України. Слід зауважити, що деякі формулювання в таблиці — невдалі або неточні. Наприклад, голод на півдні України датується 1921—1922 рр. (в основному тексті — правильно: 1921—1923 рр.). Подаються дані про смерть Ольги Басараб (лютий 1924 р.), однак ніде не сказано, хто вона така. Повідомлено про призначення П. Постишева в січні 1933 р. «комісаром Москви на Україні», але ж це суто побутовий вираз, такої посади не існувало. Впадає в око, що в хронологічному покажчику майже зовсім не згадуються події соціально-економічного життя України.

Бібліографічний покажчик налічує близько шести сотень назв узагальнюючих праць та найбільш важливих досліджень монографічного характеру. Авторі враховують основні праці радянської історіографії і разом з тим дають уявлення про здобуток діаспори в розробці багатьох ключових проблем історичного минулого українського народу. На жаль, поза межами покажчика лишилися опубліковані джерела з історії України, а саме вони нерідко найбільше цікавлять читача.

А. Жуковський і О. Субтельний дають власну періодизацію історії України, що відрізняється як від запропонованої М. Грушевським, так і, тим більше, від тієї, що використовувалася в радянській історіографії. Очевидно, з ними слід погодитися в головному: критерієм виділення хронологічних періодів є наявність чи відсутність форм державності на українських землях. Інша річ, що назви деяких періодів потребують уточнення. Наприклад, недоцільно, на наш погляд, називати «польсько-козацькою добою» період цілковитого поглинення України Річчю Посполитою. Виникнення Запорізької Січі послужило передумовою визволення українського народу з-під гніту польських феодалів, але до 1648 р. соціально-економічне життя в Україні цілком визначалося виробничими відносинами, які склалися в Польській магнатсько-шляхетській республіці. Нічого специфічно козацького ця доба в собі не містила. Навпаки, польські магнати прагнули використати козаків у власних цілях, і це нерідко їм вдавалося. Так само неправомірно вважати, що головним змістом періоду перебування України в складі Російської та Австро-Угорської імперій був процес національного відродження (як це відзначено у назві відповідного розділу). На жаль, українська нація під тяжким імперським пресом остаточно не склалася на той час. Це трагічно позначилося згодом на долі УНР (як і ЗУНР, якій вона не змогла допомогти), коли загибель обох імперій надала українському народу перший у ХХ ст. історичний шанс відродити свою державність. Останній розділ «Україна після другої світової війни» охоплює надто великий проміжок часу — 1945—1990 рр. (в тексті другого випуску викладено й події 1991 р.). Безсумнівно, його варто було поділити на 2—3 самостійні періоди.

Розкриваючи закономірності історичного розвитку українських земель у княжу добу, автори відмежовуються від тези радянської історіографії про спільну спадщину трьох східнослов'янських народів. Однак у нарисі немає систематичного викладу тих безсумнівних регіональних відмінностей, що існували в Давньоруській державі, чітко не відмежовано специфічних ознак українського регіону від інших. Ті ж ознаки, які називаються в книзі, не здаються достатньо переконливими. Стверджується, наприклад, що саме на

українських землях влада за княжої доби була позбавлена автократизму, оскільки мала в собі зародки народовладдя — боярську раду та віче (с. 31). Але ж подібні інститути властиві й іншим регіонам Східної Європи. Вони відображають етапи еволюції Київської держави від конфедерації союзів племен з елементами додержавного устрою (віче) до напівфеодального утворення з сильною владою місцевих бояр або удільних князів династії Рюриковичів. Державотворчі процеси в Галицько-Волинському і Володимиро-Суздальському (потім — Московському) князівствах мали істотні відмінності, але автори уникають аналізу цього питання. Вони обмежуються твердженням, що прямою спадкоємицею Київської Русі була Галицько-Волинська держава. Занепад Русі, через відсутність у нарисі аналізу її соціально-економічного розвитку, пояснюється поверховими причинами: технічною неможливістю контролювати величезну територію з одного центру, нападами кочовиків (с. 31). Ці фактори, як відомо, існували й при утворенні Давньоруської держави.

Значно повніше висвітлено історію України в литовсько-польську добу. Тут натрапляємо на незвичне для себе судження: період в історії України від середини XIV ст. до Люблінської унії був єдиним, коли на її території панував справжній феодалізм. Читачеві, вихованому на вульгарно-соціологічній схемі послідовної зміни формацій з вершиною у вигляді «розвинутого соціалізму», це твердження здається загадковим.

Змістовно показано в праці початки козацтва та значення його для українського суспільства. Проте аналізу внутрішньої еволюції Речі Посполитої (яка була унікальним явищем у системі західноєвропейських держав) у ній не знаходимо, хоч без цього не можна повною мірою зрозуміти подій, що відбувалися в Україні. Поза увагою авторів залишилися також причини швидкої колонізації переважної частини української еліти княжої доби.

Добу козацько-гетьманської держави автори датують від 1648 р. до кінця XVIII ст. Можливо, у книзі такого невеликого обсягу це навіть доцільно. Та все ж наголосимо: Полтава в українській історії була й залишається чітко окресленим рубежем. До Полтавської битви козацько-гетьманська держава існувала, після неї — ні. Зовнішні ознаки цієї держави (наприклад, інститут гетьманів) надалі зберігалися ще досить тривалий час, але вони не повинні вводити нас в оману. Російська імперія наклала свою важку долоню на більшу частину (після розділів Речі Посполитої) українських земель. Вона ліквідувала тут козацький стан, поглинула своєю регулярною армією козацьке військо, поставила собі на службу і врешті-решт також поглинула нову українську еліту — козацьку старшину, зруйнувала Запорізьку Січ, знищила полковий адміністративно-територіальний устрій, замінивши його одноманітними губерніями і, нарешті, запровадила кріпацтво. У книзі справедливо зазначено, що соціальні наслідки визвольних змагань, започаткованих під проводом Б. Хмельницького у 1648 р., були до кінця XVIII ст. повністю втрачені. Втягнута після Переяславської угоди в кордони Російської держави, Україна чим далі, тим більше відходила від магістрального шляху розвитку світової цивілізації, започаткованого революціями в Англії, Франції і США.

Характеризуючи період історії України від кінця XVIII ст. до 1917 р., А. Жуковський і О. Субтельний розглядають в основному діяльність інтелігенції, яка виконувала роль свого роду ферменту у перетворенні невиразної етнографічної маси в згуртовану націю. У нарисі цілком справедливо підкреслено, що в революції 1848—1849 рр. українці західних земель уперше за тривалий час виступили на історичній арені як національна

спільність. Однак оминається питання про державний кордон як найвідчутніший негативний фактор в процесі консолідації української нації.

Кінець XVIII ст.— початок XX ст. є в історії нашого народу періодом активних колонізаційних процесів, викликаних переважно зростанням чисельності населення на українських етнічних землях. Автори підкреслюють істотну різницю між обома частинами України: сотні тисяч українців Австро-Угорщини емігрували за океан, тимчасом як мільйони українців з Наддніпрянщини колонізували навколишні вільні землі. Колонізаційні процеси, що задовго до доби Б. Хмельницького спрямовувалися на окраїну Московської держави — Слобожанщину, охопили пізніше сусідне з українськими етнічними землями «дикє поле» — Новоросію та Кубань, а з кінця XIX ст.— Сибір, Туркестан і Далекій Схід. Територія суцільного розселення українців збільшилася вдвоє, порівняно з їхніми давніми етнічними землями.

Разом з тим визначилася така особливість міграційних процесів серед українців, як спрямованість їх не в міста, а в сільську місцевість. В умовах, коли значення міст в соціально-політичному житті почало зростати, ця особливість відіграла негативну роль. Чужонаціональний склад великих міст України закріплював бездержавний статус українського народу.

Третя (після княжої та козацької) українська держава виникла на початку XX ст. Розуміючи її значення, автори відводять маленькому часовому відрізку (1917— 1920 рр.) великий розділ. Головну увагу в ньому приділено Українській Центральній Раді та Директорії — органам національної революції. Перший з них утворив Українську Народну Республіку, другий боровся за її утвердження.

В книзі показано, що у властивій революційному часу калейдоскопічній зміні подій постійним залишається одне: небажання російських політичних сил — від тих, що утворювали білогвардійський табір, до більшовиків — визнати за українським народом державні права. Оскільки Антанта перейняла від білогвардійців негативне ставлення до УНР, Центральна Рада змушена була спертися на її противника — Четверний союз. Поразка останнього у світовій війні наперед визначила вкрай несприятливі зовнішньополітичні умови, в яких народжувалася третя українська держава.

Така сама закономірність спостерігалася й на українських землях Австро-Угорщини. Створена за допомогою Антанти Польська держава негайно розпочала війну проти Західно-Української Народної Республіки і не припиняла її до повної окупації Східної Галичини. Проголошення в січні 1919 р. злуки ЗУНР і УНР залишилося актом на папері, бо армія С. Петлюри воювала одночасно з більшовиками та денікінцями, а тому не могла відкрити ще й третій фронт — проти польських військ.

Досить об'єктивно охарактеризовано в книзі Варшавський договір 1920 р.— болючу для українських істориків тему. Вчені з діаспори, будучи вихідцями переважно із західних земель, звичайно оцінюють угоду Директорії з урядом Польщі вкрай негативно. Їм важко зрозуміти, що це була остання відчайдушна спроба продовжити боротьбу за вільну, самостійну Україну. Слід додати й те, що при оцінці Варшавського договору не беруться до уваги попередні розрахунки Петлюри, а наголос робиться тільки на кінцевому результаті, як відомо, суто негативному. Петлюра вважав, що прихід армії УНР в Україну викличе спалах антибільшовицької селянської війни, бо всі ознаки її можна було з певністю прогнозувати. Але внаслідок радикальної зміни курсу більшовицької політики в Україні після поразки денікінців очікувані події запізнилися. Лише через півроку селяни

розібралися, що зміна та була звичайною тактичною хитрістю. Анти-більшовицькі повстання, відомі в радянській історіографії як «куркульський бандитизм», почалися з осені 1920 р., але уже в нових політичних умовах.

Треба відзначити певні неточності, допущені авторами при висвітленні визвольних змагань 1917—1920 рр. Зокрема, перший склад Тимчасового уряду створили не кадети й соціалістичні партії (с. 72), а октябристи і кадети, тобто пануючі в Державній Думі політичні сили. Меншовики та есери залишилися в опозиції, хоча й доброзичливій. Вони, звичайно, боролися за політичну владу, але прагнули забезпечити її легітимність навіть в умовах революції. Недоцільно називати Лютневу революцію березневою (с. 74) тільки тому, що автори користуються при викладі подій в обох частинах України новим стилем літочислення. Не можна твердити, що держави Антанти ставилися прихильно до ідеї відродження української державності (с. 78). Ті ознаки уваги з боку Англії і Франції, на які автори посилаються, викликані тактичними міркуваннями: прагненням відвернути уряд УНР від укладення сепаратного миру з Четверним союзом.

Міжвоєнний період в історії України (1921—1939 рр.) висвітлюється в нарисі вкрай побіжно. На протигагу радянським авторам, які завжди обмежувалися в описах цього періоду короткими згадками про західноукраїнські землі, А. Жуковський і О. Субтельний віддають їм більше половини обсягу відповідного розділу. Це — явний перекис в інший бік.

Зокрема, розповідь про індустріалізацію радянської України вмістилася в один рядок. Отже, поза увагою авторів залишилися справді величезні зміни в структурі виробництва й суспільства. Немає інформації про джерела індустріалізації, результати капітального будівництва (один Дніпрогес чого вартий!), зміни в соціальній структурі суспільства. Відсутні дані про якість і рівень життя населення, екологічні наслідки промислової політики держави тощо.

Колективізація сільського господарства, як вказують автори, призвела до зникнення традиційного українського села. Однак цьому сюжету разом з розповіддю про голод 1932—1933 рр. приділено тільки півсторінки. Штучність голоду вбачається в тому, що спеціальні бригади активістів забрали у селян хліб (с. 104). Насправді ж під час подвірних обшуків у «боржників» під виглядом «натуральних штрафів» забирали геть усе істівне. Звідси — страхітливі наслідки голодомору. У попередню зиму 1931—1932 рр., коли в десятках районів України також вибрали весь хліб, переважна більшість селян спромоглася вижити завдяки запасам картоплі й буряків.

Окремо слід спинитися на демографічних втратах у міжвоєнний період — найбільш трагічний в усій українській історії. Авторі пишуть, що в 1921—1923 рр. від голоду загинуло майже 1,5 млн. селян (с. 100). Названа цифра здається трохи завищеною. Проте даремно було б визначити втрати, аналізуючи демографічну статистику. Методика таких розрахунків проста: треба встановити більш-менш точно рух народонаселення по роках між двома найближчими переписами (за межами аналізу залишиться, звичайно, позбавлена вірогідних даних демографічна катастрофа голодних років), а потім зіставити одержаний результат з різницею в чисельності населення за переписами, в даному разі 1897 і 1926 рр. Та міжпереписний період надто довгий, а відомості про природний і механічний рух населення за 1914—1920 рр. абсолютно ненадійні.

Втрати від голоду 1931—1933 рр., як зазначають автори, становили від 6 до 8 млн. чол. (у книзі О. Субтельного «Україна: історія» інша вилка

втрат — від 3 до 6 млн.). Аналіз даних про природний і механічний рух населення у порівнянні з результатами переписів 1926 і 1937 рр. показує викликаний голодом дефіцит більш-менш точно: не менше 3 млн. і не більше 3,5 млн. чол. Загальні демографічні втрати, включаючи викликане голодом катастрофічне зниження народжуваності в 1932—1934 рр., становлять, за нашими підрахунками, по УСРР близько 5 млн., а з урахуванням Кубані — близько 6 млн. чол.

Більше інформації за цей період автори дають з проблем культури й національної політики. Спинаючись на українізації, вони, здається, надто персоніфікують цей процес, який мав забезпечити правлячій партії зв'язок з масами: нібито справи тут пішли на краще тільки з усуненням російських шовіністів Е. Квірінга і Д. Лебеда (с. 102). Але ж українізація досягла максимуму в 1925—1928 рр., а ці роки припали на секретарювання в Україні Л. Кагановича, якого аж ніяк не «звинуватиш» у зайвomu українській філії. Цілком слушно підкреслено, що фізичне та моральне знищення інтелігенції широко розгорнулося в Україні не 1937 р., як повсюдно в Радянському Союзі, а ще 1933 р. Проте ця акція тоталітарного режиму прямо не була пов'язана з наступом на національну культуру та русифікацією всіх сфер українського життя (с. 105). Справді, чому б це молодий партпаратник Л. Брежнев, який прагнув найвищого кар'єрного успіху, представлявся у своїх анкетах того часу як українець? Чому в середині 30-х років у складі АН УРСР виник ряд українознавчих інститутів — української літератури, українського фольклору, історії України?

На Заході національну політику більшовиків спрощують. Насправді вона не була такою примітивною, як чорносотенна політика царського уряду. Прагнучи розширити свою соціальну базу, правляча партія надала багатьом національностям політичну правосуб'єктність. Радянський Союз, як і побудована пізніше за його зразком Югославія, являв собою унікальний в історії людства конгломерат етнотериторіальних утворень. Останні, залежно від чисельності й активності їх населення, мали різні права: найбільші були у союзних республік, найменші — у національних округів і районів. Права етнотериторіальних утворень, що належали до однієї категорії, також різнилися. Україна, наприклад, за категорією союзних республік проходила як «друга серед рівних» (такий вислів вживає О. Субтельний в своїй книзі «Україна: історія»).

Зміст перебудови традиційного для Російської імперії політико-адміністративного устрою цілком очевидний: поставити під контроль національно-визвольний рух, щоб згодом знищити під корінь «буржуазний націоналізм»; утримати народи в орбіті централізованої держави, надаючи їм на словах державні права; нарешті, шляхом протиставлення людей за національностями (як і за класами) полегшити управління багатонаціональною країною.

Друга світова війна почалася для України не 1941 р., як це завжди стверджували радянські історики, а відтоді, коли прийшли в рух війська, покликані реалізувати таємні статті німецько-радянського пакту від 23 серпня 1939 р. Автори рецензованої книги показують трагічні наслідки «золотого вересня» для сотень тисяч українців і поляків у Західній Україні, розповідають про події в окупованій Німеччиною Польщі («Генеральний губернії»), до складу якої увійшли українські території з більш як мільйонним населенням, дають стислу, але конкретну інформацію про оунівське підпілля та дії Української повстанської армії на різних етапах війни. Читач дізнається також про колонізаційну політику Румунії, яка окупувала десяту

частину українських земель. Румунія протягом війни встигла побувати в обох воюючих таборах, але у нас, рахуючись з почуттям керівників братньої країни, ці аспекти минулого не рекомендувалося підкреслювати. Про умови життя населення в районах України, окупованих гітлерівцями й хортистами, автори розповідають стисліше. Практично не висвітлюється в книзі хід воєнних дій в Україні, хоч у Червоній армії перебували мільйони українців.

Наведені в нарисі дані про втрати населення України внаслідок другої світової війни та через терористичну політику сталінської адміністрації надто приблизні. Адже демографічна статистика до недавніх часів була за сімома замками, а демографи-історики перевелися ще півсторіччя тому.

Розповідь про події в Україні за доби пізньої сталінщини не враховує, зрозуміло, побудованих на архівних матеріалах останніх публікацій. Тому тема переслідування інтелігенції розкривається тут досить побіжно. Натомість великий інтерес становлять сторінки, присвячені діям УПА, релігійному життю та подіям у діаспорі. В сучасній історіографії це — «білі плями».

Після смерті Сталіна режим певною мірою ослабив тиск на Україну. Ознаки цього автори справедливо вбачають у ряді кроків, зроблених центральними властями, зокрема, в появі на ключовій посаді першого секретаря ЦК Компартії України українця за національністю О. Кириченка: такого не було з 1918 р., тобто з моменту утворення цієї організаційної структури у складі державної партії. Вперше союзний уряд погодився з тим, щоб передати Україні тісно пов'язаний з нею географічно й економічно Кримський півострів. Україні було дозволено, згідно з її офіційним статусом члена-засновника ООН, увійти до складу деяких авторитетних міжнародних організацій. Зародження дисидентського руху в 1955 р. також можна вважати за ознаку ослаблення тоталітарного тиску. В умовах терористичної сталінської диктатури дисиденти просто не встигли б з'явитися на поверхні політичного життя.

Нові явища в економічній, суспільно-політичній і національно-культурній сферах автори називають «десталінізацією». Навряд чи вказаний термін, хоч він звичний для західної історіографії, має наукове значення. Так само, як і запроваджений з ініціативи М. Хрущова термін «культ особи», він відображає тільки процеси, що відбувалися на поверхні. В даному разі слід, мабуть, говорити про те, що із смертю диктатора захиталася вся централізована система тоталітарної влади. Радянський тоталітаризм вступив у смугу кризи й гниття. Хрущовські реформи аніскільки не змогли зарадити справі, бо не змінювали внутрішньої суті режиму.

Характеризуючи два десятиріччя брежневської доби, автори зосереджують увагу майже виключно на дисидентському русі. Наведені ними факти надзвичайно цікаві. Але ж загальна кількість дисидентів не перевищувала й тисячі. Суспільство не знало їх і жило своїм життям. Яким воно було, це життя? Відповіді немає.

Тим часом, хоч брежневську добу назвали «епохою застою», в суспільстві відбувалися інтенсивні процеси. Як правило — негативні. Зокрема, в Україні істотно скоротилася частка українців завдяки міграціям і внаслідок організації у державному масштабі русифікації неросійського населення. Незважаючи на заклинання типу «економіка повинна бути економічною» чи «радянське — значить відмінне», розвиток народного господарства йшов екстенсивним шляхом: на інтенсифікацію виробництва директивно-планова система виявилася нездатною з моменту свого

виникнення. З року в рік дедалі більше відчувався дефіцит ресурсів. Видобувний характер виробництва різко загострив проблему екології, а чорнобильська катастрофа перетворила значну частину України на зону екологічного лиха.

Книга завершується викладом подій останніх років, аж до розпаду комуністичної імперії. В ході Всеукраїнського референдуму переважна більшість населення підтвердила прийнятий Верховною Радою Акт проголошення незалежності України. Розпочався нелегкий процес утвердження реальної незалежності, учасниками і свідками якого є всі ми.

Рецензований підручник, як бачимо, при невеликому обсязі має високу інформаційну насиченість. Він, зрозуміло, викликає застереження і рекомендації. Та не слід забувати, що врахування висловлених тут зауважень неминуче пов'язане із збільшенням обсягу. Можливо, авторам слід зважитися на це збільшення, щоб мати можливість спинитися на багатьох проблемах, які вони оминули у двох перших виданнях свого нарису. Отож, наступне видання має бути не стереотипним, а розширеним.

С. В. Кульчицький (Київ)

Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко та ін.

*Історія (методичні рекомендації для вступників до вузів).
К.: КДПІ, 1992—203 с.*

Останнім часом значно зріс інтерес науковців до досліджень різних періодів історії України, висвітлення її так званих «білих плям», написання синтетичних, узагальнюючих монографій і (що в даному разі для нас найважливіше) методичних посібників для шкіл та вузів. Уже побачили світ ряд таких праць, написаних як вітчизняними вченими, так і дослідниками з діаспори¹.

До їх числа відноситься й рецензоване видання. Необхідність створення такого посібника зумовлювалася тим, що абітурієнти, які готувалися до вступних екзаменів з історії України, відчували гострий дефіцит методичної літератури. В даній праці на відміну від інших містяться рекомендації з кожної теми курсу історії України і новітньої всесвітньої історії, запитання для самоперевірки, рекомендована література. Причому структура цього навчального посібника відповідає структурі програми вступних екзаменів з історії України в університети та інститути.

Перша найбільша за обсягом частина праці присвячена історії України. Автори прагнули розкрити зміст кожної теми таким чином, щоб акцентувати увагу абітурієнта саме на якісно новому, об'єктивному розумінні вузлових проблем. Це дає йому можливість відійти від однобокого, звуженого сприйняття історичних подій крізь призму «марксистсько-ленінської» методології і використання «закономірних» стереотипів при висвітленні важливих питань історичного розвитку суспільства.

Позитивною рисою посібника на відміну від аналогічних видань є те, що виклад матеріалу не переобтяжений переліком явищ, подій та фактів, дат, теоретичних положень. До того ж його автори уникають дублювання праць з історії України, написаних М. Грушевським, І. Крип'якевичем та Д. Доро-

шенком. Вони визначають абітурієнту контури його самостійної праці над матеріалом, допомагають систематизувати знання. Завдяки доступному та стислому викладу навіть найбільш складних тем програми абітурієнтам легко засвоїти їх, осмислити логічну послідовність процесів.

В другій частині посібника висвітлюються події всесвітньої історії, що підвищує цінність рецензованого видання, оскільки ці питання вперше включені до програми вступних іспитів у вузи. З великої кількості матеріалів автори відібрали найбільш важливі, проблемні і це допомагає читачам краще зрозуміти загальні закономірності розвитку світової цивілізації, його багатоваріантність. Розділ посібника, в якому аналізуються події всесвітньої історії та історії колишнього СРСР, сприяє, так би мовити, «модернізації» знань абітурієнтів, які поки що змушені вивчати новітню історію, користуючись безнадійно застарілими підручниками.

Водночас рецензований посібник не позбавлений певних недоліків. Зокрема, деякі теми викладені в ньому занадто стисло, натомість інші містять багато фактографічного матеріалу, буквально ним «нашпиговані». На нашу думку, авторам слід було б дати більш докладні рекомендації вступникам з питань політичного становища українських земель у складі іноземних держав, а також при розкритті теми «Міжнародні відносини у другій половині ХХ століття» та ін.

Викликає подив той факт, що розвиток української культури розглядається відокремлено від світової культури. Автори надто мало уваги приділили різним напрямам музично-театрального мистецтва, розвитку науки.

В переліку рекомендованої літератури повторюються назви одних і тих же підручників і переважно відсутні довідники, енциклопедії, журнальні статті. Але ж лише в «Українському історичному журналі» останніми роками з'явилося чимало цікавих наукових публікацій, в яких по-новому трактується деякі історичні події. Бажано також назвати публікації про історичні постаті України на сторінках журналів «Україна», «Київ», «Дзвін», «Дніпро» та ін.

В разі перевидання посібника бажано було б включити до нього фрагменти найголовніших документів з історії України та всесвітньої історії, історичні карти, хронологічний покажчик, що сприяло б ґрунтовнішому ознайомленню вступників з навчальним матеріалом.

Немає сумніву, що вихід у світ рецензованої праці допоможе абітурієнтам краще підготуватися до вступного екзамену з історії України та всесвітньої історії, по-новому, об'єктивно оцінювати проблеми минулого, певні події та явища.

П. П. Панченко (Київ), М. П. Бернацький (Луганськ)

¹ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України: Матеріали до підручника для 10—11 класів середньої школи.— К., 1992.— 512 с.; Мельник Л. Г. (керівник), Верстюк В. Ф., Демченко М. В. та ін. Історія України: Курс лекцій у двох книгах.— Кн.2.— К., 1992.—464 с.; Багмет М. О., Григор'єва Л. В., Кузьєв В. А. та ін. Історія України: навчальний посібник для студентів, учителів та учнів середніх шкіл.— Миколаїв, 1992.— 303 с.; Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нариси історії України.— Львів, 1991.— 230 с.; Субтельний Орест. Україна: Історія.— К., 1991.— 510 с.; та ін.

В. С. Степанков

Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів: Світ, 1991.— 195 с.

Проблеми історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. ще зовсім недавно вважалися практично вичерпаними. Горезвісні «Тези» ЦК КПРС до 300-річного ювілею Переяславської ради значно звузили діапазон творчого пошуку, зробили істиною в останній інстанції тенденційні або відверто фальсифікаторські положення. В потоці ювілейної та післяювілейної літератури з історії Визвольної війни надто рідко траплялися справді глибокі дослідження, котрі хоч і не могли порушити ідеологічних догм, але створювали для цього необхідні передумови. Одним з авторів цих рідкісних для повоєнного часу досліджень є історик з Кам'янець-Подільського пединституту В. С. Степанков. Досі він викладав свій науковий доробок на сторінках наукової періодики, у брошурах, і лише тепер, коли змінився на краще суспільно-політичний клімат у країні, видав монографію, яка є своєрідним підсумком важливого (понад 20 років) етапу наукового пошуку автора.

Нині, коли відроджується незалежна Українська держава, надзвичайно глибокий інтерес громадськості викликають державні традиції українського народу, відносини між різними соціальними групами та їхній вплив на внутрішню і зовнішню політику уряду, і, звичайно, оцінки Переяславської ради 1654 р. і російсько-українського союзу. Саме ці гострі, малодосліджені проблеми тією чи іншою мірою розглядаються в монографії В. С. Степанкова, присвяченій насамперед антифеодальним аспектам Визвольної війни. Хоча в ряді досліджень автори торкалися цих проблем, однак лише В. С. Степанков повно і ґрунтовно простежує вплив селянської війни на формування Української держави.

Насамперед, необхідно високо оцінити багатство і новизну джерельної бази праці. Автор використав документи вітчизняних і зарубіжних архівів, зокрема Польщі. Зазначимо, що у вступі до книги вміщено характеристику як архівних джерел, так і вже виданих праць з теми і, зокрема, досліджень зарубіжних істориків (Ф. Сисина, Т. Хинчевської-Хеннель, С. Охман, Л. Ченщчик, В. Серчина та ін.), про яких ще зовсім недавно дослідники з України не згадували.

Розкриваючи тему «Переростання антифеодальної боротьби у Селянську війну. Соціально-економічні й політичні завоювання народних мас України (січень — листопад 1648)», автор показує тяжке становище трудящих мас України під владою Речі Посполитої. Висновки автора підтверджують закономірність Визвольної війни, її об'єктивний характер, а також спростовують постулати польської великодержавної історіографії, які дехто за Бугом намагається нині гальванізувати. Дуже важливими є твердження про те, що гетьман Богдан Хмельницький прагнув розширити соціальну базу Визвольної війни, залучивши до неї й українських феодалів. І не вина гетьмана, що цього не сталося. Українські феодали, за винятком частини дрібної православної шляхти, класовий інтерес поставили над національним (с. 31). Отже, вони не пішли шляхом голландської еліти кінця XVI ст., що і призвело до змін у соціальній політиці гетьмана, обумовило ряд його радикальних рішень.

З великим інтересом читаються ті сторінки книги, де викладено першопочатки Української держави, яку автор називає більш вдалим для даного

періоду терміном — Українська козацька республіка, простежує вплив на них державотворчих начал Запорозької Січі. Характерно, що автор не ідеалізує гетьмана, якому до речі, дає в цілому позитивну оцінку. Він справедливо вважає найбільшим політичним прорахунком Хмельницького залишення без бою Західної України наприкінці 1648 — на початку 1649 рр. Єдине, з чим не можна погодитися в даному розділі, так це те, що «напередодні повстання 1648 р. українське суспільство не знало національної ідеї створення незалежної Української держави» (с. 48). Хоча у цьому питанні ще багато нез'ясованого, однак авторові варто було звернутися хоча б до українських письменників-полемістів та деяких творів польської публіцистики XVII ст. Очевидно, можна пояснити помилку гетьмана невірними тактичними розрахунками, недооцінкою масштабів Визвольної війни.

У другому розділі автор аналізує боротьбу трудящих проти відновлення магнатсько-шляхетського землеволодіння і старих форм експлуатації та її вплив на внутрішню політику уряду Української козацької республіки (грудень 1648 — січень 1651 рр.). При цьому головна увага автора сконцентрована на подіях, що відбувалися на Волині та Поділлі. Він наводить чимало важливих факторів про антифеодалну боротьбу в конкретних місцевостях, розкриває роль як визначних керівників Визвольної війни (Д. Нечая, І. Богуна, О. Гоголя), так і маловідомих (І. Кияшка, І. Олександренка, Степка та ін.). Значне місце в книзі приділене Зборівському миру 1649 р. та його суперечливим наслідкам. На відміну від сучасних авторів, В. С. Степанков схильний оцінити Зборівський мир негативно. Вказуючи і на позитивні моменти договору, автор водночас відзначає, що він «перекреслював гетьманську програму (слід сказати: «попередню». — Ю. М.) створення незалежної держави» і передбачав «відновлення на території козацької України старої моделі соціально-економічних відносин» (с. 68).

У книзі ґрунтовно аналізуються зміни в соціальній політиці українського уряду після Зборова, «поправління» гетьмана, що було викликане новою політичною ситуацією, новою розстановкою сил у повстанському таборі; чітко вказується на суперечливість і непослідовність соціальної політики Б. Хмельницького, нові риси в характері Української держави, відмінні від попередньої моделі. При всіх своїх негативних моментах нова соціальна політика все ж утримала визвольний фронт від розколу і в цьому також виявився політичний геній гетьмана. Адже коли єдиний фронт розпався (по смерті Б. Хмельницького), це стало чи не найважливішою причиною поразки України.

Аналізуючи ці складні й суперечливі історичні явища, автору варто було б спинитися і на негативних сторонах «лівої» опозиції Б. Хмельницькому. Так, Худолій був, на наш погляд, предтечею Я. Барабаша та М. Пушкаря, які, спекулюючи на народних бідах, висуваючи демагогічні гасла, призвели до розв'язання громадянської війни в Україні, відкрили шляхи іноземній інтервенції. В другому розділі міститься чимало цінних думок щодо дипломатичної боротьби між Україною та Польщею, формального «двоєвладдя» після Зборівського миру тощо.

Третій розділ («Завершення Селянської війни та її наслідки для соціально-економічного й політичного розвитку Української держави (лютий 1651 — березень 1654 рр.)» є, на нашу думку, найважливішим. Саме в ньому сконцетровані висновки автора щодо характеру Української козацької республіки, формування та функціонування її центральних органів. Тут же визначено характерні риси селянської війни в Україні, показано її

спільність і відмінність у порівнянні із селянськими війнами інших країн Європи, і насамперед Росії (с. 118—128). Розглянуто також наслідки Визвольної війни для окремих її регіонів. Автор слушно підкреслив, що широкий розмах селянської війни сприяв формуванню Української держави середини XVII ст. саме як демократичної республіки.

У книзі робиться слушний висновок про вимушеність союзу з Росією, нерепрезентативність Переяславської ради, договірний характер російсько-українського союзу. Автор правильно вказує на те, що цей союз був за життя Б. Хмельницького рівноправним, що це була своєрідна конфедерація. Важливо, що Б. Хмельницький не звинувачується, як часом буває, в тому, що сталося по його смерті, тобто у перетворенні України у колонію Російської імперії. Однак дещо фатальною є думка про союз з Росією як єдино можливий в умовах того часу; все-таки не можна забувати хоча б про «шведський варіант», котрий пророблявся гетьманом в останній рік його життя.

Можна подискутувати з автором, який вважає, що І. Богун та І. Федорович — різні особи (с. 60), хотілося б більше дізнатися про загадковий полк О. Тяплушкіна (с. 28), можна було б уникнути дрібних неточностей: полковника Головацького автор називає за польською транскрипцією Гловацьким, а до ймення Богдан (Хмельницький) додає ще й «Михайлович» (с. 21), як це робить свого часу Д. Яворницький, за що і був підданий критиці М. Грушевським і П. Житецьким.

В цілому рецензована монографія — беззаперечний історіографічний здобуток. У ній успішно розв'язується ряд важливих проблем історії Визвольної війни і взагалі історії України XVII ст. Можна лише пошкодувати, що таке цінне дослідження вийшло дуже малим тиражем (усього 1000 примірників).

Ю. А. Мищик (Дніпропетровськ)

* * *

Бібліографічна діяльність Державної історичної бібліотеки України

Не одне десятиліття Державна історична бібліотека України забезпечує наукову громадськість високоякісною бібліографічною інформацією з історії нашої країни, спеціальних історичних дисциплін. Як координаційний центр в галузі історико-краєзнавчої бібліографії ДІБ щороку нарощує інформаційний потенціал, розширює і зміцнює зв'язки з науковими установами, вищими навчальними закладами, які займаються історією України.

До укладання бібліографічних покажчиків, їх наукового рецензування та редагування залучаються такі науковці, як П. Т. Тронько, П. Л. Варгатюк, П. П. Панченко, С. В. Кульчицький, Є. М. Скляренко, Л. І. Євселевський, В. Г. Сарбей, В. В. Мусієнко, Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко, Е. М. Піскова, Ю. З. Данилюк, Л. І. Ткачова, Г. В. Касьянов, Г. В. Боряк, О. П. Данильченко, О. Б. Головка. Лише протягом останніх років працівниками бібліотеки розроблено систему фундаментальних ретроспективних покажчиків «Історія робітничого класу УРСР» (1985 р.), «Історія селянства

УРСР» (1990 р.), «Історія інтелігенції УРСР» (1991 р.), «Історія Києва» (1991 р.), «История музейного строительства в УССР» (1987 р.), «История промышленных и сельскохозяйственных предприятий УССР» (1987 р.). До них увійшли книги та статті з наукових збірників, періодичних та серіальних видань, опублікованих на території колишнього СРСР українською та російською мовами в 1917—1990 рр. Всі вони складені за єдиною методикою, а саме: ґрунтовна вступна стаття фахівця-історика; передмова укладачів, схема посібника, розроблена бібліографами і погоджена із спеціалістами Інституту історії України АН України; лаконічні анотації на літературу, розгалужений довідково-бібліографічний апарат. У вищезгаданих виданнях використано метод логічної послідовності розміщення матеріалу, розроблений спеціалістами ДІБ України.

Пробудження національної свідомості, відновлення історичної пам'яті народу, дослідження раніше закритих тем — характерні ознаки сьогодення.

Так, при укладанні покажчика «Історія селянства Української РСР (1917—1989 рр.) залучалися бібліографічні покажчики загального та галузевого характеру, насамперед із спецфондів, що дало можливість збагатити і розширити глибину ретроспекції видання. Особливу увагу укладачі звертали на визначення кола джерел, які підлягають перегляду і розписуванню. Зокрема, було проведено посторінковий перегляд періодичних видань 20—30-х р., що якісно поліпшило бібліографічний посібник.

До нього увійшли праці відомих політичних діячів та провідних науковців: М. І. Бухаріна, економістів — аграрників 20-х років — О. В. Чаянова, М. Д. Кондратьєва, О. М. Челінцева, а також література про представників української школи економістів-аграрників І. П. Короткова, К. Г. Маньковського, К. С. Кононенка, В. М. Соловейчика.

Найбільші труднощі під час роботи над цим виданням були пов'язані із складанням його структури. Покажчик побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Матеріал систематизовано за розділами і підрозділами. В розділах виділено рубрики «Джерела», «Огляд джерел», «Історіографія», «Література».

Особливо слід відзначити залучення до бібліографічних посібників і виділення в окремі розділи бібліографічних і довідкових видань, а також наявність розгалуженого допоміжного довідкового апарату — покажчика авторів, назв книг і статей; іменного, географічного, хронологічного покажчика; списку переглянутих і розписаних джерел.

Громадський інтерес до проблем історії інтелігенції України дуже великий. До них звертаються фахівці з історії, літератури, мовознавства, економіки, ними цікавляться учителі, студенти. Науково-допоміжний покажчик «Історія інтелігенції Української РСР. 1917—1990 рр.» може бути дороговказом для цих спеціалістів. Це видання є першою бібліографічною працею, в якій представлені основні друковані матеріали, що стосуються історії провідних професійних груп інтелігенції України за період з 1917 до 1990 року. В ньому зібране широке коло праць — від фундаментальних монографій до статей в періодичній пресі, а також статистичні довідники, збірники документів, історіографічні дослідження. Слід відзначити, що поряд з публікаціями і книгами, в яких відображено історію української інтелігенції, наводяться праці дослідників з країн ближнього зарубіжжя. Вони відображають основні етапи розвитку інтелігенції України за роки радянської влади. Простежується процес формування нової радянської інтелігенції, показано драматичну долю старої дореволюційної інтелігенції. Окремо виділена література про підготовку спеціалістів у навчальних закла-

дах, про нову специфічну групу радянських службовців — висуванців, а також про репресії. Враховуючи інтерес громадськості до сталінізму, працівники бібліотеки склали бібліографічний покажчик «Репресії 20-х — 30-х — 40-х і початку 50-х років на Україні». В ньому зібрані офіційні документи, статистичні матеріали, а також газетні й журнальні публікації, довідкова література, видані в 1917—1991 рр. Один з розділів покажчика присвячений літературі про відновлення історичної правди в 50—80-ті роки, про заходи по забезпеченню прав реабілітованих, їх рідних, відшкодування їм матеріальних збитків та увічнення пам'яті жертв сталінських репресій.

З кінця 1960-х років ДІБ України працює над складанням фундаментальної бібліографії з історії України. Ведеться робота над ретроспективною частиною (до 1967 р. включно) і поточними щорічниками, що виходять з 1968 р. У бібліографічній картотечі «Історія України» зібрано більше 130 тис. описів та літературу від початку книгодрукування до 1968 р. Для дослідників вона цікава тим, що в ній описані публікації з дореволюційної та радянської періодики, твори видатних дожовтневих та радянських істориків, економістів-аграрників 20-х років, що були репресовані в 30-ті, твори, повернуті із «спецхранів».

На жаль, з багатьох причин важко реалізувати задумане і значна бібліографічна діяльність ДІБ ще не повною мірою відповідає розвитку історичної науки на Україні. Ряд важливих періодів історії не забезпечено ретроспективними покажчиками. Необхідне хронологічне продовження вже виданих покажчиків, більшість яких стали бібліографічною рідкістю.

Дуже шкода, що копітка праця по виявленню і підготовці покажчиків не досягає своєї мети. Викладачі історичних дисциплін вузів України, середніх спеціальних закладів, шкіл та ліцеїв, на допомогу яким розраховані ці видання, не мають змоги ними користуватися. Тираж — 200—300 примірників обмежує число споживачів інформації, і зрозуміле бажання упорядників покажчиків якомога ширше оповістити їх про підготовлені видання.

Л. Ю. Ступак (Київ)

С. М. Страшко (Ніжин)

**Зустріч заст. головного редактора
«Українського історичного журналу»
В. М. Рички з викладачами і студентами
Ніжинського педінституту**

Після тривалої перерви відродила своє життя історична освіта в стінах стародавнього Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. В умовах зростання інтересу молоді до проблем минулого України на прохання кафедри історії та студентів історико-філологічного факультету до вузу завітав канд. іст. наук, заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. М. Ричка.

В історичному залі гоголівського корпусу, в якому звучали голоси М. Гоголя, Є. Гребінки, В. Забіли, М. Кукольника, Л. Глібова, зібралася у вересні 1992 р. студентська молодь, яка виявила свою зацікавленість до проблем походження родоvodu українського народу та його державотворчих традицій.

Саме цій тематиці й був присвячений виступ В. М. Рички. Головну увагу він приділив проблемі етногенезу українського народу. Цікаво та аргументовано лектор виклав свою думку про те, що праісторія цього народу пов'язана з антами — предками слов'янських племен; обґрунтував свою особисту гіпотезу щодо назв «Русь» та «Україна»; дав пояснення походженню Давньоруської держави (внаслідок соціально-економічного і політичного розвитку східних слов'ян) та висвітлив її устрій на різних етапах історичного процесу.

На закінчення свого виступу В. М. Ричка спинився на питаннях, пов'язаних з духовним життям і менталітетом слов'ян та роллю язичництва, християнства й церкви взагалі у їх житті. Лектор досить аргументовано довів необхідність відмови від трафаретних стереотипів оцінок сутності релігії.

Тривалим був діалог В. М. Рички з студентською аудиторією. Серед числених запитань студентів переважали такі, що стосувалися проблем походження українського етносу, місця й ролі Київської Русі у системі європейських держав, завдань та перспектив «Українського історичного журналу» тощо. Відверта й зацікавлена розмова відбулася у В. М. Рички з викладачами кафедри історії. Було висловлено ряд пропозицій та побажань щодо проблематики і напрямів публікацій в «Українському історичному журналі».

П. І. Білак (Ужгород)

Читацька конференція «Українського історичного журналу»

Історична наука в Україні переживає складні процеси перебудови, які вимагають докорінних змін як в самій науково-дослідницькій роботі, так і в реорганізації системи підготовки спеціалістів-істориків. Важлива роль в цих процесах відводиться й головному органу історичної науки в нашій країні — «Українському історичному журналу», який саме в 1992 р. відзначив 35-річчя з дня свого заснування. Обговоренню цих проблем і нових завдань, що постали перед українською історичною наукою сьогодні, й була присвячена зустріч студентів та викладачів історичного факультету Ужгородського державного університету із заступником головного редактора «Українського історичного журналу», канд. іст. наук В. М. Ричкою, яка відбулася 30 жовтня 1992 р. У зустрічі взяли також участь зав. відділом історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України АН України, канд. іст. наук С. В. Віднянський та провідний науковий співробітник Історичного інституту Словацької АН (САН), д-р іст. наук, проф. Людовит Гараксим.

Декан історичного факультету Ужгородського університету, д-р іст. наук, проф. Е. А. Балгурі в короткому вступному слові окреслив головну мету даної зустрічі. Зокрема, він наголосив на необхідності поновити в «УІЖі» публікації з питань методології історичної науки. Науковий журнал, на його думку, повинен бути одночасно доступним широкому загалу читачів. Сьогодні вкрай потрібні матеріали, у яких би науково переосмислювалася новітня історія України, можливо, варто запровадити постійну рубрику «Україна і світ» тощо.

У своєму виступі заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. М. Ричка докладно розповів про роботу редакції часопису, її творчі плани. Він зазначив, що на сторінках журналу останнім часом особливе місце займають публікації з новими підходами, поглядами на історію України, але таких матеріалів ще надходить до редпорфеля дуже мало. Тому він закликав учених, аспірантів, студентів університету надсилати свої наукові знахідки, праці до редакції для публікації. З розумінням сприйняли учасники зустрічі й повідомлення В. М. Рички про те, що журнал останнім часом відчуває значні матеріальні труднощі. Представник редколегії часопису розповів також про таку важливу проблему, як робота з авторами. Адже не секрет, що більшість істориків протягом тривалого часу працювали на замовлення колишньої, вкрай заідеологізованої системи і нині просто змінюють у своїх працях знаки «плюс» на «мінус» і навпаки. А це, звичайно, не може сприяти справжній перебудові історичної науки.

В. М. Ричці надійшло багато запитань як від викладачів, так й від студентів. Вони торкалися роботи «Українського історичного журналу», ставлення виступаючого до конкретних проблем історії України, зокрема до історичних поглядів М. Грушевського, питань формування української нації тощо. В ході обговорення надійшов ряд критичних зауважень та пропозицій. Гостра дискусія, наприклад, розгорнулася навколо повідомлення про підготовку в Інституті історії України АН України «Історії українського народу» у 15-ти томах. Більшість учасників дискусії (професори Е. А. Балгурі, В. Є. Задоржний, І. І. Поп, студент О. Ісаєв) не схвалили поспішність у роботі над такою фундаментальною працею, оскільки сьогодні, на їх погляд, першочергове завдання — переосмислити все написане, вивчити нові джерела як в Україні, так і за рубежом і розпочати підготовку монографічних видань з окремих питань та періодів історії України. Тільки після цього, а також цілеспрямованої праці по підготовці нових кадрів істориків-дослідників можна починати написання синтетичної праці з історії українського народу. Серед пропозицій щодо дальшої роботи «Ук-

раїнського історичного журналу» висловлювалися такі: подавати систематичні огляди нової історичної літератури; ширше практикувати проведення «круглих столів» на сторінках журналу (зокрема, пропонувалося найближчим часом провести «круглий стіл» в Ужгороді на базі НДІ карпатознавства); зберегти науковий характер журналу, а для популяризації історичних знань заснувати науково-популярний історичний часопис; робити окремі номери журналу тематичними; збільшити обсяг журналу; друкувати більше праць істориків, які працюють за кордоном; збільшити кількість публікацій з проблематики загальної історії, допоміжних історичних дисциплін; в «хроніці» повідомляти наукову громадськість не тільки про перебування зарубіжних вчених в Україні, а й про наукові зарубіжні відрядження українських істориків.

З інтересом був сприйнятий на зустрічі виступ С. В. Віднянського, який спинився на питаннях реорганізації науково-дослідницької роботи у галузі історичної науки в Україні, зокрема, на змінах, що сталися останнім часом в структурі та осмисленні нової проблематики досліджень Інституту історії України АН України, на пошуках нових методологічних засад науково-дослідницької роботи, висловив свої міркування щодо визначення головного предмета і завдань української історичної науки на сучасному етапі, принципах періодизації історії України. Він охарактеризував також нові видання інституту, в яких більш активно могли б брати участь вчені вузів республіки, ознайомив присутніх з основними напрямками наукових досліджень очолюваного ним відділу і його співробітництвом з установами зарубіжних країн.

З цікавим повідомленням про структуру та основні напрями наукової діяльності Історичного інституту САН в Братиславі виступив проф. Л. Гараксим, який особливо підкреслив спільність проблематики, над якою працюють словацькі та українські вчені: проблеми міжнаціональних відносин і національних меншин, національно-культурного відродження слов'янських народів тощо. Все це, на думку словацького історика, вимагає більш тіснішого спілкування й співробітництва вчених обох країн.

Зустріч на історичному факультеті Ужгородського державного університету, незважаючи на дискусійний характер багатьох питань, що порушувалися на ній, була взаємкорисною, оскільки вільне обговорення й порівняння різних точок зору на історичні події та явища, як зазначив у заключному слові проф. Е. А. Балагурі, веде до з'ясування наукової істини й сприяє прогресу в історичній науці.

Пойда Дмитро Павлович

На 85-му році обірвалося життя Дмитра Павловича Пойди — доктора історичних наук, професора Дніпропетровського державного університету. Народився Дмитро Павлович 21 жовтня 1908 р. в с. Бородаївській Хутори на Катеринославщині. Його батько — селянин-бідняк — загинув на фронті під час першої світової війни. Вже в тринадцять років почався трудовий шлях Д. П. Пойди. В 1931 р. він приїхав до Харкова, де спочатку навчався на робфаці, потім став студентом Всеукраїнського інституту комуністичної освіти (згодом педагогічний інститут), який закінчив у 1936 р.

У 1937 р. Дмитро Павлович закінчив перший курс аспірантури Київського інституту червоної професури і в зв'язку з ліквідацією цього закладу отримав призначення на педагогічну роботу в м. Дніпропетровськ.

Відтоді життя Д. П. Пойди міцно пов'язане з державним університетом, де він у 1939 р. започаткував і очолив кафедру історії СРСР. Тут працював до початку Великої Вітчизняної війни. З 1941 р. Дмитро Павлович — в діючій армії. Був політруком роти окремого саперного батальйону при штабі

інженерних військ Південного фронту, з 1942 р. до 1944 р. служив у стрілецькому полку, а наприкінці війни — у політвідділі дивізії.

Після демобілізації в 1946 р. Д. М. Пойда повернувся в рідне місто. Майже 30 років він віддав Дніпропетровському університету, де в різні часи очолював кафедру історії СРСР та УРСР (1946—1948, 1965—1986 рр.), був одним з фундаторів історичного факультету. До останніх днів життя працював професором кафедри російської історії.

Д. П. Пойда був відомим ученим. В 1949 р. він захистив кандидатську, а в 1962 р. — докторську дисертацію. В 1964 р. став професором. Він опублікував понад 80 наукових і навчально-методичних праць, серед яких монографія «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.)» (Дніпропетровськ, 1960 р.).

Вчений підготував понад 30 кандидатів наук, дав путівку в життя і кільком докторам наук. За значні успіхи у підготовці кадрів істориків, різнобічну наукову та педагогічну діяльність Дмитро Павлович Пойда в 1976 р. отримав почесне звання «Заслужений працівник вищої школи України». Його було нагороджено двома орденами «Знак пошани», орденом Вітчизняної війни II ступеня, багатьма медалями.

Дмитро Павлович Пойда назавжди залишився в пам'яті тих, хто його знав, як чудова людина, видатний вчений, талановитий організатор університетської науки, справжній натхненник молодого покоління істориків.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

- К о в а л ю к В. Р. (*Львов*). Культурологические и духовные аспекты «советизации» Западной Украины (сентябрь 1939 г.— июнь 1941 г.) 3
- Р о з о в и к Д. Ф. Центральная Рада и украинская культура 17
- Новый взгляд на проблему*
- Р ы ч к а В. М. О характере социальных конфликтов в Киевской Руси 28

СООБЩЕНИЯ

- М о в ч а н О. Н. Подавление меньшевистской оппозиции в профсоюзном движении Украины (1920—1924 гг.) 37

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- П а щ е н к о В. А. (*Полтава*), Р ы б а ч у к Н. Ф. Первоиерарх новой украинской церкви митрополит Василий Липковский 48

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- К истории межнациональных процессов в Украине (30-е годы) (*Окончание*) 58
- Г о р о б е ц В. Н. К вопросу об эволюции гетманской власти в Украине в первой трети XVIII ст. 70
- Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову 73

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- К о с и к В л а д и м и р (*Франция, Париж*). О путях развития церкви в Украине и России (XI—XVI ст.) 76

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Х о м е н к о Т. Е., Ф е д о р о в а Л. Д. Музей истории Киева 86

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

- Б е з о т о с н ы й Н. Т. Сопrotивление сталинизму в Украине (1920—1930-е гг.) 97

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Д о р о ш е н к о Д м и т р и й. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—1918) (*Продолжение*) 104

ОБЗОРЫ

- Ш е в ч е н к о Ф. П. Т. Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 115

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- К у л ь ч и ц к и й С. В. А. Жуковський, О. Субтельний. Нариси історії України
- П а н ч е н к о П. П., Б е р н а ц к и й Н. П. (*Луганськ*). Ю. М. Алексеев, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко та ін. Історія (методичні рекомендації для вступників до вузів) 129
- М ы ц и к Ю. А. (*Днепропетровск*). В. С. Степанков. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654) 131

* * *

- С т у п а к Л. Ю. Библиографическая деятельность Государственной исторической библиотеки Украины 133

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- С т р а ш к о Е. М. (*Нежин*). Встреча зам. главного редактора «Українського історичного журналу» В. М. Рычки с преподавателями и студентами Нежинского пединститута 136
- Б и л а к П. И. (*Ужгород*). Читательская конференция «Українського історичного журналу» 137
- Пойда Дмитрий Павлович 138

CONTENTS

ARTICLES

Little-known Pages of History

- K o v a l i u k V. R. (*Lviv*). Cultured and spiritual Aspects of the Sovietization of
Western Ukraine (September of 1939 — June of 1941) 3
R o z o v y k D. F. The Central Rada und Ukrainian Culture 17

The historical Problem in a new Version

- R y c h k a V. M. About the Charakter of social Conflicts in Klever Russia 28

REPORTS

- M o v c h a n O. M. Suppression of Menshovich Opposition in tred-union's Movement in
Ukraine (1920—1922) 37

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

- R y b a c h u k M. F., P a s h c h e n k o V. O. (*Poltava*). High Hierarchy of a new
ukrainian Church metropolitan Vasyl Lypkivsky 48

DOCUMENTS AND MATERIALS

- On the History of the international processes in Ukraine (30-th) (*Ending*) 58
G o r o b e t s V. M. To the Question about the Hetman's Governance Evolution in
Ukraine in the first third of XVIII ct. 70
Points secret to the prive Councillor Fedor Naumov 73

NATIVE HISTORY PROBLEMS IN FOREIGN STUDIES

- K o s y k V o l o d y m y r (*France, Paris*). About the ways of the Church Development
in Ukraine and Russia (XI—XVI ct.) 76

MONUMENT OF HISTORY AND CULTURE

- C h o m e n k o T. E., F e d o r o v a L. D. The History Museum in Kiev 86

TALKING, DISCUSSING

- B e z o t o s n y M. T. Resistance to stalinism in Ukraine (20—30-th years) 97

HISTORICAL HERITAGE

- D o r o s h e n k o D m y t r o. My recollections of the recent Past (1914—1918)
(*Continuation*) 104

REVIEW

- S h e v c h e n k o F. P. T. Mackiv. Hetman Ivan Mazepa in contemporary westeuropean
Sources (1687—1709) 115

CRITIQUES AND BIBLIOGRAPHY

Kulchytsky S. V. A. Zhukovsky, O. Subtelny. Essayists of the Ukraine History	
Panchenko P. P., Bernatsky M. P. (<i>Lugansk</i>). U. M. Alekseev, A. G. Vertegheh, V. M. Danylenko. History (Methodical Recommendations to the school-leaver)	129
Mytsyk U. A. (<i>Dnipropetrovsk</i>). V. S. Stepankov. Anti-feudal Struggle in Years of the War of Liberation and its Influence on the Forming of Ukrainian State (1648—1654)	131
* * *	
Stupak L. U. Bibliographical Activities of the Ukraine State Historical Library	133

CRONICLES AND INFORMATION

Strashko E. M. (<i>Nizhyn</i>). Meeting of «Ukrainian Historical Journal» Deputy/Editor-in-Chief V. M. Rychka with Teachers and Students of Nizhyn Pedagogical Institute	136
Bilak P. I. (<i>Uzhgorod</i>). Readers' Conference of «Ukrainian Historical Journal»	137
Pojda Dmytro Pavlovych	138

НОВІ КНИГИ

- Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.— К.: Наук. думка, 1992.— 132 с.
- Бегунова А. Сабли остры, кони быстры...: Из истории рус. кавалерии.— М.: Мол. гвардия, 1992.— 255 с.
- Богданов Л. П. Военные поселения в России.— М.: АИО «Принт», 1992.— 88 с.
- Боровский Я. Е. Світогляд давніх киян.— К.: Наук. думка, 1992.— 173 с.
- Великие реформы в России, 1856—1874: Сб.— М.: Изд-во МГУ, 1992.— 334 с.
- Владимиров И. Н., Ципоруха М. И. Человек строит корабль: Очерки по истории судостроения и мореходства (от истоков до XVII в.).— М.: Наука, 1992.— 208 с.
- Горбачев М. С. Декабрь-91: Моя позиция.— М.: Новости, 1992.— 224 с.
- Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Зб. наук. пр.— Дніпропетровськ: Вид-во ДГУ, 1991.— 151 с.
- Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер: Тайное сотрудничество, 1922—1933: Неизвестные документы.— М.: Сов. Россия, 1992.— 383 с.
- Зуев А. С., Миненко Н. А. Секретные узники сибирских острогов: (Очерки истории политич. ссылки в Сибири второй четверти XVIII в.).— Новосибирск: Наука, 1992.— 164 с.
- Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм.— Дрогобич: Видавн. фірма «Відродження», 1992.— 177 с.
- Кардиналовська Т. Невідступне минуле.— К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1992.— 175 с.
- Катышев Г. И., Михеев В. Р. Крылья Сикорского.— М.: Воениздат, 1992.— 431 с.
- Кондратьев Д. Л. Памятные монеты: История и культура.— М.: Финансы и статистика, 1992.— 125 с.
- Красное или белое? Драма Августа-91: факты, гипотезы, столкновение мнений.— М.: Терра, 1992.— 470 с.
- О'Коннор Т. Э. Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры.— М.: Прогресс — Политика, 1992.— 232 с.
- Перминов П. Посол III класса: Повествование о рос. дипломате А. М. Обрескове.— М.: Наука, 1992.— 296 с.
- Под гвардейским знаменем: Боевой путь 66-й гвард. стрелковой Полтавской Краснознам. дивизии в Великой Отеч. войне.— М.: Воениздат, 1992.— 143 с.
- Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи.— К.: Наук. думка, 1992.— 199 с.
- Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму: Сб. науч. тр.— Симферополь: Таврия, 1992.— 223 с.
- Программы политических партий и организаций России конца XIX—XX века.— Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1992.— 239 с.
- Пустовалов С. Ж. Этническая структура казачьего населения Северного Причерноморья: По материалам погреб. обряда.— К.: Наук. думка, 1992.— 151 с.
- Рабинович А. Кровавые дни: Июльское восстание 1917 г. в Петрограде.— М.: Республика, 1992.— 272 с.
- Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— К.: Наук. думка, 1992.— 254 с.
- Рыжков Н. И. Перестройка: история предательства.— М.: Новости, 1992.— 399 с.
- Соболева Н. А. Русские печати.— М.: Наука, 1991.— 238 с.
- Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин: Полит. метаморфозы.— М.: Вагриус, 1992.— 399 с.
- Степанищев Н. Д. Западня для «Тирпица»: Докум. повесть о Герое Сов. Союза контр-адмирале Н. А. Лукине.— Одесса: Маяк, 1992.— 222 с.
- Тайны национальной политики ЦК РКП: Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками нац. рес. и обл. в г. Москве 9—12 июня 1923 г.: Стеногр. отчет.— М.: ИНСАН, 1992.— 293 с.
- Творогов О. В. Князя Рюриковичи: Крат. биогр.— М.: Рус. мир, 1992.— 94 с.
- Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К.: Наук. думка, 1992.— 223 с.
- Федір Камінський: Наук. та епістоляр. спадщина.— Полтава: Полтав. краєзнав. музей, 1992.— 180 с.
- Чернобаев А. «Профессор с пикой» или Три жизни историка М. Н. Покровского.— М.: Лит., 1992.— 235 с.
- Шмидт Е. А. Племена верховьев Днестра до образования Древнерусского государства: Днепро-двинские племена/VIII в. до н. э.— III в. н. э.).— М.: Прометей, 1992.— 207 с.

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

Підтримайте «Український історичний журнал»!